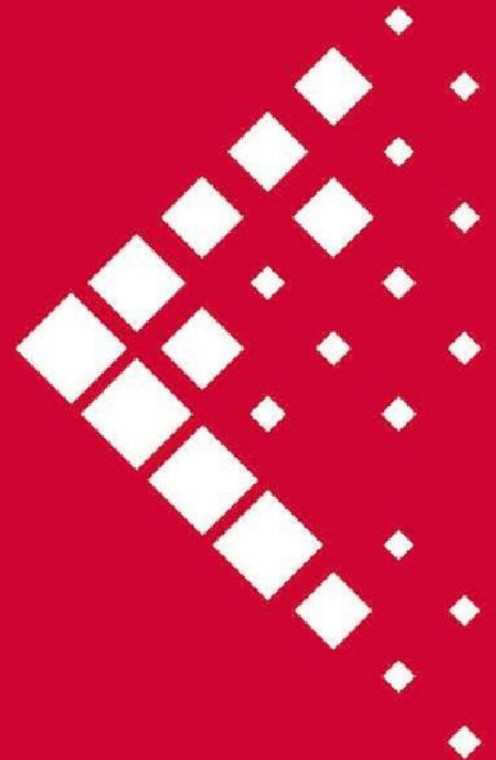

PARADİGMA

İktisadi ve İdari
Araştırmalar Dergisi

2024

CİLT: 13

SAYI: 2

e-ISSN: 2822-5570

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi
<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi

(Journal of Economics and Management Research)

Cilt: 13 Sayı: 2

(Volume:13) (Issue: 2)

2024

DERGİ SAHİBİ

(Owner of the Journal)

Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK

Gümüşhane Üniversitesi Rektörü *(Rector of Gumushane University)*

BAŞ EDITÖRLER

(Editors in Chief)

Doç. Dr. Gizem AKBULUT YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KENEK

Alan Editörleri

(Associate Editors)

Prof. Dr. Salih AKKANAT

Prof. Dr. Metin AKSOY

Prof. Dr. Fatih DAMLIBAĞ

Prof. Dr. Nuri BALTACI

Doç. Dr. Hasan Mahmut KALKIŞIM

Doç. Dr. Emel YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Hamdi Furkan GÜNAY

Dr. Öğr. Üyesi Elif GÜRDAL LİMON

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TÜMAY

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi İmren Pınar DÜLGAR

Dr. Öğr. Üyesi Umut DENİZLİ

Dr. Onur LİMON (Misafir Editör)

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi
<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

Posta Adresi (*Postal Address*)

Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Bağlarbaşı / 29100 – Gümüşhane, Türkiye

İletişim ve Teknik Destek

(*Communication and Technical Support*)

E-posta (*e-mail*): paradigma@gumushane.edu.tr

Paradigma İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin çıkardığı, EBSCO, DRJI, SOBIAD, ProQuest, ROAD ve Google Scholar tarafından taranan hakemli akademik bir dergidir. Yılda iki kez (Aralık, Haziran) yayınlanmaktadır.

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi
<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

YAYIN VE DANIŞMA KURULU *(Advisory Board)*

Prof. Dr. İskender PEKER	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri BALTACI	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar HAYALOĞLU	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ferhat ÖZBEK	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Cemal ZEHİR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Fazıl KAYIKÇI	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Levent Yahya ESER	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Selçuk EMSEN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Dilek TEMİZ	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Veli YILANCI	Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfettin ARTAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem CENGİZ	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Murat DONDURAN	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AYAYDIN	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Selay GİRAY YAKUT	Marmara Üniversitesi
Dr. Yasin CİVELEK	Cornell University
Dr. Alexandra MİDDLETON	University of Oulu
Dr. Yulia ZAIKA	Kola Science Centre of the Russian Academy of Sciences

HAKEM KURULU (Review Board)

Prof. Dr. Caner ARABACI.....	<i>KTO Karatay Üniversitesi</i>
Prof. Dr. İsmail ŞİRİNER.....	<i>Batman Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Erginbay UĞURLU.....	<i>İstanbul Aydın Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ.....	<i>Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Ayşegül ATAY.....	<i>Erciyes Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Onur AKKAYA.....	<i>Kilis 7 Aralık Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Ayşegül GÜRDAL PAMUKLU.....	<i>Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Fuad SELAMZADE.....	<i>Muş Alparslan Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Vahit GÜNTAY.....	<i>Karadeniz Teknik Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Arzu GÜRDAL.....	<i>Süleyman Demirel Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Raşit GÜLTEKİN.....	<i>Trakya Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Tolga ERGÜN.....	<i>Trabzon Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Murat BERBEROĞLU.....	<i>Artvin Çoruh Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Cumali KILIÇ.....	<i>Mardin Artuklu Üniversitesi</i>
Dr. Onur LİMON.....	<i>Bağımsız Araştırmacı</i>
Dr. Ümran GÜNEŞ.....	<i>Bağımsız Araştırmacı</i>
Dr. İsmail ERGÜN.....	<i>Bağımsız Araştırmacı</i>

2024– CİLT:13 SAYI: 2
(2024– Volume: 13 Issue:2)

İÇİNDEKİLER (Table of Contents)

Makale ve Yazar/ları (<i>Article and Author/s</i>)	Sayfa No (<i>Page No</i>)
Abdürreşid İbrahim’de Kalkınma Stratejisi Olarak Japon Modeli <i>Kübra Ayşe Aydın</i>	1-19
Covid–19 Pandemisi Sonrası Türkiye’de Enflasyonun Belirleyicileri Üzerine Bir Değerlendirme <i>Esra Onaç, Yunus Emre Birol</i>	20-38
Eskimo Masallarındaki Kültürel Motiflerin İncelenmesi <i>Şenay Uçar, Ezel Cansın Kanbur, Kenan Böğürücü</i>	39-58
Arktik Bölgesi’ne İlişkin Jeopolitik Tartışmalar <i>Metin Aksoy</i>	59-67
Avrupa Birliği’nin Arktik Politikası ve Rusya’nın Tehdit Algısı: Ukrayna Savaşı’nın Yansımaları <i>Hasibe Tuğçe Taşık</i>	68-79
Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Hisse Senedi Portföyü Seçim Aracı Olarak Kullanımı: CIRITIC Tabanlı TOPSIS Yöntemi ile BİST Gıda Sektöründe Bir Uygulama <i>Hasan Ayaydın, Onur Öksüz</i>	80-99
Webcare Kalitesinin Kurumsal İtibar Ve Tekrar Satın Alma Niyetine Etkisi: Bilgi Ve İletişim Teknolojileri Sektöründe Bir Araştırma <i>Yonca Bakır, Erkan Nur, Baran Arslan</i>	100-114
Çatışmalı bir Süreç Olarak Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması Uygulaması <i>Hikmet Gülçin Beken, Ayşe Cebeci</i>	115-128

Abdürreşid İbrahim'de Kalkınma Stratejisi Olarak Japon Modeli

Kübra Ayşe Aydın¹

Özet

Bu çalışmada Rusyalı Müslüman Türklerden olan Abdürreşid İbrahim'in Doğu Asya ülkelerine yaptığı ziyarete yönelik notlarına yer verdiği seyahatnamesinde, kendisinde oluşan Japon imgesi ve Japonya'nın kalkınma sürecinin rol-model olarak Türk-İslâm dünyasına sunulması işlenecektir. Abdürreşid İbrahim seyahat sonrası İstanbul başta olmak üzere verdiği konferanslarda ve İslâmcı ve milliyetçi karakterli *Sırat-ı Müstakim* gibi çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarında kalkınma projesinde kültürel sermayenin önemini vurgularken, Japonya'yı geleneksel özelliklerini kaybetmeden iktisaden kalkınmış bir Batı-Avrupalı ülke görünümünde sunar. Abdürreşid İbrahim, Japon imgesinin Osmanlı kamuoyunda yerleşmesinde önemli bir rol oynarken, Batı'nın emperyalizmine karşı Türk-İslâm dünyasını Japonya öncülüğünde kalkınmaya davet eder. Japonya'nın o dönemde izlediği İslâm ülkelerine yönelik emperyalizmini içeren resmî dış politikasıyla uyumlu bir şekilde Japonya'daki İslâm misyonerliği faaliyetleri desteklenen Abdürreşid İbrahim, Türk ve İslâm dünyasının kurtuluşunun Japon kalkınma modelini uygulaması ile mümkün olduğuna yönelik kuvvetli bir inanç besler. Bu bağlamda özellikle Japonya'nın Batı Avrupalı bir ülke gibi modern bir görünüm sunan gündelik yaşamına yönelik gözlemlerini İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde ve Avrupa'da Müslümanlara yönelik verdiği konferanslarda dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Japonya, Kalkınma, Modernleşme, Örnek alma, Abdürreşid İbrahim

Jel Kodları: B15, F02, F1

The Japanese Model as a Development Strategy in Abdürreşid İbrahim

Abstract

This study examines the image of Japan and the presentation of Japan's development process to the Turkish-Islamic world as a role-model in a travelogue by Abdürreşid İbrahim, a Russian Muslim Turk, in which he included his notes on his visit to Eastern Asian countries. He emphasizes the importance of cultural capital in the development project in his conferences in Istanbul and in his articles published in various Islamist and nationalist journals, while presenting Japan as a Western-European country that has developed economically without losing its traditional characteristics. He played an important role in establishing the image of Japan in the Ottoman public opinion, inviting the Turkish-Islamic world to develop under the leadership of Japan against the imperialism of the West. Abdürreşid İbrahim, whose Islamic missionary activities in Japan were supported in line with Japan's official foreign policy of imperialism towards Islamic countries at the time, believed that the Turkish and Islamic world's salvation was possible by applying the Japanese development model. In this context, Abdürreşid İbrahim expressed his observations about Japan's daily life, presenting a modern appearance like a Western European country, in his lectures to Muslims in various parts of the Ottoman Empire, especially in Istanbul, and in Europe.

Keywords: Japan, Development, Modernization, Modeling, Abdürreşid İbrahim

Jel Codes: B15, F02, F1

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

K. A. A. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına tek başına katkıda bulunmuştur. Yazarın makaleye katkısı % 100'dür

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Marmara Üniversitesi, İktisat Tarihi Doktora Programı, İstanbul/Türkiye, karay8788@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-2633-4572

1. Giriş

Osmanlı Devleti ve Japonya tarihsel, toplumsal, coğrafi, siyasî ve iktisadî koşulları açısından birbirinden oldukça farklı iki ülke idi. Osmanlılar 1860'larda kıtalara yayılan büyük bir imparatorluğun merkezi iken, Japonya toprak genişliği açısından Osmanlı Devleti'ne nazaran daha küçük bir alanda egemenlik süren yarı merkezî bir devlettir. Osmanlı Devleti etnik ve dinî açıdan çeşitliliğe, Japonya ise homojen bir yapıya sahipti. Osmanlılar, Avrupa ile asırlar süren siyasî ve ticarî ilişkiler içerisinde iken, Japonya, on altıncı yüzyıldan Meiji Restorasyonu olarak adlandırılan 1868'e kadar dış dünya ile tercihe dayalı bazı istisnâî durumlar dışında tüm ilişkilerini durdurmuştu. Fakat bu farklılaşmaya rağmen göze çarpan bazı benzerlikler iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştı. Her iki ülke de Doğu Asya kökenliydi. Hem Japonya hem de Osmanlılar Batı ile eşitsiz antlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardı. Osmanlılar eski ihtişamlarını geri kazanmak, Japonya ise imzalamak zorunda kaldığı bu eşitsiz antlaşmaları lağvetmek ve Batı'ya denk bir güç olup, karşı koyabilmek için köklü bir reform sürecine girişmişlerdi. Osmanlılar'ın hem coğrafi yakınlıklarından dolayı Batı'yı daha iyi tanımaları hem de Batı'nın eşitsiz antlaşmalar sistemine Doğu Asya'dan daha erken girmeleri nedeniyle, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan Meiji dönemi ile birlikte Japon hükümeti kendi deneyimleri açısından faydalı olabilmesi ümidiyle Osmanlılar ile ilişki kurma çabasına girişmişti. Öte yandan Japonya'nın hızla sanayileşip dünya sahnesine büyük bir güç olarak çıkmasını sağlayan başarılı reformlarının önemini fark eden Osmanlılar Japonya'nın bu talebine heyecanlı karşılık vermişlerdi.

Bu çalışmanın amacı, Rusyalı Müslüman Türklerden olan Abdürreşid İbrahim'in 'öz kültürünü koruyarak kalkınma' olarak varsaydığı Japon modelinin, Osmanlı Devleti başta olmak üzere Müslüman dünyası için politika önerisi olarak gündeme getirmesinin ortaya konulmasıdır. Özellikle yirminci yüzyılın hemen başında Japonların Rusya'yı mağlup etmesiyle, muhafazakâr Türk düşüncesinde kültürel özelliklerin korunarak modernleşmenin mümkün olduğuna dair bir inanç oluşmuş ve Japon tecrübesinin Osmanlılar için rol-model olması gerektiği İslâmcı zihinlerde kuvvetli bir şekilde hâkim olmuştu. Bilindiği gibi Osmanlılar III.Selim dönemi ile birlikte daimi elçiliklerle Avrupalı devletler ile yakinen temas kurmuşlar, Osmanlı Devleti'nin modern Avrupalı devletler karşısında az gelişmişlik ekseninde konumlandığına ikna olmuşlardı. Bu kapsamda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Süleyman Penah Efendi, Ebubekir Ratip Efendi, Sadık Rifat Paşa gibi Osmanlı bürokrat ve devlet adamları Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya gibi Hristiyan Avrupalı çeşitli devletlerin tecrübelerini, örnek alma çerçevesinde incelemişler ve onların kalkınma politikalarının ve kurumsal yapılarının Osmanlı Devleti'nde de uygulanabilirliğini sorgulamışlardı.² Bu imkânın sorgulanmasına, yukarıda bahsedilen nedenlerden doğan karşılıklı bir ilgi sonucu Osmanlı aydınları tarafından kalkınma stratejisi olarak örnek alma çerçevesinde sunulan ülkeler ve politikalarını Japonya'yı da içine alarak genişlemişti.³ Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Mehmet Akif Ersoy, Samizâde Süreyyâ gibi bir takım milliyetçi ve İslâmcı karakterli düşünce insanı dönemin atmosferinin de etkisiyle ufkunu Doğu'ya doğru çevirmişti.

Çalışma iki ana bölüm olarak tasarlanmıştır. İlk bölümde, bu çalışmanın sınırlarını aşması dolayısıyla yalnızca ana hatlarıyla özetlenecek olan Japon modernleşme deneyimi ikincil kaynaklardan takip edilecektir. Japon modernleşmesi genellikle Japonya'nın askerî, ekonomik ve teknolojik açıdan dünyanın en büyük güçleri arasında almasıyla sonuçlanan Meiji Restorasyonu ile başlamıştır. Meiji Restorasyonu,

² Osmanlı entelektüelinin Batılı güçleri örnek almaya yönelik kalkınma stratejisi örneklerini inceleyen önemli metinler olarak Seven Ağır'ın "Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma" (2017) isimli çalışması ile "Millî İktisattan Önce Millî İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?" (2023) isimli çalışmalarına bakılabilir. Seven Ağır'ın özellikle yukarıda bahsi geçen ilk makalesinde temel olarak ortaya koymaya çalıştığı hipotez, Osmanlı tarihinde örnek alma önerilerinin imparatorluğun askerî ve iktisadî sıkıntılarının arttığı on sekizinci yüzyılda dile getirilmeye başlandığı, on dokuzuncu yüzyılda ise hem dış dünya ile artan temasın etkisiyle, hangi ülkelerin hangi kurumlarının ne derecede örnek alınacağına yönelik bir literatür genişlemesi olduğudur. Ancak Ağır'a göre Osmanlı araştırmacılarının bu fikirlerinin genel olarak modernleşme, Batılılaşma gibi kavramlar çerçevesinde ele alındığını dolayısıyla kalkınma düşüncesinin yerel köklerinin gözden kaçırılmasına neden olmuştur (Ağır, 2017, s.52).

³ Osmanlı basınında Japonya'nın ele alındığı metinler bazı araştırmacılar tarafından bibliyografya biçiminde çalışılmıştır. En erken dönemli çalışma Oğuz Karakartal'ın çalışmasıdır. Ayrıca Dündar ve Girardelli'nin çalışmalarına da bakılabilir. (akt. Uğurluay, 2022, s.43) Ayrıca daha geç tarihli olmakla birlikte (1917) Samizâde Süreyyâ (Berkem) da Japonya seyahatinin ardından "Büyük Japonya" adında kapsamlı bir eser yayımlamıştır. Samizâde Süreyyâ tıpkı Abdürreşid İbrahim gibi, Japonya'nın tarihi, toplumsal yaşamı, iktisadî durumu, nüfusu gibi kategorilerdeki gözlemlerini bu eserinde yansıtmaaya çalışmıştır.

Japonya için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelse de ‘modernleşme’ tartışmaları içinde ihtilaflı bir konumdadır. Her ne kadar kendi geleneklerini koruyarak modernleşen Japonya algısı bazı Osmanlı entelektüelinin zihninde yer etse de ‘Meiji Restorasyonu’ denilen modernleşme süreci, Japonya’nın siyasi ve iktisadi sisteminin temelden dönüşümüne yol açmıştır. Bu bölümde zaman zaman Osmanlı ve Japon modernleşmelerinin karşılaştırılması da yapılmış, bu anlamda Selçuk Esenbel, Ali Merthan Dünder, Ellen Kay Trimberger gibi Japon ve Türk modernleşmelerini inceleyen isimlerin öncü çalışmalardan yararlanılmıştır. İkinci bölüm ise makalenin esas konusunu oluşturan Abdürreşid İbrahim’e ayrılmıştır. Çalışmanın bu kısmı iki alt bölüm olarak tasarlanmıştır. Bu bölümde temel kaynak olarak Abdürreşid İbrahim’in *Âlem-i İslâm ve Japonya’da İslâmiyetin İntişârı* isimli eserinden yararlanılacaktır. *Âlem-i İslâm*, Abdürreşid İbrahim’in en önemli çalışmasıdır ve başlangıçta dört cilt olarak tasarlansa da iki cilt olarak yayınlanmıştır. Eserinin birinci cildi Kazan’dan Singapur limanına, ikinci cildi ise Singapur’dan İstanbul’a gelene kadar ki seyahatini kapsamaktadır. Abdürreşid İbrahim, Japonya’daki gözlemlerinden yola çıkarak oluşturduğu yazılarını henüz seyahati esnasında *Sırat-ı Müstakim* (1912’de ismi *Sebiürreşat* olarak değiştirilecektir) dergisine göndermiştir. İstanbul’a döndükten sonra ise bu makaleleri kitaplaştırarak *Âlem-i İslâm ve Japonya’da İslâmiyetin İntişârı* isimle yayımlamıştır (Yamazaki, 2014, 406). *Âlem-i İslâm*, sade bir dille yazılmış ve ilk olarak 1912 yılında Osmanlıca olarak basılmıştır. Bu çalışmada temel kaynak olarak kullanılacak olan eser, 2003 yılında Ertuğrul Özalp tarafından yayına hazırlanmıştır. Özalp, zaten sade bir dille yazılan eserde sadeleştirme yoluna gidilmediğini belirtmiştir. Eserin birinci cildinde Türkistan, Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya ana başlıkları altında seyahati esnasında bulunduğu coğrafyaların eğitim, iktisadi durum, nüfus, ekonomik gelişme, kültürel, sosyal ve ekonomik yaşam, gündelik hayat pratikleri gibi çok çeşitli yönlerine yer vermiştir. Ayrıca bu eser, başbakanlık mevkisi de dahil olmak üzere üst düzey Japon yetkililerle yapılan görüşmeleri de kapsayan zengin içeriğiyle, o dönemde Japonya’nın resmî dış politikasını yansıtan tarihî vakıalara ilişkin delil teşkil etmesi açısından da oldukça önemlidir.

Abdürreşid İbrahim, araştırmacıları tarafından genellikle İslâmcılık, İslâmın modernleşmesi, siyasi aktivizm, *panist* fikirler gibi kategorilerde değerlendirilmiştir. Örneğin bu türden çalışmalarda temel başvuru kaynaklarından biri olan İsmail Kara, doktora tezinden kitaplaştırılan *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet* isimli eserinde tespit ettiği birtakım kavramlar çerçevesinde *Sırat-ı Müstakim* gibi İslâmcı karakter taşıyan yayın organları ve katkı yapan pek çok isim ile birlikte Abdürreşid İbrahim’in bu husustaki öncü konumunu da tartışmıştır. Selçuk Akşin Somel (1987) yüksek lisans tezinde *Sırat-ı Müstakim* dergisini konu edinmiş ve bu dergide katkı sağlayan Abdürreşid İbrahim’i İslâmcılık kategorisinde ele almıştır. Benzer şekilde Kemal Karpat da (2010) hacimli eserinde Abdürreşid İbrahim’i İslâmcılık ve İslâmın modernleşmesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Abdürreşid İbrahim, İngilizce literatürden de takip edilebilmektedir. Örneğin Jacob Landau (1990), *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organisation* isimli eserinde Abdürreşid İbrahim’e de yer vermiş ve faaliyetlerini *panist* fikirler çerçevesinde ele almıştır. İngilizce çalışmalardan verilecek örneklerden bir diğeri Ulrich Brandenburg’un *The Multiple Publics of a Transnational Activist: Abdürreşid İbrahim, Pan-Asianism, and the Creation of Islam in Japan* isimli makalesidir. Bu makalede de Abdürreşid İbrahim, bahsi geçen kategorilerde ele alınmış, daha çok politik faaliyetleri ön plana çıkarılmıştır. Abdürreşid İbrahim araştırmalarında önemli başvuru kaynaklarından biri olan Nadir Özbek, yüksek lisans tezinde müellifin daha çok politik aktivizmini öne çıkarmıştır. Abdürreşid İbrahim’in yaşam öyküsü konusunda İsmail Türkoğlu’nun (1993) *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)* isimli yüksek lisans tezi önemli bilgiler içerirken, özellikle Japonya’daki politik faaliyetleri konusunda ve yaşamının bundan sonraki dönemini kapsayan kısmında Selçuk Esenbel’in çalışmaları neredeyse tek başvuru kaynağıdır. Nadir Özbek’in (1995, s.7) ifadesiyle modern çağda dünya ölçeğinde entelektüel faaliyet yürüten az sayıda Müslümandan biri olan Cemaleddin Afganî kadar renkli bir kişiliğe sahip, hatta Afganî’den daha geniş bir nüfuz alanı edinen Abdürreşid İbrahim’in faaliyetleri ve düşünceleri yukarıda aktarılmaya çalışıldığı gibi genellikle İslâmcılık ve *panist* fikirler çerçevesinde tartışılmıştır. Bu makalede ortaya konmak istenen temel tema ise Abdürreşid İbrahim’in İslâm dünyasının ve özellikle Osmanlı Devleti’nin kalkınma programında, özellikle kurumsal-kültürel temelleri bakımından taban tabana zıt olduğunu düşünülen Batı emperyalizminin etkisinden sıyrılarak Japonya öncülüğünde, Japon kalkınma modelini örnek alınması gerektiği yönünde gösterdiği çaba ortaya konulmaya çalışılacaktır. Makalenin önemi buradan kaynaklanmaktadır.

2. Japonya’da Erken Modern Dönem ve Meiji Restorasyonu

Genel olarak tarihçilerin herhangi bir toplumun erken modern karakteristiğinin belirtisi olarak kullandıkları bileşenler şunlardır: İlk olarak siyasi iktidarın giderek merkezi bir yönetim biçimi içerisinde yoğunlaşması, ikincisi aynı erken modern süreç genellikle, Avrupa’da görülen yaygın mal ve hizmet dolaşımını içeren piyasa genişliği, içeride ticarileşen bir pazar ekonomisinin gelişimiyle ve uluslararası bağlamda merkantilizmle uyum içerisinde ortaya çıkması ve son olarak erken modern dönem, toplumsal ve ekonomik bir kentlilik kültürünü yansıtan kentlerin ve şehirlerin artmasına tanık olur. Esenbel, Japonya’nın erken modern döneminin XVI. yüzyılda Japonya’nın ikinci büyük birleştiricisi olarak görülen Hideyoshi ile başladığını belirtmektedir. Bu dönem, ülkenin ulusal hükümdarlarının, vergilendirme ve köylülerin denetimindeki köy idaresini yönetme iktidarına sahip olabilmek için doğrudan önlemler almaya çalışmaları ile karakterize olur (Esenbel, 2021, s.25).

2.1. Hideyoshi’den önce Japon siyasî tarihi

Hideyoshi’den önce Japonya, son on iki asırdan fazla bir süredir Yamato klanından geldiğini iddia eden bir imparatorluk hanedanı tarafından yönetilmiştir. Bu hanedanın benimsediği dinî ve seküler ilkeler ülkenin geniş kesimlerinin nezdinde önemli bir itibara sahipti ve yedinci yüzyıla gelindiğinde klan yöneticisi Çin modelindeki gibi imparator ya da imparatoriçe unvanını kullandı. Bu klan meşruiyetini MÖ. 660 yılında hüküm süren ilk imparator Cimnu’nun güneş tanrıçasından geldiği iddiası ile kutsal bir soy olduğu inancını yerleştirmesinden alıyordu. Başlangıçta yönetme erkini büyük ölçüde elinde bulunduran aile, askerî elitlerin kendi adına güç kullanmasına izin veriyordu ancak asırlar ilerledikçe aile elinde bulundurduğu bu yetkeyi kaybetti ve 1185’ten sonraki yıllarda üstün askerî güçleri nedeniyle önem kazanan askerî elitler egemenliği ele geçirdiler. Askerî elitlerin niyeti imparatoru yerinden etmek değildi, bunun yerine imparatorluğu kendi kurallarına göre oluşturulmuş bir temele yönlendirip iktidar gücünü imparator adına kullandılar. İmparatorluk hanedanı ise görünürde egemenliğini ve milletin en yüce dinî yetkilisi olma rolünü sürdürdü. Dolayısıyla Japonya’da asırlardır ikili bir yönetim sistemi hâkim oldu. Kyoto’da yerleşen imparator ve normalde başkent dışında bulunan askerî elitler bu ikili yönetim sisteminin temelini oluşturuyordu. Askerî elitlere imparator tarafından *shogun* unvanı verildi. Shogunluk sistemi ise askerî hanedanlar yarattı ve babadan oğula geçti. Shogun, Bakufu olarak adlandırılan askerî yönetime nezaret ediyordu fakat bölgesel güç ciddi anlamda yerel derebeyler arasında dağılıyordu. Bakufu’nun ülke üzerindeki egemenliği tartışılmaz değildi, ancak ülkenin bölünmüş siyasî gücünü taşıyan yerel derebeyler arasındaki dengeyi sağlayabilme kabiliyeti açısından önemli bir rol üstleniyordu. XVI. yüzyıl sonlarına gelmeden bir dizi başarılı askerî ittifakın sağlanmasıyla yerel diktatörler olan Oda Nobunaga ve Toyotomi Hideyoshi zamanında ülke tek askerî egemenlik altında birleşti (Hunter, 2002, s.17-8).

2.2. Tokugawa shogunluğu (1603-1868): Kapalı bir toplum inşası

Japonya, 16. yüzyılda Hideyoshi’nin ülkeyi birleştirmesinden önce *Sengoku Jidai* adı verilen ‘Savaşan Beylikler’ dönemi içerisinde iken, bu kargaşa dolu dönemde Portekizli tacirler Japon kıyılarına ulaştılar. Başlangıçta Avrupalı tüccarlarla yapılan ticareti denetleyen herhangi bir otorite olmadığı için daimyo’lar Portekizli ve İspanyol tacirlerle anlaşmalar imzalayıp onları kendi kıyılarına çekmek istiyorlardı. Bu bağlamda genellikle Portekizli tüccarlarla gelen Cizvit misyonerlerini de kabul ettiler. Cizvit misyonerleri daimyo’lar ile Portekizliler arasında aracılık yapma karşılığında derebeyliklerden kendi bölgelerinde misyonerlik yapma izni alarak zaman zaman da bunun ötesine geçip eğer tebalarıyla birlikte Hristiyan olurlarsa beyliklerine daha fazla Portekizli geleceği konusunda ikna ettiler. Sonuç olarak bazı daimyo’lar tebalarıyla birlikte Hristiyanlığı seçti ve Japonya’da Hristiyanlık çok hızlı bir şekilde yayılmaya başladı (Atik, 2012, s.102-3).

Japonlara nazaran daha güçlü silahları olan Portekizliler, ticaret mallarının zenginliği, büyük gemileri ve askerî yetenekleriyle Japon savaşçı-soyul sınıflarını etkilerken Hristiyan misyonerler de toplumun değişik kesimlerinde taraftar bulmaya başlamışlardı. Daimyo’lar, dış ticaret sayesinde Avrupa malları ile tanışmış olup aynı zamanda da dönemin teknolojik yeniliklerini, fikrî ve siyasî gelişmelerini de öğreniyorlardı.

Özellikle de ateşli silahların yavaş yavaş yerel beylerin eline geçmesi ve tüfek imalatının başlamasıyla, Japonya'da soylular arasında var olan iktidar savaşı daha kanlı olmaya başlamıştı. Tokugawa ailesi soylular arasındaki bu savaştan galip çıkmış, 1600 yılındaki, *Sekigahara Savaşı*'ndan sonra, 1603'te Japon imparatorundan, *shogun* unvanını alarak ülkenin en güçlü kişisi olmuştu (Dündar, 2006, s.126). Yaklaşık bir asır süren bu savaştan sonra alınan zafer Tokugawa sarayının daimyo üzerinde de hegemonya kurmasını ve yarı merkezi bir devlet inşa etmesini sağlamıştı. Japon imparatoru zaten sönük ve sembolik olan nihaî meşruluğunu yitirmedi; fakat gücü ve desteği olmadan, Tokugawa hanedanını shogunluk makamına tayin etmeye ve büyük askeri sarayların üstünde bir çadır hükümeti kurulması yetkisini vermeye mecbur edildi (Trimberger, 2003, s.71-2).

Güçleri elinde toplayan Tokugawa ailesi, 1606'dan itibaren gitgide yayılmaya başlayan Hristiyan misyonerliğine karşı tavır almaya başlamış ve bu din taraftarları üzerinde baskı kurmuştu. Gerek Tokugawa yönetimi tarafından takınılan katı tutum gerekse fazla vergilendirme ve yönetimle ilgili huzursuzluklar, ülkede *Ronin* denen efendisiz kalmış samurailerin de katıldığı bir isyana sebep olmuştur. İlk başlarda din etkisinin fazla hissedilmediği bu ayaklanma, çok geçmeden Hristiyanlığın Japonya'daki yayılımına karşı bir isyana dönüşmüş, 1638 yılında hemen hemen tüm asilerin aileleriyle beraber katledilmesiyle sonuçlanmıştır. Tüm bunlar Japonya'da Hristiyanlığın geleceğini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı zamanda Portekizli tüccarlar da ayaklanma ile irtibatlandırılarak ülkede ticaret yapmaları engellenmiştir (Dündar, 2006, s.126-7).

Tokugawa yönetimi 1633-1639 yılları arasında çıkardığı yasalarla, Japonya'nın kapılarını yavaş yavaş yabancılara kapatmaya başlamıştı. Bazı istisnalar dışında yabancının ülkeye girmesi engellenmiş, Japonların da ülke dışına çıkması ve uzak denizlere açılacak büyüklükteki gemileri inşa etmesi yasaklanmıştı (Dündar, 2006, s.127). Böylece Japonya'nın dış politikası resmî düzeyde yabancı ülkelerle ilişki kurmamaya dayalı olarak belirlenmişti. Japonya, 19. yüzyılın ortalarına kadar iki buçuk asır boyunca misyonerlik yapmamaya söz veren Katolik karşıtı Protestan Hollanda, Doğu Asya bölgesinin büyük imparatorluğu Çin ve komşu Kore Krallığı ile yürütülen kısıtlı bir ticarî ilişki dışında kapılarını dış dünyaya tamamen kapatmıştı (Esenbel, 2021, s.234). Sonuç olarak Tokugawa yönetimi altında Japonya, sosyal hareketliliğin durağan hale geldiği bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Tokugawa hanedanının iki buçuk asır süren yönetiminde sosyal ve politik sistemin en küçük insan davranışını dahi planlamıştır (Özdemir, 2005, s.99).

Japonya'nın içeri dönük bir toplum olarak tasarlanması sürecinde özellikle 1550-1650 yılları arasında köylüler ülke çapında toprak elde etme ve üretim artırma çabasına girişmiş ve bugün tarımda devrim olarak nitelenebilecek artık sağlanmıştır. Bazı üretim yöntemlerinin de geliştirilmesiyle tarımsal üretimin yüzde 75-100 arasında arttığı görülmektedir. Japonya'da tarımsal üretimdeki artış özellikle İngiltere'de görülen büyük işletmelerin oluşması yerine küçük işletmelere dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Pirinç ağırlıklı Japon tarım ekonomisi, emek-yoğundu ve teknoloji gerektirmiyordu. Bugün dahi pirinç üretiminde artışlar makineleşmeden ziyade sulama tesislerinin yapılmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, Japonya'da bol sulamaya imkân veren kısa fakat hızlı akan nehirlerin olması köy örgütlenmesi seviyesinde sulama meselesinin halledilmesine yol açmıştır (Esenbel, 2021, s.153). Sonuç olarak XVII. yüzyılda tarımda görülen üretim artışı, Tokugawa döneminde pazar ekonomisinin ülke çapında gelişmesiyle daha da hızlanmıştır. Bu dönem içinde kasaba ve kentlere yakın olan köyler, artan ürünlerini gelişen pazar ekonomisi çerçevesinde değerlendirebilmişlerdir.

Özetle, Edo Dönemi olarak da bilinen Tokugawa Shogunluğu Japonya'nın erken modern dönemi olarak adlandırılan dönemin neredeyse tümünü (1640-1853) dış dünya ile olan ilişkileri tamamen kapanmasa da büyük ölçüde kısıtlanmış ve tüm Japonların dışarıya çıkışı yasaklanmış bir şekilde geçirmiştir. Bu dönem, ayrıca Japonya'nın siyasi olarak yeniden birleşmesinden sonra iki yüz elli yıl sürecek olan barış ve istikrar döneminin başlangıcı oldu. Tokugawa döneminde Japon toplumu ileride Batılı modernleşmeyi sağlayacak birikimi elde etmiştir. Dış ticarete kapalı olan Japon ekonomisinde, iç ticaret, yani derebeylikler arasındaki ticaret artmış, Japon bürokrasisi gelişmiş ve ülke, özellikle emek-yoğun tarımsal üretimle kendi kendine yeter hale gelmiştir.

2.3. Serbest ticaret antlaşmaları ve dışı açılım

İngiltere, 1820 sonrası dönemde, diplomatik ve askeri baskılarla tüm dünya çapında birçok ülkeye benzer serbest ticaret antlaşmalarını dayatmıştı. Bu ülkelerden biri de Çin'di. Kültürel, dini ve sosyal birçok konuda Japonya'yı etkilemiş olan Çin, çay ve ipek gibi ihraç mallarıyla, Batılı devletlerin tüccarları için önemli bir ticaret merkeziydi. Dünya pazarının bu mallara gösterdiği ilgi ve talep, Batılı tüccarları Çin'den daha fazla mal almaya itmiş, bu durum iki taraf arasında yapılan ticarete dengesizlik meydana getirmişti. Batılı tüccarlar bu dengesizliği, Çin'e daha çok mal satmaya çalışarak ya da yapmaları gereken ödemeyi altın veya gümüşle nakit olarak değil de, mal takası yoluyla gidermeye çalışmışlardı. Avrupalıların çay ve ipek karşılığında Çin'e sattıkları en önemli ticarî ürün ise afyondur. Ancak Çinli yöneticiler halkı uyuşturan ve birçok Çinliyi esiri haline getiren bu maddenin ticaretini yasaklayınca, ortaya büyük bir sorun çıktı. Yasaklanan afyon artık Batılılar tarafından ülkeye kaçak yollarla sokulmaya başlayınca yerel yöneticiler bu durum karşısında sert tedbirler almaya başlamışlar ve buna karşılık Batılıların Çin'e saldırması sonucu Afyon Savaşları (1839-1842) adıyla anılan dönem başlamıştır (Dündar, 2006, s.129).

Avrupalı güçler Çin ile girişilen Afyon savaşlarında Çin'i kolayca mağlup etmişler ve kapitülasyonlar imzalatmışlardı. Japonlar bu gelişmeleri dışarıdan takip etmiş, bu savaşlar sonrasında ise Japonya'nın da Çin gibi askeri bir hezimetle uğramasından korktular (Atik, 2012, 110). Sonuç olarak, iki buçuk asırdır feodal düzenin hâkimi olarak hüküm süren Tokugawa yönetimi, ABD'li Perry'in 1853'te dayattığı ticaret antlaşmasını, 1858 yılında imzalamış ve böylece "kapitülasyonlar" rejimini kabullenmişti. Tokugawa rejiminin ABD ile imzaladığı kapitülasyonist antlaşma içerideki huzursuzluğu artırmıştı. Batılılara verilen tavizler, savaşçı sınıf üzerinde kızgınlık ve intikam duygularının öne çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle alt sınıftan samuraylar örgütlenerek Japon yöneticilere karşı saldırı ve suikastlere başlamışlardır. Japonya'yı fiilen yöneten bakufunun güçlerini yavaş yavaş kaybetmesiyle, saldırılar daha da artmaya başlamış ve tüm ülkeye yayılarak birçok yabancı konsolosluk ve görevlisiyle tüccar katledilmiştir. Bu olaylar 3 Ocak 1868'de Tokugawa sarayının sarılması ve shogunluğun kaldırılarak topraklarına el konulmasına değin sürmüştür, nihayetinde Meiji Restorasyonu olarak adlandırılan dönem başlamıştır (Dündar, 2006, s.132-33). Böylece, Japon toplumunun asırlardır süren içe kapalı diplomatik düzeni ile birlikte ikili yönetim sistemi de sona ermiş oldu. İki buçuk asır süren içe dönük toplum düzeninin yıkıma uğraması, önüne geçilemeyen siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmelere yol açarak çağdaş Japon tarihinin başlangıcı olmuştur (Esenbel, 2019, s.138).

2.4. Meiji Restorasyonu'na kısa bir bakış

Japonya'da modern devir, "İmparatora eski yerini verin ve barbarları kovun" sloganıyla başlamaktadır. Bu slogan, Japonya'yı on asır öncesinin 'altın çağı'na dönme çarelerini aramaktaydı. Japonya, dış dünyanın tesiri ile shogunun çift idaresinin hâkim olduğu bir yapıdan üniter bir yapıya dönüştürülmesine yönelik bir çağrıydı, İmparatorun Kyoto'da bulunan maiyeti restorasyon yanlısıydı ve Tokugawa rejiminin yabancılarla imzaladığı eşitsiz antlaşmalara karşı imparatorun çevresinde birleşmişlerdi (Benedict, 2011, s.65). Nihayet zafer kazandıklarında Meiji Restorasyonu olarak bahsedilen dönem başlamış, çift idare sistemi son bulmuştu. 'Meiji Restorasyonu' temel olarak Japonya'yı Batılı ülkelerle eşit ölçülerde davranabilecek şekilde bir endüstri⁴ toplumuna dönüştürmeyi ve ulusal bir problem olarak ortaya çıkan

⁴ Bilindiği gibi on dokuzuncu yüzyılda İngiltere birinci sanayi devrimini tamamlamış ve diğer ulusların önüne geçerek iktisaden farklılaşmıştır. İngiltere'yi diğer ülkelerden farklı kılan görünürde üretim yöntemlerinde ve örgütlenmesinde yaşadığı değişimdir. Sanayileşme, bu çağda modernlikle ilişkilendirilmiş, çağın en gelişmiş örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Sanayileşme, doğa-toplum-iktisat dengesini değiştirmiş toplumlara büyük bir dönüşüme zorlamıştır. Süreci, kendi iç dinamikleri çerçevesinde tarihsel süreçte çağlara yayarak yaşayan toplumlar, bu süreci yaşamak zorunda bırakılan toplumlara nazaran daha az sancılı ve acı verici olarak görünmektedir. Örneğin; İngiltere'de sanayi için gereken emek gücünün topraktan kopararak kentlere doğru göç ettirilmesi on beşinci asrın sonlarında başlarken, Türkiye'de bu süreç on dokuzuncu yüzyılın sonundan yirminci yüzyılın sonuna kadar bir asırlık bir süreye yayılmak zorunda kalmıştır ki Türk toplumunun kır ile olan bağlantısı hala kesilmiş değildir. Haliyle hem kentleşmenin hem de sanayinin gerektirdiği emek gücünün kurumsal olarak oluşma süreci sancılı olmuştur. Marx, Almanya'da kapitalist üretim biçiminin tam olarak yerleştiği yerlerde bile içinde bulunulan koşulların İngiltere'de olduğundan çok daha kötü bir durumda olduğunu söyler. Marx'a göre Almanya'da bu üretim biçimine yönelik yasalar henüz tam anlamıyla yerleşmemiştir. Çünkü bu yasalar, bu üretim biçiminin geliştiği İngiltere'nin özgül koşullarına göre düzenlenmiştir (Marx, 2011, s.10). Mesela Osmanlı örneğinde de sanayileşme ve modernleşmenin bir parçası olarak fabrikalar, Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılda özellikle İstanbul ve çevresinde kurulmuştu ve bu yapılar devlet denetimi altındaydı. Bu yeni üretim tarzı olan fabrikalaşmanın neden olduğu problemler için birçok nizamname çıkarılmıştı ki bu nizamnameler içerik olarak fabrikaların inşa edileceği yerden, üretimin yapılacağı konunun yaşam alanlarına olan mesafesi gibi çevre-ekonomi

eşitsiz antlaşmalardan kurtulmayı amaçlıyordu. Yeni yönetim ulusal birliği tehdit eden silahlı muhalefeti acımasızca bertaraf ederek işe başladı. Sonunda denetim, imparator adına çalışan ve işlevlerini Batı tarzında gerçekleştiren siyasal, idarî ve yasal kurumları ile katı bir merkezîyetçi devlete odaklandı (Hunter, 2002, s.24-5). Batılı tarzda çağdaş bir endüstriyel örgütlenme ister istemez Batılı fikirlerin de etüt edilmesini zorunlu kıldı (Suzuki, 2021, s.59). Yeni imparator Meiji'nin reform programını açıkladığı Misak-ı Hümayun'da 'imparatorluğun temellerini sağlamlaştırmak adına bilginin peşine düşülecektir' notu Japonya'nın Batı'ya ve Batılı fikirlere açılışının açık bir ifadesiydi. Ayrıca Japonya'nın birçok Asya ülkesinin aksine bağımsızlığını da koruması, Japon düşünürlerinin, ülkelerinin önceden gelen entelektüel gelenekleri ile bağlantıları devam ederken daha az zorluk yaşamalarını sağladı (Suzuki, 2021, s.57).

Japonya'da Batılı bir ülke gibi kalkınma amacına yönelik köklü reformlara girildi. Bunlardan öne çıkanlardan bazıları iktisadî reformlardı. İlk ve en önemli adımlardan biri Japonya'yı üniter ve merkezileşmiş bir devlet haline getiren düzenlemelerdi. Meiji hükümetinin temel amacı merkezî bir ulus-devlet oluşturmaktı. Daha sonra 'müreffeh bir ülke ve güçlü bir ordu' ülküsüyle devlet yeni sanayilerin teşvik edilmesinde ve çağdaş teknolojinin deniz ötesinden ithalinde etkin bir rol oynamıştır. 1870'lerde posta, demiryolu ve telgraf ağlarının kurulmasına başlanmış, ulusal bir bankacılık sistemi oluşturulmuştu. Devlet öncülüğünde kurulan çeşitli sektörlerden fabrikalar, çok düşük meblağlara daha sonra özelleştirilmiştir. Tüm bunların finansmanı yeni ulusal toprak vergisinin getirileriyle finanse edilmiştir (Suzuki, 2021, s.59). Bu dönemde Japon iktisadî düşüncesine liberal iktisadî düşünce İngiltere'de olduğundan daha az etki etmiştir. Bunun yerine Amerikalı iktisatçı Henry Charles Carey ile Alman Friedrich List'in düşünceleri daha fazla nüfuz etmiştir (Suzuki, 2021, s.73).

Bunların yanında çeşitli kurumsal reformlar da yapılmıştır. Başlangıcından beri zıt bir yönde olan rejim daimyonun tımarlardan vergi toplama hakkına son vermiştir. Her daimyoya kendi gelirinin yarısı nispetinde bir ödeme tahsis etti. Aynı zamanda daimyoyu samurayları beslemekten de muaf tutmuştu. Beş yıl içinde sınıflar arasındaki bütün hukukî eşitsizlikler lağvedildi. Bu bağlamda kast ve sınıf sembolleri - elbise farkları, örgülü saç gibi ayrımcı işaretler- kaldırıldı. Tımarları ayıran hudut işaretleri kaldırıldı ve araziye ferağ etmeye engel olan yasalar iptal edildi (Benedict, 2011, s.66).

ABD örneğine göre Merkez Bankası kurularak para ve maliye sistemi reforme edilmiştir. Japonya'nın örfi hukuku lağvedilerek, Vergi, Medeni, Ticaret ve Ceza Hukuku Batı hukuku örneklerine göre yeniden tanzim edilmiştir. Modern polis, telefon, telgraf, sağlık teşkilatları kurulmuş, Avrupa takvimi zaman ölçüsü olarak benimsenmiştir. Devlet piyasa mekanizmasının oluşturulmasında öncü rolü üstlenirken, Batılı anlamda kapitalist ilişkilerin oluşturulmasında alt yapıyı sağlamıştır. Sosyal alanda yapılan reformlarla köylünün işçi sınıfına dönüşmesinin yolu açılmış ve endüstrinin ihtiyaç duyduğu emek piyasaya arz edilmiştir.⁵ Endüstri için doğal kaynaklar kullanıma açılırken, dış kaynaklardan yararlanma da devletin başlıca politikası olmuştur. Geleneksel loncaların hareket alanı kısıtlanırken, serbest girişimci sınıfın oluşumu, özel mülkiyet hakkının hukuki güvenceye kavuşturulması ile desteklenmiştir. 1870'lerde başlatılan ilk demiryolu yapımı İngilizlerin kredisi ile sağlanmıştır. Böylelikle ülkenin çeşitli bölgeleri birbirine eklenmiş ve ulusal bir pazar yaratılmaya çalışılmıştır. Bölgesel kimlikler yok edilmeye terkedilirken İmparatorun kişiliğinde ulusal kimliğin pekiştirilmesi ve merkezîyetçiliğin güçlendirilmesi önlemleri alınmıştır. Modern anayasa yapımı kuşkusuz gerçekleştirilen reformların en önemli kısımlarından biridir. İmparatorun yetkilerini artıran ve merkezi konuma oturtan bu yeni Anayasa, oldukça devlet merkezci ve muhafazakâr olan Prusya'dan esinlenilerek hazırlanmıştır (Büyükbaş, 2008, s.137-39). Özel sermayenin

ilişkisi ile insan sağlığını göz önünde bulunduran insan-çevre ilişkisini de gözetiyordu (Çakır, S. & Çakır, 2023). Sanayileşmenin çevre üzerinde yarattığı baskılara yönelik Osmanlı hükümeti tarafından çıkarılan nizamnameler hakkında Fatih Damlıbağ'ın (2016) "Osmanlı Sanayisindeki Çevre Koruma Uygulamaları" isimli çalışmasına bakılabilir.

⁵ Ancak Beasley'e göre Meiji döneminde Japon ekonomisi tam anlamıyla 'modern' bir görünümde değildi. Derebeyliğin ve Meiji toprak yerleşiminin doğasını da içeren çeşitli nedenlerle, geleneksel tarım ekonomisi modernleşme tarafından yok edilmek yerine yoğunlaştırılmıştır. Örneğin bir sanayi ülkesine göre normal olandan çok daha büyük bir işgücünün toprağa bağlılığı korunmuştur (Beasley, 2022, s.17). Suzuki ise Birinci Dünya Savaşı'nın Japon sanayileşmesini hızlandırıcı bir etki yarattığını, özellikle çelik ve gemi inşaatı gibi sektörlerde olmak üzere, savaş yıllarında yıllık ortalama yüzde 9 civarında büyüdüğünü belirtmektedir. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde madencilik ve imalat sanayilerinin milli gelirde tarımsal üretimden daha fazla pay sahibi olmuştur. Suzuki'ye göre bu tarihten itibaren Japonya artık bir sanayi ulusudur (Suzuki, 2021, s.86).

yetersiz olduğu dönemde devlet, sanayiye kendi elleriyle kurmuş, firmaları kâr etmeye başlayacak düzeye getirene kadar yönetmiş sonra da küçük bedellerle Tokugawa dönemini sona erdiren Meiji yanlısı samuray ailelerine satmıştır. Böylece eski rejim derebeyleri ve samuraylarından yeni bir girişimci sınıfı doğmuştur. Bugün yakından bildiğimiz Mitsubishi, Mitsui ve Kawasaki gibi şirketler bu girişimci sınıfın ürünüdürler (Kıncal, 2016, s.4-5).

Ülkedeki devlet işletmelerine Batı teknolojisini edindirmek için iki temel yöntem benimsenmişti: Yurtdışından uzman getirmek ve yurtdışına –özellikle Amerika ve İngiltere- öğrenci yollamak.⁶ Bilhassa sanayileşmeyi gerçekleştiren öncü kurum olan Japon Sanayi Bakanlığı; demiryolu yapımı, madencilik ve mühendislik alanlarında çok sayıda yabancı uzman istihdam ediyordu. Yurtdışından gelen bu uzmanların sayısı 1875 yılında 500'ün üzerindeydi ve bu uzmanlara oldukça yüksek ücretler ödeniyordu. 1870'li yıllarda yabancı uzmanlara ödenen ücretler Sanayi Bakanlığı'nın bütçesinin %40'ı kadardı, hatta bazı uzmanların ücreti Japon başbakanının ücretini bile aşabiliyordu. Hükümet eğitime yaptığı yatırımlardan geri dönüş aldıkça yabancı uzmanları yerli uzmanlar ile ikame etme politikası gütmüştür. Öyle ki 1875'ten sonra yabancı uzman sayısı azalmaya, yabancıların yerini Japon uzmanlar almaya başlamıştır (Kıncal, 2016, s.5).

Formel eğitimde de hızlı bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Geleneksel eğitim sistemi yerini Batılı modern tarzda yeni bir sisteme bırakmıştır. 1871 yılında Japon Eğitim Bakanlığı kapsamlı bir program hazırlamış ve bu programın ilkeleri dâhilinde 25.000 temel eğitim okulu açmıştır. Meiji döneminin sonlarına doğru 6 yıllık temel eğitim zorunluluğu vardı ve bu okullara katılım oranı hem kızlarda hem erkeklerde %90'ı buluyordu. Yükseköğretimde ise Batı'dan bilgi aktarımı yapılıyordu: Yurtdışına giden Japon öğrenciler hukuk, kimya, fizik, mühendislik gibi alanlarda eğitim bilgilerini alıp yurtlarına taşıyorlardı. Yine bu dönemde Japonya'da ilk imparatorluk üniversitesi 6 fakültesi ile birlikte 1886'da Tokyo'da açıldı. Japonya Tokugawa döneminden beri sürekli yatırım yaptığı eğitilmiş nüfusu sayesinde ithal ettiği teknolojileri süratle kullanabilme ve içselleştirebilme yeteneğine sahip olmuştu (Kıncal, 2016, s.5).

Bu dönemle ilgili es geçilmemesi gereken bir diğer konu da savunma sanayiidir. Orduyu güçlendir mottosuyla harekete başlayan Japon modernleşmesi 2. Dünya Savaşı öncesinde bu amacına ulaşmıştı. Bu dönemin *zaibatsu* denen şirketlerin birçoğu Japon ordusunun ihtiyaç duyduğu araç-gereç, silah gibi çeşitli askerî teçhizatları karşılamak için çalışmaktaydı. *Zaibatsu*, devletin mülkiyeti altındaki büyük sıkıntı içerisinde bulunan çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren şirketler ile madenlerin hükümetin önde gelen üyelerine çok az meblağ karşılığında satılması ve çeşitli mertebelerde devlet kayırmacılığı ile endüstriyel ve ticarî alanda monopolistik veya oligopolistik konumlar elde ederek oluşturulan zeminde yüksek kârlılıklar sağlayan şirketlerdi (Hunter, 2002, s.162). Mesela Pearl Harbor'da Amerikan gemilerini vuran uçakları üreten firma Mitsubishi idi. Bugün fotoğraf makineleriyle bilinen Nikon da aslında Japon ordusunun dürbün teçhizatlarını üretmek için kurulmuştu. Bugün motosikletleri ile ünlü olan Kawasaki de o zamanlar bir başka savaş uçağı üreticisiydi. Ordusunu ve donanmasını henüz modernize etmiş olmasına rağmen Japonya, 1905'te Asya'yı tehdit eden önemli bir Batılı güç olan Rusya'yı mağlup etmişti. 2. Dünya Savaşı öncesinde Çin'in büyük bölümünü, Kore ve Filipinler'i elinde tutan ve ABD'ye savaşta büyük kayıplar verdiren Japonya İmparatorluğu, askerî birikimini Meiji dönemindeki yatırımlar sayesinde elde etmiştir. Neticede Meiji döneminin sonlarına doğru Japonya; eğitim, hukuk, ekonomi bakımından modernleşmiş, artık 1917'de klasik iktisadın tanımına göre sanayileşmiş bir ülke haline gelmiştir. Bu Batı dışında gerçekleşmiş ilk başarılı sanayileşme olarak iktisat yazımına geçmiştir (Kıncal, 2016, s.6).

⁶ Bu yöntem, kalkınmakta olan ülkelerde sık kullanılmakta idi. Örneğin; Osmanlı döneminde elektrik alanında eğitim almak üzere yurtdışına öğrenci gönderilmişti. Fatih Damlıbağ, "Yurtdışında Elektrik Eğitimi Alan Osmanlılar" isimli makalesinde, bu amaçla yurtdışına gönderilen 56 Osmanlı vatandaşı tespit ettiğini yazmıştır. II. Abdülhamid (1875-1909) döneminde bu amaçla Fransa ve Almanya'ya sınırlı sayıda öğrenci gönderilirken, II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) sonrası, hem gönderilen öğrenci sayısı artmış hem de eğitim için tercih edilen ülkeler çeşitlenmiştir (Damlıbağ, 2021, s.67).

2.5. Osmanlı Devleti'nin modernleşme tecrübesi ile karşılaştırmalı bir analiz

Hem Japonya'da hem Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları, Batı'nın sahip olduğu bilim ve teknik üstünlüğe ulaşma arzusu ile başlamıştır. Osmanlıların coğrafi bakımdan Avrupa ile yakın oluşu dolayısıyla İngiltere'nin dış pazar arayışında Japonya'dan daha önce serbest ticaret antlaşmalarını imzalamak zorunda kaldığı söylenebilir. Eşitsiz serbest ticaret antlaşmalarından kurtulmak isteyen Japonya, Batı'yı nispeten daha yakından tanıyan Osmanlı Devleti ile iletişime geçmek için çabalamıştır. Osmanlılar hem dinî açıdan karşı kutuplarda bulunması hem de iki medeniyet arasında bölgede asırlardır süren siyasî çekişme dolayısıyla, Batılılaşma anlamına gelen reformlara karşı ikircikli bir tutum sergilerken Japonya'da modern Batı kültürünün kabul edilme süreci Osmanlı'ya nazaran daha az sancılı olmuştur. Ülkenin modernleşmeyi bir siyaset olarak benimsemesi ile başarı yolunun açıldığı ve Batı tarzı bir sanayileşmeyi başardığı aynı çizgiyi diğer ulusların benimsemesi halinde benzer başarıyı elde edecekleri ve böylece içinde buldukları sorunları aşabileceği düşünülmektedir (Büyükbaş, 2008, s.122).

Japonya'da Tokugawa yönetimi altındaki 1600-1868 dönemi, Japonya açısından 'barış dönemi' olarak adlandırılabilir. Fakat şüphesiz bu dönemde savaşların olmaması, Tokugawa toplumunun modern anlamda adil ve eşit bir düzene doğru geliştiği anlamına gelmemelidir. Tokugawa rejimi altında kimi zaman açlıktan kıvranan köylü ayaklanmalarıyla karşılaşılsa da, bu ayaklanmaların, Balkanlar'da silahlı liderler öncülüğünde gerçekleşen etnik ve politik isyanlar ya da Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorlukları ile yaptığı savaşlarda olduğu gibi, askerî açıdan bir tehlike teşkil ettiği nadirdir. Başka bir deyişle Osmanlı tarzı bir imparatorluk inşası, masraflı bir askerî altyapının ve güçlü bir malî örgütlenmenin varlığını gerekli kılıyordu, çünkü Osmanlı malî kaynaklarının büyük bölümünün savunma alanında tüketilmesi gerekiyordu. Öte yandan Tokugawa dönemi Japonyası genel olarak barışın çok büyük bir askerî teknoloji ihtiyacı olmadan hüküm sürdüğü bir dönemdi. Kısaca, Japonya'nın Batı bilimini edinmesindeki önemli bir etken, Tokugawa Japonyası'nın askerî gücünden ziyade ülkenin dış dünyaya açıldığı 1868 Meiji Restorasyonu olarak bilinen reform yönetiminin ilk kırk yılında modernleşmenin bedelini toprak vergisi ile finanse eden Japon köylülerin tarımsal üretimi ile ulusal burjuvazi olarak yükselen tüccar-sanayici sınıfının sermayesini sağlayan maddi temeldir (Esenbel, 2019, s.235).

İki ülkenin tarihsel koşullarındaki bir sonraki temel karşıtlığı oluşturan mesele ise ulusal düzeyde yeni politikalar uygulayabilirliklerindedir. Japonya'nın modernleşme çağında bile kendi gereksiniminin dışına çıkıp geçmişten gelen iktisadî geleneğine uygun iktisadî politika uygulayabildiğini Abdürreşid İbrahim'in Japon meclisinde mebuslar, profesörler, elitler gibi Japon aydınları ile yaptığı sohbetlerden çıkarsanabilir. Bu bağlamda Abdürreşid İbrahim'in aktardığı Profesör Tomidco'nun Japon hükümetinin İngiliz emperyalizminin dayattığı temel iktisadî ilkeleri uygulamadığını gösteren şu sözleri örnek olarak sunulabilir: "Şimdi bizde en büyük mesele iktisat meselesidir. Daha doğrusu hayat meselesidir; arazi az, memleketimiz fakir, hizmet de yok, dışardan mal gelemiz, gümrük ağır, ihracatımız yok, milletin paraya ihtiyacı çok, hükümet buralarını unutmuş gibidir" (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.349).

Bu konuda sözü edilmesi gereken bir diğer etken ise Osmanlı Devleti'nin birbirinden farklı özellikler gösteren bölgelerden oluşan bir bütünlük olarak kıta büyüklüğünde bir alana yayılmış olmasıydı. Bununla birlikte dilsel, dinsel, kültürel birçok bakımdan birbirinden ayrılan nüfusları barındırıyordu. Öte yandan bir ada ulusu olan Japonya, ortak bir kültürel kimliği paylaşan uyumlu ve homojen bir nüfusa sahip olmasıdır. Son olarak, özellikle XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında Batı'nın Osmanlı ve Japonya'ya karşı sergilediği tutum birbirinden oldukça farklıdır. XIX. yüzyıl boyunca politik gücün en önemli ölçütü, sahip olunan toprak miktarıdır. Bu bakımdan Batı'nın yayılmacı güçleri için Japonya kısıtlı doğal kaynakları olan, küçük ve dağlık bir ada ülkesi olması bağlamında pek de kıymetli değildi. Diğer yandan Osmanlı Devleti, sahip olduğu topraklar açısından zengindi ve yayılmacı ulus-devletler için bir ganimet konumundaydı. Batı'nın Japonya'ya duyduğu bu göreceli ilgi yoksunluğu, Japonya'nın Batı'nın yasal ve politik yapılarını hızlı bir şekilde benimsemesinin de etkisiyle, Japonya'yı XIX. yüzyıl emperyalizminin açgözlülüğünden uzak tutmuştur (Esenbel, 2021, s.236-7). Bu bağlamda Japon elitinin Batı modernleşmesini benimsemesi daha kolay olmuştur. Öte yandan Batı emperyalizminin Orta Doğu ve Balkanlardaki menfaati sebebiyle Osmanlı eliti, diplomasinin kısır koşullarına tahammül etmek zorunda

kalmışlardır. Tersine Japonya, Batı'nın birincil hedefi olmadığından Osmanlı yetkililerinin karşılaştıkları sorunlara çoğunlukla maruz kalmadılar.⁷

3. Kalkınma Stratejisi Olarak Japon Modelinin Sunulması: Abdürreşid İbrahim Örneği

Meiji Restorasyonu sonrasında, yeni Japon hükümeti Batı'yı daha yakından tanıyan Osmanlı Devleti ile ilişki kurma çabasına girmişti. Öte yandan Osmanlı Devleti de Japonya'nın hızla dünya sahnesine çıkmasını ve bunu sağlayan başarılı reformların önemini fark etmiş ve Japonya ile ilişki kurmanın faydalı olacağına inanmıştı. Özellikle Japonların Rusya'yı mağlup etmesiyle, hem anılarda taze olan Kırım Muharebesi'nin kaybının verdiği hüznün ve hoşnutsuzluk hem de Osmanlı aydını nezdinde Japonya ile Osmanlılar arasında aynı kökenden gelmeyi içeren bir ortaklık yaratma arzusu, muhafazakâr Türk düşüncesinde ve bazı aydınlarda kültürel özelliklerin kaybedilmeden modernleşmenin mümkün olduğuna dair bir inanç oluşturmuş ve Japonya tecrübesinin Osmanlılar için rol-model olması gerektiği zihinlerde kuvvetli bir şekilde hâkim olmuştu. Bu düşüncenin önemli temsilcilerinden biri de Rusyalı Müslüman Türklere Abdürreşid İbrahim'dir. Çalışmanın bu kısmında öncelikle Abdürreşid İbrahim'in yaşam öyküsüne kısaca değinilecek, bu bağlamda daha çok siyasî aktivist yönü ortaya konulmaya çalışılacaktır.⁸

3.1. Abdürreşid İbrahim'in siyasî aktivizmi⁹

23 Nisan 1857 yılında Sibiry'a da Tobolsk vilayetinin Tara kasabasında dünyaya gelen Abdürreşid İbrahim, Rusyalı Türklere aittir. Gazeteci, yazar, seyyah, aktivist olan oldukça renkli bir siyasî kimliğe sahip Abdürreşid İbrahim, yirminci yüzyılın başında Rusya'nın Müslüman azınlıklara yönelik baskı rejimine karşın Rusya Türklere millî mücadelesinin en ön saflarında yer alır. Tüm dünya Müslümanlarının ittifakı fikrine sahip bulunan Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları için siyasî bir organ kurmak maksadı ile uzun uğraşları sonucunda 15 Ağustos 1905 günü Nijni Novgorod'ta G. Struve gemisi üzerinde Rusya Müslüman cemaatinin Ahmed Agayev, Alim Maksudov ve Bünyamin Ahmedov gibi önde gelen şahsiyetleri ile ilk toplantının yapılmasını sağlar. Bu toplantıyı takiben Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları arasında ittifak kurmanın gerekliliğini anlatan *Bin Üçyüz Senelik Nazra* adlı eserini yayımlar. Kararlaştırılan program dahilinde 1905 yılının Ekim ayında 'İttifak' partisi için bir program ve tüzük hazırlanır. 15 Ocak 1906'da yine izinsiz olarak toplanan ikinci kongrede ise 'Umum Rusya Müslümanları İttifakı'nın kurulması resmen kararlaştırılır. Rusya Müslümanlarının en önemli toplantısı olan üçüncü kongre aynı yılın 16-21 Ağustos tarihlerinde yapılmıştır ve toplantı sonunda seçimle oluşturulan, Yusuf Akçura'nın ikinci, İsmail Gaspıralı'nın dördüncü seçildiği 15 kişilik komiteden en çok oyu alan Abdürreşid İbrahim, merkezî komitenin başına getirilmiştir. 1907 yılında, Rusya'nın azınlıklara yönelik baskıcı siyasetinin yeniden gündeme gelmesiyle Müslümanların her türlü siyasal faaliyet imkânından mahrum kalması sonucu Rusya Müslümanlarının ittifak hareketi kesin bir sonuca ulaşamaz ve Abdürreşid İbrahim Rusya'yı terk etmek zorunda kalır. Bu yılın sonlarında ailesini Tara'da bırakıp Batı Türkistan, Buhara, Semerkant, Yedisu ve civarını kapsayan bir yıllık bir geziden sonra ailesini Kazan'a yerleştiren Abdürreşid

⁷ Yine de Japonların Meiji yenileşmesi çerçevesinde geleneksel yaşam tarzına yapılan müdahaleleri tamamiyle içselleştirdiği söylenemez. 1868-78 yılları arasında Meiji idaresinin devam ettiği ilk on yıl içinde en az 190 zirai ayaklanma olmuştur. 1877'de hükümet, köylünün üzerindeki vergi yükünü hafifletmek için çeşitli tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Çiftçiler okullar yapmaya, mecburi askerliğe, arazinin kadastro sunun yapılmasına, örgülü saçların kesilmesine, kanunî eşitliğe, Budizm konusundaki şiddetli yasaklara, takvim reformuna yani kısaca yerleşmiş olan yaşam tarzına müdahale eden pek çok hukukî düzenlemeye karşı gelmekteydiler (Benedict, 2011, s.67).

⁸ Abdürreşid İbrahim'in hayatının ilk yıllarına dair temel başvuru kaynağı kendi yazdığı biyografisidir. Abdürreşid İbrahim, *Tercüme-i Halim-Ya ki Başuma Gelenler* ismini verdiği biyografik eserini iki cilt olarak tasarlamıştır. 1885 yılına kadar olan kısmı kapsayan birinci cildi sayesinde Abdürreşid İbrahim'in hayatının ilk 27 yılına dair doğrudan bilgi edinilir, ikinci cildinin ise yayınlanmamış olma ihtimali yüksektir. Yaşamının bundan sonraki kısmı için en derli toplu çalışmaya İsmail Türkoğlu tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasıdır. Ayrıca 1934 sonrası Japonya yılları hakkında neredeyse tek başvuru kaynağı Selçuk Esenbel'in çalışmalarıdır (Özbek, 1995, s.12).

⁹ Bu bölümde Abdürreşid İbrahim'in politik aktivizmine kısaca değinilecek ve aksi belirtilmedikçe Nadir Özbek'in (1995), *Toplumsal Tarih* dergisi 19. sayısında yayınlanan Abdürreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı isimli yazısı temel kaynak olarak kullanılacaktır. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim'in Rusya'da başlayan politik aktivistlik serüvenine yönelik ayrıntılı bilgi için Selçuk Esenbel'in *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları* adındaki önemli eseri ile Nadir Özbek'in Abdürreşid İbrahim (1857-1944) *The Life and Thought of a Muslim Activist* isimli yüksek lisans tezine bakılabilir. Ayrıca *Toplumsal Tarih Dergisi*'nin 19. ve 20. sayılarında Abdürreşid İbrahim için özel bir dosya açılmıştır. Bu sayılarda Esenbel ve Özbek'in yanı sıra François Geogon, İsmail Türkoğlu gibi isimler de Abdürreşid İbrahim'in Rusya'daki erken dönem faaliyetleri ile Japonya'nın Türk ve İslâm dünyasına yönelik emperyalist düşüncesinin yayılmasında özel rolünü aydınlatarak önemli çalışmalarına yer verilmiştir.

İbrahim, 16 Eylül 1908 tarihinde Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Kore, Çin, Hicaz ve Orta Doğu üzerinden İstanbul'da son bulan seyahatine başlar. Abdürreşid İbrahim'in bu seyahatinin en önemli kısmını Japonya oluşturur ve Japon hükümetiyle daha sonra resmî bir hüviyete bürünecek olan ilişkilerin temelini bu ziyaret oluşturur (Özbek, 1995, s.8-10).¹⁰

Abdürreşid İbrahim'in Kasım 1908-Ocak 1909 Japonya ziyareti dönemin gizli bir radikal milliyetçi örgütü olan "Kara Ejderler" tarafından ayarlanmıştır. Bu örgütün üyeleri ile birlikte Abdürreşid İbrahim, 'Asya Savunma Gücü' adında bir başka örgüt kurmuşlardır. İstanbul'da iken İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkiler kurmuştur. Kendi anılarında belirttiği üzere Japonya'da bulunmasının asıl amacı, Japonya'ya İslâmiyet'i resmî düzeyde kabul ettirerek Japon İmparatorunun hilafet makamına bağlanması ve böylece Batılı bir ülke gibi kalkınmış olan Japonya'nın önderliğinde bütün doğu kavimlerinin ittihadını sağlamaktır. Bu seyahatinin sonuna doğru Hac mevsiminde Hicaz'a giden Abdürreşid İbrahim, Müslümanların bu birlikteliğini 'ittihâd-ı İslâm' propagandası için değerlendirmek istemiş ve çeşitli toplantılar düzenlemiş, ancak Avrupalıları kuşkulandırmamak için gösterilen hassasiyet dolayısıyla başarıya ulaşamamıştır. Abdürreşid İbrahim, İstanbul'a geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde örgütlenen dinî-siyasî faaliyetler gösteren Heyet-i İlmiye içinde yer alarak pek çok konferans verir. Japonya'yı örnek model olarak sunan bu konferansların büyük bir kısmı *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanır. Abdürreşid İbrahim'in konferansları İstanbul dışına da taşmıştır. Örneğin; Bursa'da yine İttihat ve Terakki Kulübünde birçok konuşma yapmıştır. İstanbul'da, Osman Cudi, Ahmed Taceddin ve Yakup Kemal'le birlikte Müslümanların birbirini tanması anlamına gelen *Tearüf-i Müslimin* isimli bir dergi çıkarmıştır ve bu derginin baş yazarı olarak hemen her sayıda -iktisadî konulara da değinen- yazıları vardır. Bu dergi yayın hayatına Trablusgarp Savaşı başladıktan sonra yayın ekibinin Trablusgarp'a gitme kararı almasıyla birlikte 32 sayı sonunda son vermiştir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in Avrupa'daki Müslümanlar ile de bir araya geldiği çeşitli kongreler düzenlenmiştir (Özbek, 1995, s.10-1). Abdürreşid İbrahim'in faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya, diplomatik gayretle Japonya ve Osmanlı Devleti sınırlarında bulunduğu sıralarda Abdürreşid İbrahim'in iadesini istemiştir. Abdürreşid İbrahim bu faaliyetleri dolayısıyla pek çok kez hapsedilmiş ve de sürgün edilmiştir.

Abdürreşid İbrahim'in kısaca değinilen bu politik aktivizmi onun renkli, ihtiraslı ve tutkulu kişiliğini ortaya koymakta yetersiz kalsa da daha fazlası bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak, Japonya'nın emperyalist bir imparatorluk oluşturma çabalarında Türk-İslâm dünyasına yönelik projesini, milliyetçi ve İslâmcı karakterli Abdürreşid İbrahim vasıtasıyla yürüttüğünü söylemek bu noktada anlamlı olacaktır. Esenbel'e göre Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın Türk ve İslâm dünyası ile kurduğu bağlantıya aracılık etmiş, 'İslâm'ın kurtarıcısı Japonya' imajının yaratılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve yeni Cumhuriyet rejiminin de Rusya Müslümanlarına ilgisiz kalması dolayısıyla, İslâm'ın kurtarıcısı olarak gördüğü Japonya'ya samimiyetle bağlı kalmış, 'dogmatik' bir şekilde inandığı 'ittihâd-ı İslâm' fikri eylemlerinin temelini oluşturmuştur (Esenbel, 2021, s.335).

3.2. Rol-model olarak Japon kalkınmasında millî ahlâk ve kültürel sermaye: Şark ittihâdı

Abdürreşid İbrahim'in Doğu seyahatinde gözlemlemiş olduğu olgulardan biri Batılı olmadığı halde Batılı bir görünüme ulaşmayı başarabilen tek toplumun Japonya olduğudur. İstanbul'da verdiği konferansların içeriğine ait notların derlendiği *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan yazılarından birinde Abdürreşid İbrahim, Japon kalkınmasının tüm Şark toplumlarına rehber olması gerektiğini kaydeder. Japonya'nın öz kültürünü koruyarak Batılı bir ülke görünümüne eriştiğine inanan Abdürreşid İbrahim, 'kemal-i faaliyet ve ciddiyet' ile çalışan bir toplumun, ne elbiselerini ne de ahlâkını değiştirmeye ihtiyacı olmadığını

¹⁰ Bu seyahatle ilgili anılarını ise *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet* adı altında 1910 yılında yayımlar. İki ciltlik bu eser Asya'daki Müslümanların içinde buldukları zor durumları ve onları bu hâle getirdiğini belirttiği Avrupa emperyalizmine karşı olası kurtuluş yollarını tartışıp okuyuculara aktardığı çok önemli bir eserdir. Bu eserin kopyaları *Sirat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* gazeteleri başta olmak üzere çeşitli gazeteler vasıtasıyla Anadolu'da da yoğun bir ilgi ve taleple karşılanmıştır. Osmanlı basınında Japonya'yı bir rol model olarak inşa eden ilk yazılardan iki ülke arasındaki ilişkilerin eski bağlamından kopacağı tarih olarak 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki süreçte Japonya üzerine yazılan en detaylı ve belki de bir aksiyon insanı olmasından ötürü başka yerlerden ulaşılamayacak bilgileri iyi bir üslup ile okuyucuya aktarması sebebiyle Abdürreşid İbrahim'in bu kitabı büyük önem kazanmaktadır (Aslan, 2023, s.286-7).

savunmaktadır (Akan, 2017, s.69).¹¹ Hala bazı çevrelerce temel bir ön kabul olarak zihinlerde yer eden Japon toplumunun kültürel özellikleri ile çelişmeden kalkınabildiği algısının yaratılmasında önemli bir rolü olan İslâmcı ve milliyetçi karakterli bir düşünce insanı olan Abdürreşid İbrahim, Japonya'yı Müslüman toplumlara kalkınma yolunda bir örnek model olarak sunarken kendi zihinsel dünyasının arka planında İslâmî ve kültürel ilkelere bağlı kalarak kalkınma düşüncesi vardır.

Abdürreşid İbrahim, Japonların oldukça çalışkan ve yüksek ahlâklı bir toplum olduğunu, ilim ve marifete diğer toplumları aşan bir düzeyde olan ilgi ve yatınlığının Japon kalkınmasının temeli olduğunu düşünür. Japonya'da tüccarın kazandığını millete verdiğini, esnafın geçimliğinden arta kalanı hazineye teslim ettiğini, ulemanın bilgisini kamusallaştırdığını ifade ederken Japon toplumunun, bireysel hazlarını öncelemeyip toplumun geneline ilişkin bir çıkarı gözettiğini ima eder (Akan, 2017, s.69).

Abdürreşid İbrahim'e göre Japon toplumu bazı genetik meziyetleri ile Avrupa'yı dahi aşan bir medeniyet seviyesine erişmiştir. Japon limanına bir gemi içinde yaklaşınca Abdürreşid İbrahim, Japonya'ya giriş yaparken "toprakbastı" gibi herhangi bir ücret talep edilmemesi ve vapurdan limana nakil için bir bedel ödenmemesini heyecanla karşılamış ve Avrupa'da bu tür işlemler için bedel ödenmesine karşın Japonya'da olmamasını "Bu çatana ile karaya götürdüğünüz için para istemiyor musunuz" şeklinde orada bulunan görevli bir personele soru yönelttiğinde aldığı şu cevap karşısında oldukça hoşnut olduğu gözlemlenmektedir: "Biz yolcuları karadan aldık, karaya vermek borcumuzdur. Gümrük kapısından çıktıktan sonra nereye isterseniz ve nasıl isterseniz gidebilirsiniz..." (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.275). Abdürreşid İbrahim bu heyecanla devam ederek, Londra ve Paris meftunu olmakla itham ettiği Müslüman aydınlara eleştirel yaklaşır ve Avrupa'da böyle medeniyete rast gelinemeyeceğini ama Müslüman aydınlarmın sahip olduğu ideolojik bakışın bu gerçekliği görmelerini engelleyeceğini yazar (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.276). Kendi eşyalarını varacağı yere kadar taşıyan bir hamala belirli bir miktar bahşış veren Abdürreşid İbrahim, Japon hamalın ülkesine gelen bir yabancıya karşı Japon geleneksel selamı vermesini yüksek terbiye ve edeple açıklarken, gördüğü bu nezaket karşısında oldukça etkilenir (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.279).

Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in savaş zamanında Rusya'dan gelen bir savaş ganimeti veya kendisinin bahsettiği şekliyle 'esir' olarak Petersburg yakınındaki Konpin fabrikasında imal olunan büyük bir 'top'un böylesine küçük bir köyde sergilenmesine de şaşkınlıkla yaklaşır. Nedenini kendisine nezaret eden görevliye sorduğunda, buranın küçük bir köy de olsa her ecnebi memleketten gelen yabancıların gözüne çarpan bir savaş simgenin burada bulunmasının kendileri açısından mühim olduğunu, ayrıca Japonya'nın pek çok limanında bu nitelikte nesnelere olduğu şeklinde bir geri dönüşle karşılaşmıştır (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.276-277). Gerçekten de Japon kalkınmasının önemli simgelerinden biri olarak Batı'nın önemli askerî gücü Ruslara karşı alınan savaş galibiyetinin, Japon ve Müslümanların zihnindeki mühim konumunu gösterebilecek nitelikte bir sembol olarak 'savaş topu'nun karşımıza çıkması şaşırtıcı olmamalıdır. Rus-Japon Savaşı'ndaki Japon galibiyetinin Müslüman âleminde yarattığı atmosferi Abdürreşid İbrahim, Japonya'daki görüşmelerinde şu şekilde aktardığını anlatıyor: "Japon milleti bizim için gıyaben ihtiram etmiş olduğumuz bir millettir, her ne kadar biz Japonların ne gibi bir millet olduğunu bilmez idiysek de genellikle bizim Müslümanlarda ve özellikle Tatarlarda Japonlara karşı bir manevî cazibe mevcut idi. Rus-Japon Muharebesi başlar başlamaz bütün Müslümanlar hiçbir münasebetleri olmayan Japonların muzaffer olması için dua ettiler." (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.300).

Abdürreşid, Japonların gece hayatı olmadığını aktarırken, Japonya'yı karış karış gezdiğini Japon ahlâkını, İslâma yaraşır derecede yüksek olduğunu aktarır. Herkesin gece erken uyuyup sabah erken kalktığını, geceleri sokaklarda elinde fenerle gezen postacı ve telgrafçılar dışında kimsenin bulunmadığını ve Japonların bu hasletini son derece makul, yerinde bulmuştur (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.331). Japonların savaş ahlâkını da Rus ve Türklere nazaran değerlendirdiğinde şaşırtıcı bulur. Japon bir köylü ile Japonların

¹¹ Japonya'nın kendi kültürünü koruyarak modernleştiği söylemi o dönemde Japon üst düzey yöneticileri tarafından da desteklenmekteydi. Abdürreşid İbrahim'in Japonya'nın eski Dışişleri Bakanı Kont Okoma'ya İslâmiyeti tanıtarak yaptığı sohbet esnasında Okoma'nın sarfettiği şu sözler bu iddiayı destekler niteliktedir: "Japonya'nın menfaatleri millî ahlâklarını muhafaza etmektedir. Millî ahlâklarını zayıf ettikleri an Japonlukları da zayıf olacaktır." (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.303)

savaş ahlâkına dair bir konuşma yapar. Japon köylü, Japonlar arasındaki savaşlarda tek amacın her iki taraf için de savaşı kazanmak olduğu, mağlup tarafı yağmalamak gibi gayrî ahlâki bir düşünceye sahip olmadıklarını, hatta savaşta hayatını kaybedenlerin eşyalarının toplanıp ailesine teslim edildiğini söyler. Ancak Japonya'nın Rusya ile yaptığı savaşta Rusların kendi arkadaşlarını bile yağmaladığını gördüğünde şaşırıldığını söyler. Abdürreşid İbrahim, Japon köylü ile yaptığı bu sohbetten hoşnutluk duyduğunu belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.334-7). Japonlar, Rus ile olan savaşı kazanmalarını yüksek ahlâkî değerlerine bağlarlar. Abdürreşid İbrahim de bunu onaylar niteliktedir, pek çok kez Japonların İslâmiyet dairesinde yaşadığını belirtmektedir.

Abdürreşid İbrahim, Müslümanların kurtuluş reçetesi olarak Türk-İslâm birliğini öne çıkarırken örnek model olarak ise Japonya'yı görür.¹² Abdürreşid İbrahim'e göre Türklerle aynı köklere sahip bir kavim olan Japonya'nın kalkınması, Şark dünyasının öncüsü olarak sunulmuştur. Japonya ise bu öncülük rolünü üstlenmekte çok heveslidir ve üst düzey temsilcileri tarafından Abdürreşid İbrahim'e pek çok kez bu kendilerine yüklenen bu rol için hoşnutluk bildirilmiştir. Zaten Japonya farklı bir amaçla da olsa resmî düzeyde bu politikayı yürütmektedir. Japonya'ya göre Türk-İslâm dünyası özellikle Osmanlı Devleti, aynı coğrafyada aynı amaca sahip olan Rusya'ya karşı kullanabileceği bir cephe olmaktan ziyade Mezopotamya'nın bereketli topraklarına işaret eden ekonomik anlamda kullanılacak önemli bir değere sahip olan devlettir (Esenbel, 2019, s.303).

Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın 45 sene öncesine kadar 300'e yakın, iç işlerinde müstakil olan derebeyi tarafından yönetildiğini, daha sonra bu yönetim düzeninin lağvedilerek derebeylere kontluklar verildiğini aktarırken, bu derebeylerden bazıları ile temas kurup, dostluklar geliştirdiğini anlatır. Kont Macora, Abdürreşid İbrahim'in temasa geçtiği bir diğer eski derebeydir. Abdürreşid İbrahim, Macora'nın hanesinde yaptıkları bir görüşmeden şu sözleri aktarır: “Bununla beraber, her milletin kendi âdeti kendisi için mukaddestir, bizim Japonların âdeti böyledir. Biz hiçbir vakit kendi millî âdetimizi değiştirmek fikrinde değiliz. Bugün sizin bu teşrifinizden son derece memnunum, Tatar-Türk kavimleri bizim kardeşlerimiz oldukları gibi, bizi bu asırda birleştirecek şarklılık da istikbalde büyük bir rabita kuvvetimiz olacaktır.” Kont, ayrıca Abdürreşid İbrahim'e, kendisinin huzuruna teşrif ettiği için minnet bildirir ve “bugün benim için bayram günü oldu” ifadesini kullanır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.339-42). Kont, ‘kan kardeşlerimiz’ olarak bahsettiği Türk-Tatar toplumunu yıllardır görmezden geldikleri için kendilerini suçlu hissettiklerini lakin ‘Şark İttihadı’ fikrinde öncü rol üstlendiği için Abdürreşid İbrahim'e teşekkür ederek devam eder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.344).

Japon Kont'un bu sözleri Japonya'nın Batı'dan daha geç başlayan emperyalist yayılım çabasında ‘Şark Dünyası’na nasıl yaklaştığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim ile Kont'un farklı açılardan olsa da psikolojik bir etki olarak kullanılan panist fikirlerini kendi çıkarları ile uyumlu olarak bir araya getirme gayretinin işlendiği Abdürreşid İbrahim'in önemli bir tarihî vesika olma mahiyetindeki bu görüşmelerden pek çoğunun yer aldığı eserinin hala yeterince incelenmemiş olması şaşırtıcıdır. Esenbel (2019), Abdürreşid İbrahim'in bu eserinin Japonya hakkında ilk kapsamlı eser olduğunu, Japon toplumunun yirminci yüzyıl başındaki yaşamına anlamlı yorumlar getirdiğini hatırlatmaktadır (s.325). Abdürreşid İbrahim'in eseri bu minvalde yani Japonya'nın emperyalist yayılma amacının üst düzey yönetici elitleri tarafından ilan edildiği birçok pasaj barındırır. Eski düzenin (derebeylik sisteminin) zadeğânından halihazırda ise önemli bir emekli siyaset adamı olan eski dışişleri bakanı Kont Okama ile diğer sohbetinde Abdürreşid İbrahim, Okama'ya Japonya'nın nüfusunun hızlı arttığını ancak mevcut arazinin kâfi olmadığını dolayısıyla Japonya'nın istikbali hakkındaki fikirlerinin ne olduğunu sorar. Okama ise Abdürreşid İbrahim'i tasdikler ve bu konu üzerine düşünüldüğünü, Japonya'ya toprak lazım olduğunu söylemektedir: “Evet şüphe yok, 5 sene sonra değil, Japonlara bugünden itibaren arazi lazım. (...) Kore

¹² Yaratılmaya çalışılan Japon imgesinin kurgulanmasında ve yaygınlaştırılmasında basın son derece önemli ve merkezî bir konumdadır, Abdürreşid İbrahim de basın yolunu sıklıkla kullanmıştır. Cem Evrim Aslan, “Geç Osmanlı Dönemi Basınında Bir Merak Unsuru ve Rol Model Olarak Japonya” isimli doktora tezinde bu konuyu irdelemektedir. Aslan (2023), Japonya'nın örnek model olarak kurgulanmasında basının son derece işlevsel bir rol oynadığını belirtmektedir. O dönemde Osmanlı basını, İslâm'ı kabul etmeye üzere olan bir Japonya tasvir etmiş, -bizzat Japonya da bu propagandayı yürütmekteydi- Osmanlı insanının zihninde Japon imgesi, İslâm'ın kurtarıcısı olarak oluşmuştur (s.359). Bu konuda daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak isteyen okurlar için Aslan'ın doktora tezi çalışmasının önemli bilgiler sunduğunu aktarmakla yetineceğiz.

değil, 5 sene sonra Mançurya da, Moğolistan da lazım olacak. Değil yalnız oraları, Hind okyanusu adalarına kadar el uzatmayı göze alacağız.” Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim, Kont’a Japonya’nın bu politikalarının Avrupa’nın tepkisini çekeceğini söyler. Kont ise her ne olursa olsun Japonya’nın bu ülküsünden vazgeçmeyeceğini, Japonların hayatının artık kılıçlarının ucunda olduğunu belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.355). Bir dünya gücü olarak Japonya’nın emperyalist yayılma ülküsü, İkinci Dünya Savaşı’na sebebiyet verecek olaylardan biri olacak ve kendisi açısından büyük bir felaketle sonuçlanacaktır.

Abdürreşid İbrahim, Kont Okoma’ya, Japonya’nın bir güneş gibi doğduğunu ve Şark toplumlarının özgüven kazanması açısından önemli bir örnek teşkil ettiğini ve Avrupalı diplomatların ‘oryantalist’ söylemlerinin aksine Şark toplumlarının da medenileşebilme kabiliyetine sahip olduklarını kanıtladığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.302).¹³ Japon üst düzey yöneticileri ile temasları devam eden Abdürreşid İbrahim, Kont Okama ile görüşmesinden sonra Tarihçiler Cemiyeti Umumi Toplantısına katılarak bir konuşma yapar. Bu konuşmada, Şark toplumlarının müzmin bir hastalık halinde olduklarını, fakat sahip oldukları metanet sayesinde hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmayacak bir karaktere sahip bulduklarından geçmişte atlattıkları pek çok badire gibi şimdi de vakit geçirmeden bu hastalık halinden kurtulmanın çarelerini aramalarını, bu çarenin de Japonya tarafından Şark toplumlarına zaten sunulduğunu, yani kalkınma yolunda Japonya’nın bütün Şark toplumlarını aydınlattığına değinirken salonda bulunanlardan büyük bir alkış almıştır. Abdürreşid İbrahim sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Ben bugün Japonların öne geçtiklerine -gözlerimle görerek- kanaat getirdim. Japonlarda gördüğüm fitri kabiliyet bana gayet büyük itminan vermiştir. Büyük bir cesaretle söyleyebilirim ki Japonların 'Midi' tarihleri saf altın ile kayd ve zapt olunursa yeridir. (Alkışlar) (...) Ben Japon milletine olan muhabbetimi arzediyorum, ümit ederim ki hakikat de benimledir. Japon milleti bütün Doğu kavimlerine rehber olacaklardır, Doğunun tabii mecrası yükselmektir. Buna kimse mani olamayacaktır. Avrupalılar buna 'tabiat kanunu' derler, fakat bizim müslümanlar 'ilahî kanun' derler, mukaddes kitabımız olan Kur'an'ımızda dahi, Allah'ın makduratı tebdil olunamaz buyurulmuştur. (Abdürreşid İbrahim, 2019, ss.318-9)

Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’nın gerisinde kalma serüvenini Türklerin öz kimliklerini kaybetmesiyle açıklar. Abdürreşid İbrahim’e göre Osmanlılar vaktiyle nüfusu, topraklarının genişliği, kara ve deniz sınırları, askerî ve iktisadî potansiyeli ile Avrupa karşısında büyük bir güç ve geleceği de parlak iken tedricî surette bir buçuk asır gibi kısa bir sürede bugünkü buldukları hale geldiler. Osmanlıların sahip olduğu bu kaynakların Avrupalıları cezbedtiğini ve hassas diplomatik politikalar yürüterek Türklerin önüne set çektiğini Kont Okama’ya anlatan Abdürreşid İbrahim, bu yolda Avrupalıların Japonya’ya karşı da katî surette müdahalede bulunacağını söylemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.357). Abdürreşid İbrahim’in millî ahlâk/karakter ile kalkınma arasında kurduğu birçok bağlantı söz konusudur. Abdürreşid İbrahim’in Honci Mektebi’nde Japonlara ithafen yaptığı bir konuşmada kullandığı ifadeler bu konuya ne denli önem verdiğini göstermesi bağlamında önemlidir:

Hizmetlerin en büyüğü (b)ilim ve maarife hizmettir, kuvvetlerin de en büyüğü (b)ilim ve maariftir. Fakat milletlerin bekası için yalnız (b)ilim kifayet etmez. Bunun için bir de millî ahlâk ve millî hamîyyetin muhafazası lazımdır. Bugün Fransızlarda (b)ilim vardır, herşey vardır. Fakat, ahlâk olmadığından yıkılmaya/çökmeye mahkum bir millettir. Er-geç Fransızlar yıkılacaklardır. Japon milletine aşırı muhabbetimden, kalbimin bütün samimiyetiyle tavsiye edeceğim nokta şudur: Siz maarif için sa’y u gayret ettiğiniz gibi, büyük bir ihtimamla ‘yamata tamaşı’ millî ahlâkın muhafazasına da gayret ediniz, millî hamîyyeti olmayan bir milletin bekası mümkün değildir. Japonların Rus muharebesini kazanmaları da millî hamîyyetleri sayesinde. Bu kadarla iktifa ederim. (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.359)

Tokyo’da iken Abdürreşid İbrahim, uzun süre başbakanlık yapan ve Japonya’nın imparatorundan sonraki en

¹³ Niyazi Berkes, Avrupa kamuoyunda oluşmuş olan Avrupa-dışı toplumların -Türklerin- ‘başarısızlığının’ doğasal yeteneksizliklerinden kaynaklı olduğu düşüncesinin, Türkiye’den çok sonra modernleşme ve kalkınma yoluna giren Japonya sayesinde tersyüz olduğunu belirtir. Berkes’e göre Japonya gibi Asyalı bir ulus-toplum modern ekonomiyi benimseyip uygulamanın olasılık dahilinde olduğunu göstermiştir (Berkes, 2023, s.21).

önemli kişisi olan Prens Ito ile de görüşmüştür. Abdürreşid İbrahim köyleri dolaşmakta iken bir telgrafçının Prens Ito'nun çay davetini ilettiği bir mektup getirdiğini ve doğrudan iştirak ettiğini anlatır. Bu çay sohbetinde Prens Ito ile Abdürreşid İbrahim oldukça ilginç konularda hasbihal etmişlerdir. Prens Ito ilginç bir şekilde Abdürreşid İbrahim'i Japonya'da misyonerlik faaliyetinde bulunması için teşvik etmektedir. Prens Ito, dinin büyük bir itki olduğunu ve eğer Osmanlıların bu kuvveti kullanabilselerdi, Avrupa karşısında bugünkü hale düşmeyeceklerini hatta İslâm alemine yön vereceğini sohbet esnasında Abdürreşid İbrahim'e söyler. Abdürreşid İbrahim ise Ito'ya Japonya'ya İslâmiyet girmemiş fakat İslâmiyetin ilkelerinin Japonların tabiatında bulunduğunu İslâmiyet'te ne varsa Japonlarda da o hasletlerin bulunduğunu, Japonlarda âdet olan şeylerin -temizlik gibi- Müslümanlarda dinî birer buyruk olduğunu söyler. Ito ayrıca Avrupalı oryantalist metinlerde Türkleri ülke idare edebilecek kabiliyetleri olmadığına yönelik yargısı hakkında Abdürreşid İbrahim'e ne düşündüğünü sorar, Abdürreşid İbrahim ise Avrupalıların yalnızca Türklere değil bütün Şark toplumuna karşı böyle bir ön yargı ürettiği şeklinde cevaplar (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.402-4).

Japon emperyalizmini destekleyen Japon Pan Asyacılar ile Müslüman-Türk, Asya birliğini hedefleyen Abdürreşid İbrahim, bu panist fikirler çerçevesinde Batı emperyalizmine karşı durarak, 'Şarklı' öz kimliği koruyarak iktisaden kalkınarak dünya gücü olma konusunda hemfikir olmuşlardır. Abdürreşid İbrahim her ne kadar Japonya'yı anti-emperyalist olarak kurgulasa da, Japonya'ya yönelik tahayyülü tam olarak Japon emperyalizmini destekler niteliktedir. Abdürreşid İbrahim'e göre Şarklılar birleşmezlerse, Avrupa emperyalizmi hepsinin sonunu getirecektir. Abdürreşid İbrahim, yine Profesör Tomidcu'nun verdiği bir ziyafette yaptığı konuşmada aydınlara seslenir ve Şark İttihâdı'nın Japonlara Allah tarafından tevdi olunmuş bir emanet olduğunu söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.453). Kısacası Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da yolculuğu ve üst düzey yöneticileri ile temasları büyük bir hareketin bir parçasıdır.¹⁴

3.3. Abdürreşid İbrahim'in gözünden Japonya'da sosyal yaşamın ritmi: Kentler ve köyler

Abdürreşid İbrahim'e göre Japonya'da gündelik yaşam oldukça renkli ve hareketlidir. Sokaklar ve caddeler lebaleb insan kalabalığıyla dolu, ayrıca caddeler iki yönlü olmak üzere mağazalarla kaplıdır. Ayrıca köylerin de kentlerden farksız, yolların intizamı gibi kentin sunduğu birçok imkânı sunabilmesi Abdürreşid İbrahim açısından şaşırtıcı bir gerçek olmuştur. 'Japonya'nın köylerinde gezmekte ayrı bir letafet var' diyen Abdürreşid İbrahim'e göre, Japon köylüsü ile kentlisi açısından yaşam biçimi çok küçük ayrıntılar dışında farklılaşmamıştır. Köy caddesinde gezintiye çıkan Abdürreşid İbrahim, evlerin cadde üzerinde olan kısmının dükkanlarla dolu olduğunu, postahane, telgrafhane, istasyon ve okul olduğunu görür. Demiryollarının son derece muntazam, vagonların da şayan-ı hayret olduğunu, trenin hızının ise ziyadesiyle fazla olduğunu söyler. Temizlik ve intizamın fevkalade olduğunu, hemen herkesin dükkanlarında gazete okuduğunu aktaran Abdürreşid İbrahim, 'köyde böyle bir hal gören herkesin düçar-ı hayret' olacağını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.281). Âdet, ahlâk, giyim tarzı, terbiye, edep, disiplinli çalışma, konukseverlik gibi çeşitli cihetlerde kentli ile köylü arasında zahîrî bir fark görünmez. Abdürreşid İbrahim'e göre köylüler, kentlilere nispetle tabiata uygun ve daha sade bir yaşam sürerler. Yani kısaca ifade etmek gerekirse Japon köylüleri tipik bir Doğulu gibi yaşamaktadırlar (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.320).

İnsanların köylerde çok ağır şartlarda çalıştığını, diğer ülkelerde hayvanların yaptığı işleri bile insanların yaptığını, Japon insanının çok çalışkan olduğunu ve çok ağır hizmette bulunmaları dolayısıyla hamama ihtiyaçlarının çok olduğunu belirtir. Japonların titizliği de Abdürreşid İbrahim'in çokça dikkat çekip değindiği bir konu olmuştur. Japonlarda hamamların çok yaygın olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, Japon toplumunda setr-i avret anlayışı hiç olmadığından hamamlarda kadın ve erkeğin hiç çekince olmadan

¹⁴ Abdürreşid İbrahim, Japonya'da bulunduğu sırada Japonya'nın ileri gelenleri ile pek çok görüşme yapmış ve hemen hepsi tarafından sevinç ve muhabbetle karşılanmıştır. Bu yoğun ilgi aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ilişkin meselelere karşı da gösterilmiştir. Abdürreşid İbrahim kitabında Uzak Doğu halklarının Osmanlı Devleti'nde olup bitenlere yönelik duydukları ilgi ve merakı anlatmak için geniş yer ayırmıştır. Örneğin; 31 Mart Vakası Japonya'da gazetelere konu olmuştur. Abdürreşid İbrahim 18 yaşındaki bir çocuğun gazetede ki 31 Mart hakkındaki haberi okuduktan sonra sıkıntılı ve ızdırap içinde kendisi ile sohbet ettiğini, karşılaştığı herkesin kendisine taziyeye bildirdiğini yazıyordu (Georgeon, Abdürreşid İbrahim'in "Âlem-i İslâm"ına Göre 20. Yüzyıl Başlı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi", s.11, Toplumsal Tarih, sayı:20). Abdürreşid İbrahim'in bu konuya geniş yer vermesi Japon-Osmanlı toplumu arasında bir köprü kurmak niyetiyle olmalıdır.

bir arada yıkanmasını yadırgamıştır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.338). Japonya’da okuma-yazma oranının köy düzeyinde bile yüksek oluşu Abdürreşid İbrahim’in dikkatini çeken diğer olgudur. Köylerdeki en fakir evlerde bile her sabah alınan ilk şeyin gazete olduğunu söyler. Köylülerin adeta gazete dağıtıcılarını beklerken gözlerinin yollarda kaldığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.338). Japonya’da gazetelerin oldukça uygun ve miktar açısından da fazla olduğunu belirtir. Yalnızca şehirlerde değil, köy ve kasabalarda bile gazetenin neşr olunduğunu söylemektedir. Hatta maddî gücü olmayan okurlar için gazetelerin şehrin kalabalık meydanlarına, köprü başlarına asıldığını ve bu sayede herkesin meccanen (ücretsiz) faydalanabildiğini belirtir. Abdürreşid İbrahim, bu denli cömertliğin medenî denen memleketlerin gazetecilerinde görülmediğini söylerken Avrupa’yı kasteder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.310).

Japonya’da köylerde bile sanayinin çok geliştiğini, her köyde küçük tezgâh ve hatta fabrikaların bile bulunduğunu şaşkınlıkla gözlemlemiştir. Köylerde özellikle çini üretiminin çok yaygın olduğunu hatta hemen her köyde çini imalatı yapıldığını, kış günlerinde ise çoğu köylünün marangozluk ile uğraştığını belirtir. Sahillerde balık avcılığı yapıldığını, balık yağı çıkarma, havyar, balık tütsüleyerek Avrupa’ya, Amerika’ya işlenmiş ve ham çeşitli balık ürünlerinin ihracının gerçekleştiğini, tüm bunların köylülerin zanaat ve ticaretinin kapsamına girdiğini aktarır. Abdürreşid İbrahim birçok köyde elektrik olduğunu ve işlerin yürütülmesinde enerji maddesi olarak elektriğin kullanıldığını ayrıca elektrik ile köylerin aydınlatıldığını gözlemlemiştir. Abdürreşid İbrahim, bu gördüklerine çok hayret ettiğini satırlarının sonunda belirtmektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.339).

Abdürreşid İbrahim’in Japonya’da gözlemediği şaşırtıcı olaylardan biri de posta, telefon ve telgrafların çok oluşu ve hatta köylerde bile bulunuşudur. Taahhüdü mektupların, bakkal dükkânları, eczaneler gibi pek çok işletme tarafından kabul edildiğini ve hemen her dükkânda posta pulunun satıldığını söyler. Ayrıca Abdürreşid İbrahim, posta ile gönderilecek eşyaların yerine ulaşana kadar güvende olduğunu da belirtmektedir. Bir kağıt parçasına sarılıp iple bağlanan herhangi bir eşyanın yolda herhangi bir olumsuzluğa veya zayıata uğramasına ihtimal yokken, Rusya’da 110 paralık bir eşya göndermek için adeta bir cilt kanun kitabı ezberlemenin icap ettiğini söyleyen Abdürreşid İbrahim’e göre topluma kolaylık göstermek tam olarak budur. Japon toplumunun bu sayede işleri kolaylaşır ve hızlandırılır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.312). Abdürreşid İbrahim, ilk gördüğü Japon köyü olan Maybara’da karşılaştığı telefon kulübesi ile ilgili hayrete düştüğünü, çünkü Rusya’da pek çok büyük şehirde bile telefon olmadığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.281).

Japonya’da dolaşırken tek maksadının ne olursa olsun Japonlar hakkında ciddi malumat edinmek olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, bunun için köy köy kent kent dolaşır. Dikkatini çeken olguları da incelikte not eder. Mesele Japon eğitim sistemine gelir. Abdürreşid İbrahim, Japonya’da üç tür okul bulunduğunu bunların hükümet, millet ve efrad mektepleri olduğunu söyler. Okul ve öğrencinin çokluğu, ona göre Japon toplumunun bilime şiddetle heves ve muhabbet beslemesinden kaynaklıdır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.322). Dolayısıyla Abdürreşid İbrahim’e göre Japonların medenî bir görüntü sunan sosyal yaşamları şaşırtıcı olmamalıdır. Abdürreşid İbrahim, ayrıca Japon eğitim sisteminin kendi dillerinde olduğunu, yabancı bir icada veya bilimsel terimlere bile kendi dillerinde karşılık ürettiklerini söyleyerek, Japonların kültür politikalarının milliliğinden etkilenir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s. 325).¹⁵ Japonya’daki üniversitelerde kullanılan alet-edevatın da çeşitliliğinin son derece dikkat çekici ve hayret verici olduğundan bahseden Abdürreşid İbrahim, hükümet ve Maarif Nezareti tarafından kurulan en büyük üniversiteyi ziyaret eder. Kimya, kütüphane, hastahane ve özellikle uygulamalı olan otopsi bölümü son derece dikkatini çeker ve Abdürreşid İbrahim buna dair gördüklerini hayranlıkla aktarır. Personel ve öğrencilerin büyük bir titizlik ve dikkatle çalıştıklarını, temizlik ve intizamın fevkalade olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, dakikalarca otopsi bölümünde bulunduğunu ancak çalışanların hizmet aşkı ve titizliklerinden ötürü neredeyse kendisini fark etmediklerinden bahseder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.372). Kütüphane salonuna da geniş bir başlık altında değinen Abdürreşid İbrahim, 600’ü aşkın öğrencinin salonda okumakta olduğunu görünce kütüphane yetkilisine şaşkınlıkla her gün bu kadar öğrencinin olup

¹⁵ Ancak Esenbel, o zamanlar Japon diline girmiş olan Avrupa kökenli kelimelerden Abdürreşid İbrahim’in habersiz olduğu sonucuna varır (Esenbel, 2019, s.327).

olmadığını sorar ve kütüphane görevlisi sayının çoğunlukla bini geçtiğini bazı günler ise 1400 kadar öğrencinin kütüphanede bulunduğunu söylediğini aktarmaktadır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.374).

Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın meşhur ticaret limanlarından birinin Yokohama kenti olduğunu ve Japon-Avrupa ticareti için açılmış en erken limana sahip olan 200 bin nüfuslu bu kentin pek çok istihdam alanı sağladığını belirtmektedir. Şehrin içinden birçok nehir, kanal geçtiğini sayısız köprüye sahip olduğunu, tramvay ile bir başından ötekine gidilebileceğini belirtmektedir. Japon insanını esasen bu şehirde tanıdığını belirten Abdürreşid İbrahim, şehrin bütün caddelerinin dükkân, mağaza, sanathane, fabrika ile dolu, her köşe başında bir telefon kulübesi, hiçbir tarafında ise boş olan bir insana denk gelinemeyeceğini aktarmaktadır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.285-6). Japon kenti Yokohoma'nın caddelerinin elektrik ışığıyla aydınlatıldığını ama Avrupa'da olduğu gibi geceyi gündüze çeviren fener ışığı rahatsızlığı değil de mum ışığı mahiyetinde hoş bir aydınlık sağladığını belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.282). Abdürreşid İbrahim'in Yokohama'da dikkatini çeken bir diğer unsur ise insan-çeker rikşelerin çokluğudur. Abdürreşid İbrahim, nakliyat işinin Türkiye'de öküz, manda, Rusya'da at arabası, Arabistan'da deve ile Japonya'da ise insan ile yapıldığını, en ağır yüklerin hep insanlar tarafından taşındığını belirtir. Ve bu rikşeler yalnız şehirlerde değil köylerde de oldukça yaygındır, bir köyden ötekine rikşe ile gidilir diye eklemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.283).

Bulunduğu köyden sekiz saatlik yaya yolculuğu sonrası Tokyo'ya varan Abdürreşid İbrahim, bir çay bahçesinde dinlenmek için eğlenir ve burada bulunan ritmin, İstanbul'da Sirkeci ve Galata'da olmadığını söyler. Baştan başa demiryolu ve çifte hat elektrikli tramvay arabalarıyla çevrili olan Tokyo, Abdürreşid İbrahim'in aktardığına göre hınca hınç doludur. Abdürreşid İbrahim, bu insan kalabalığını hayretle karşılar. Caddeleri geniş ve oldukça temiz, düzenli ve insan kalabalığı ile dolu olan bu büyük kent de Japonya'nın diğer kent, kasaba ve köyleri gibi geceleri aydınlatılmış bir görünümündedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.292-4). Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da en çok dikkatini çeken şeylerden bir diğeri de Tokyo'daki reklam panolarıdır. Japonlarda reklama ehemmiyet verildiğini ve özellikle bayram günlerinde herkesin kendi sanatını, marifetini, kabiliyetini tanıtmak için ilanlar verdiğini söylemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.292). Tokyo'nun bir âlem-i hayat olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın bu cihetle Avrupa'ya dahi kıyas kabul etmeyecek bir üstünlüğü olduğunu söyler. Çünkü bütün ticarî yaşam, reklam ve ilanlar tarafından yönlendirilir. Büyük tüccarların ilanlarının daha şaşaalı olduğunu söyleyen Abdürreşid İbrahim'e göre insan sadece onları izleyerek ömrünü geçirse kâfi olur (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.296).¹⁶

4. Sonuç

Abdürreşid İbrahim, Japonya ve geziyi kapsayan tüm seyahat notlarını *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı iki ciltlik eseri ile okuyucuya tefrika etmiştir. Özellikle bu eserin Japonya'yı aktardığı eserin birinci cildinde Abdürreşid İbrahim, Osmanlı basınında çeşitli vasıtalarla geçmişte oluşmuş Japon imgesinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynarken, bu imgenin Müslüman-Türk kamuoyunda rehber niteliğine kavuşması için iki taraflı bir çaba gösterecektir. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim'in asıl amacı Müslümanların geri kalmışlığına çözüm yolları aramak ve bu konuya ilişkin bir kamuoyu oluşturarak problemi toplum için pratik bir sorun hale getirmek ve bu konuda aksiyon almalarını sağlamaktır. Japonya'yı İslâm'ın kurtarıcısı olarak görmesinin bir diğer boyutu da, kalkınma programında Müslüman ülkelere Japon modelini örnek gösterme isteğidir.

Bu dönemde Japonya'nın resmî politikası da Abdürreşid İbrahim'in Japon elitleri ile yaptığı görüşmelerden aktardığı notların da ortaya koyduğu gibi emperyalist yayımlıcağı içeren ve bu bağlamda İslâm dininin koruyucu ve kurtarıcısı olarak Japonya imajı yaratılmasını sağlamaya yönelikti. Nitekim bir politika aracı olarak, Japonya'da İslâmiyet'in 'göstermelik' yayılımını sağlamak için misyonerlik gibi faaliyetler Japon en üst düzey yetkilileri tarafından teşvik ediliyordu. Abdürreşid İbrahim, İslâm ve Türk dünyasının birliği hususunda samimi olsa da, Japon imparatorunun çıkarlarına hizmet etmek zorunda kalmıştı. Fakat yine de

¹⁶ Abdürreşid İbrahim'in Japonya'yı betimlemesi, yarım asır önce Namık Kemal'in Terakki makalesinde Londra'yı betimleyişini anımsatmaktadır. İbrahim, daha sade ve yalın bir dil kullanırken, Namık Kemal'in üslubu edebî açıdan daha derin ve etkileyicidir. Namık Kemal'in "Terakki" makalesi için bk. Aydoğdu&Kara, 2019, ss.212-220.

Avrupalı oryantalist düşüncenin ürettiği doğu toplumlarının sahip olduğu kültürel öğeleri ve kurumsal faktörler dolayısıyla az gelişmişliğe mahkum olduğuna yönelik yargıyı aşma doğrultusunda iyi bir örnek olarak Doğu Asyalı bir ülke olarak Japonya'nın Batı Avrupalı bir ülke gibi modernleşmiş bir görünüm sunmasına ve kalkınmış olmasına sıkı sıkıya bağlanmıştı. Türk-İslâm dünyasının kurtuluşunu Japonya'ya örnek almaya bağlı olarak gören Abdürreşid İbrahim, hayatının önemli bir kısmını bu doğrultuda bir çaba için harcamıştır.

Kaynakça

- Ağır, S. (2017). Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma. Duman, A. & Kaya, A. Y. & Özgür, M. E. (Ed.), *Türkiye'de iktisadi düşünce* içinde (s. 49-92). İletişim Yayınları.
- Ağır, S. (2023). Mili iktisattan önce milli iktisat: Osmanlı merkantilizmi? Ağır, S., Kaya, A. Y. (Ed.), *Sonrası kalır milli iktisat iktisadi düşünce ve iktisat* içinde (s.25-54). İmge Kitabevi.
- Akan, O. (2017). *Abdürreşid İbrahim'e göre Japonya'da modernizm ve İslam*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Aslan, C. E. (2023). *Geç Osmanlı dönemi basınında bir merak unsuru ve rol model olarak japonya*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi
- Atik, K. (2012). Japonya, kapalı ülke, ideoloji ve din. *Doğu Batı Dergisi*, 60, 100-118.
- Aydoğdu, N. Y., & Kara, İ. (2019). *Osmanlı modernleşmesinin meseleleri bütün makaleleri 1*. Dergâh Yayınları.
- Beasley, W. G. (2022). Introduction: Modern Japan: An Historian's view. W. G. Beasley (Ed.), *Modern Japan aspects of history, literature and society* içinde, (s. 13-23). Routledge.
- Benedict, R. (2011). *Krizantem ve kılıç*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Berkem, S. S. (2001). *Büyük Japonya*. Kitabevi Yayınları.
- Berkes, N. (2023). *Türk düşününde batı sorunu*. Yapı Kredi Yayınları.
- Brandenburg, U. (2018). The multiple publics of a transnational activist: Abdürreşid İbrahim, Pan-Asianism, and the creation of Islam in Japan. *Die Welt des Islams*, 58(2), 143-172.
- Büyükbaş, H. (2013). Japon modernleşmesi üzerine (1868-1912). *Bilimname*, 3, 65-86.
- Çakır, Ç. S. & Çakır, M. A. (2023). Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sonrası çevre anlayışı: Sosyo-ekonomik bir inceleme. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 1-7.
- Damlıbağ, F. (2016). Osmanlı sanayisindeki çevre koruma uygulamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 12(2), 91-104.
- Damlıbağ, F. (2021). Yurtdışında elektrik eğitimi alan osmanlılar. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22(1), 67-69.
- Dündar, A. M. (2006). *Pan-İslâmizm'den büyük asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*. Ötüken Neşriyat.
- Esenbel, S. (2021). *Japon modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam politikaları*. İletişim Yayıncılık.
- Georgeon, F. (1995). Abdürreşid İbrahim'in "Âlem-i İslâm"ına göre 20. yüzyıl başı uzakdoğusunda Osmanlı imgesi. *Toplumsal Tarih*, 20, 11-14.
- Hunter, J. E. (2002). *Modern Japonya'nın doğuşu 1853'ten günümüze*. İmge Kitabevi.
- İbrahim, A. (2012). *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in yayılması* (1. Cilt). İşaret Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *İslâmcıların siyasi görüşleri 1: Hilafet ve meşrutiyet*. Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *İslâm'ın siyasallaşması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıncal, A. (2016). Japon kalkınması tarihsel süreç ve politikalar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma ve İnovasyon Dergisi*, 6, 76-88.
- Landau, J. M. (1990). *The politics of Pan-Islam ideology and organisation*. Clarendon Press.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Sermayenin üretim süreci* (1. Cilt). Yordam Kitap.
- Özbek, N. (1994). *Abdürreşid İbrahim (1857-1994) The life and thought of Muslim activist*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi
- Özbek, N. (1995). Abdürreşid İbrahim İslâmcı bir eylem adamı. *Toplumsal Tarih*, 19, 7-12.
- Özdemir, Z. (2005). Japon kalkınması ve piyasa özgürlüğünün sonu. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(1), 95-106.
- Somel, S. A. (1987). *Sırat-ı müstakim Islamic modernist thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi
- Suzuki, T. M. (2021). *Japon iktisadi düşünce tarihi*. Albaraka Yayınları.
- Trimberger, E. K. (2003). *Tepeden inmece devrimler Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*. Gelenek Yayıncılık.
- Türkoğlu, İ. (1993). *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi

- Uğurluay, B. (2022). *Geç Osmanlı döneminde seyahat kültürü ve Japonya algısı: Muhayyel Seyyah Kâmi'nin dünya turu*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi
- Yamazaki, N. (2014). Abdürreşid İbrahim's journey to China: Muslim communities in the late Qing as seen by a Russian-Tatar intellectual. *Central Asian Survey*, 33(3), 405-420.

Covid-19 Pandemisi Sonrası Türkiye’de Enflasyonun Belirleyicileri Üzerine Bir Değerlendirme

Esra Onaç¹, Yunus Emre Birol²

Özet

Covid-19, 2019 yılının son aylarında Çin’in Wuhan kentinden tüm dünyaya yayılan bir virüs salgınıdır. Salgın, ölümcül etkileri nedeniyle zamanla küresel bir krize dönüşmüştür. Salgının önlenmesi için alınan tedbirler ekonomilerde daralma ve durgunluk tartışmalarını gündeme getirmiştir. Covid-19 süresince ve sonrasında izlenen iktisat politikaları genel olarak Covid-19’un ekonomilere verdiği zararların giderilmesi üzerine kuruludur. Ancak izlenen bu politikalar dünyayı enflasyon sorunu ile yüzleştirmiştir. Bu çalışmada Covid-19 salgını sonrasında Türkiye’de artan enflasyonun nedenlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Covid-19 döneminde uygulanan tedbirler üretimi olumsuz etkilemiş ve tedarik sorunlarına yol açmıştır. Türk lirasında yaşanan değer kaybı ithal girdiye bağımlı sanayide üretim maliyetlerini yükseltmiştir. Covid-19’un olumsuz etkilerini gidermek için izlenen genişletici iktisat politikaları toplam talebi artırmıştır. Kredi faizlerinin enflasyona kıyasla düşük olması kredi talebini artırmıştır. Enflasyonla beraber talebin öne çekilmesi ve stoklama gibi davranışlar artmıştır. Tüketim harcamalarındaki artış oranı ekonomik büyümenin üzerinde gerçekleşmiştir. Bunlara ek olarak, Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan gerilim Covid-19 sonrasında tüm dünyada enerji ve gıda fiyatlarını etkilemiştir. Sonuç olarak Türkiye’nin Covid-19 sonrasında karşılaştığı yüksek enflasyonun belirleyicileri olarak uygulanan salgın tedbirleri, izlenen iktisat politikaları ve uluslararası gelişmeler ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Enflasyon, Türkiye

Jel Kodları: E31, E43, E51

An Evaluation on the Determinants of Inflation in Türkiye After the Covid-19 Pandemic

Abstract

Covid-19 is a virus pandemic that spread all over the world from Wuhan, China, in the last months of 2019. The pandemic has turned into a global crisis over time due to its deadly effects. The measures taken to prevent the pandemic have brought to the agenda discussions about contraction and stagnation in economies. The economic policies followed during and after Covid-19 are generally based on eliminating the damage caused by Covid-19 to economies. However, these policies have confronted the world with the inflation problem. This study aimed to investigate the reasons for the increasing inflation in Türkiye after the Covid-19 pandemic. The measures implemented during the Covid-19 period negatively affected production and caused supply problems. The depreciation of the Turkish lira has increased production costs in industries dependent on imported inputs. Expansionary economic policies followed to address the negative effects of Covid-19 increased total demand. The fact that loan interest rates are low compared to inflation has increased the demand for loans. With inflation, behaviors such as pushing demand forward and stockpiling have increased. The increase in consumption expenditures was above the economic growth. In addition, the tension between Russia and Ukraine affected energy and food prices all over the world after Covid-19. In conclusion, the pandemic measures implemented, economic policies followed and international factors come to the fore as the determinants of the high inflation that Türkiye encountered after Covid-19.

Keywords: Covid-19, Inflation, Türkiye

Jel Codes: E31, E43, E51

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

E.O. ve Y.E.B. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. Yazarn çalışmaya katkıları eşittir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Sivas/Türkiye, onacesra1997@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-6253-2233

² Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Sivas/Türkiye, yebirol@cumhuriyet.edu.tr, ORCID ID: 000-0003-0557-3281

1. Giriş

Ulusal veya uluslararası siyasi ve ekonomik gelişmeler, ülkelerdeki fiyat istikrarını etkileyebilmektedir. Fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışlar olarak tanımlanan enflasyon, ülke ekonomilerinin fiyat istikrarını olumsuz etkileyen bir durumdur bu nedenle ekonomi politikalarının en önemli belirleyicilerinden biridir. Enflasyon, nedenlerine göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, enflasyon ile mücadele noktasında büyük öneme sahiptir. Nedenleri ortaya konulmadan izlenecek politikalar, fiyat istikrarını sağlamak yerine fiyat istikrarını daha da bozabilir. Enflasyon ile mücadelenin başarılı olabilmesi için etkili ve sonuç odaklı bir politika belirlenmelidir. Bu nedenle enflasyon ile mücadele kapsamında ilk yapılması gereken enflasyonun sebeplerinin ortaya konulmasıdır.

Para ve maliye politikalarının uyumlu olması, izlenen ekonomi politikasının etkinliği açısından büyük önem arz etmektedir. Enflasyon ile mücadelede merkez bankaları tarafından belirlenen para politikası ve siyasi otoriteler tarafından yürütülen maliye politikası uygulamalarında uyumsuzluklar ortaya çıkabilmektedir. Hükümetlerin seçimle işbaşına gelmeleri, bu nedenle seçmen kitlesinin beklentilerini karşılamaya yönelik tutum takınmaları ve aynı zamanda bir sonraki seçimi düşünmeleri, seçim dönemlerinde daha genişletici politikalar benimsemelerine yol açmaktadır. Bu bağlamda hükümetlerin enflasyon dönemlerinde izlenen politikaları zamana yaydığı, hatta bu politikaları uygulamada isteksiz davrandığı görülmektedir. Ancak enflasyon, önemli bir ekonomik problemdir ve bir tedavi uygulanmadığı takdirde kontrolden çıkabilme potansiyeline sahiptir. Sonuç olarak enflasyon ile mücadele, bağımsız bir merkez bankası tarafından bilimsel temellere dayalı bir para politikası uygulaması ve bu politikayı destekleyen bir maliye politikası ile mümkündür.

Dünya ekonomisi, farklı dönemlerde çeşitli gelişmelerin etkisiyle birtakım ekonomik sorunlarla yüzleşmiştir. Küreselleşmenin etkisiyle, yerel veya bölgesel düzeydeki sorunlar hızlı bir şekilde tüm dünyayı etkileyebilmektedir. Bu sorunlardan biri de Covid-19 salgını sonrasında tüm dünyada görülen enflasyon sorunudur. Covid-19 virüsünün tüm dünyaya yayılması ile salgın döneminde ve sonrasında uygulanan ekonomi politikalarının enflasyona zemin hazırladığı düşünülmektedir. Covid-19 virüsü, ilk olarak 2019 yılının Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmiştir. Virüsün ilk çıkışıyla ilgili kesin bilgiler olmadığı için hayvan pazarından veya laboratuvarından yayıldığı konusunda çeşitli tartışmalar olsa da virüs, tüm dünyayı etkisi altına alarak çok sayıda insanın enfekte olmasına yol açmıştır. Zamanla Covid-19, küresel bir salgına dönüşmüş ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "pandemi" olarak ilan edilmiştir. Salgının ilk döneminde ülkelerin sağlık sistemleri üzerinde ciddi bir baskı olmuştur. Alınan tedbirler ve kapanmalar neticesinde Covid-19, birtakım sosyal ve ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir.

Covid-19, tüm dünyayı etkisi altına alan küresel bir sağlık problemi olmasının yanı sıra aynı zamanda sosyal, ekonomik hatta psikolojik sonuçları olan küresel bir krizdir. Bu çalışmada Covid-19 sonrası dönemde Türkiye'deki enflasyonu etkileyen faktörlerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ilk önce kavramsal olarak enflasyonun tanıtılması ve literatürdeki benzer çalışmaların özetlenmesi, ardından enflasyon oranlarının ortaya konulması ve son olarak enflasyonun belirleyicilerinin açıklanması planlanmaktadır. Türkiye'de Covid-19 sonrasında enflasyonun belirleyicileri olarak genelde arzı ve talebi etkileyen faktörler ile uluslararası faktörler başlıkları; özelde ise kapanmalar, arzdaki düşüşler, döviz kurlarındaki yükselişler, parasal genişlemeler, düşük politika faizi, talepteki artışlar, Rusya-Ukrayna savaşı ve spekülasyonlar gibi konular bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

2. Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Ülkelerin en önemli ekonomik gündemlerinden biri fiyat istikrarı, dolayısıyla da enflasyondur. Enflasyon, ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanabileceği gibi küresel veya bölgesel dış dinamiklerden de kaynaklanabilmektedir. Ekonomide bir hastalık olarak nitelendirilen enflasyon, kavramsal olarak fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışları ifade etmektedir. Enflasyon olgusunun oluşabilmesi için fiyatların sürekli olarak ve toplu bir biçimde artması gerekmektedir. Toplumsal algının aksine tek bir malın veya birkaç malın fiyatının artması enflasyon tanımı için yeterli bir durum değildir.

Enflasyon, ekonomik bir hastalıktır ve bu hastalığın tedavisi için tetkik ve teşhis gereklidir. Bu bağlamda ilk önce enflasyona yol açan gerekçeler belirlenmeli, ardından bu sorunun üstesinden gelmek için uygun reçeteler çerçevesinde tedavi sürecine başlanmalıdır. Enflasyon ile mücadele için yegâne bir iktisat politikasından bahsetmek mümkün değildir. Teşhisin yanlış olması tedavinin de yanlış olmasına yol açarak hastalığın büyümesine ve böylece daha ağır reçetelerin kullanılmasına sebep olabilir. Bundan mütevellit enflasyon ile etkin bir mücadele yürütebilmek için enflasyonun sebeplerinin ortaya konulması gereklidir.

Enflasyon, oluşma nedenlerine göre üç başlıkta incelenebilir. Bunlar; talep enflasyonu, maliyet enflasyonu ve yerleşik enflasyondur. Enflasyonun “fiyatlar genel seviyesi” ve “sürekli artış” ifadelerini içeren geleneksel tanımında açıkça ifade ediliyor olmasa da enflasyonu ortaya çıkararak en önemli faktör, toplam talep ile toplam arz arasındaki dengenin bozulmasıdır. Bu bozulma, toplam talebin toplam arzı aşması veya toplam arzın toplam talebi karşılayamaması şeklinde olabilir. Enflasyonun gerekçeleri ile beraber ortaya konularak sınıflandırılması ve enflasyonun talepten mi yoksa arzdan mı kaynaklandığının belirlenmesi, enflasyonun ekonomide yol açtığı tahribatın ortadan kaldırılması için doğru ve etkili bir iktisat politikasının uygulanmasına katkı sağlamaktadır.

Bir ekonomide toplam talep toplam arzı aştığında ortaya çıkan enflasyon türü, talep enflasyonudur. Bu durumda toplam arz, toplam talep karşısında yetersiz kalmaktadır. Toplam talepteki artışlar ülke ekonomilerinde para arzının artmasıyla yani parasal genişleme yoluyla olabilir. Ancak parasal genişlemenin enflasyona yol açabilmesi için ekonomik büyümenin üzerinde olması gerekmektedir. Bu şekilde artan para arzı toplam talebin artmasına, toplam talebin artması da fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine yol açmaktadır. Talep enflasyonu her ne kadar talepteki artış olarak ifade edilse de, arzda meydana gelen düşüş de toplam talep ile toplam arz arasındaki dengeyi bozabilmektedir. Dolayısıyla bu tür bir enflasyon ile karşılaşıldığında enflasyon üzerinde belirleyici olan faktörler doğru bir şekilde belirlenmelidir.

Bir diğer enflasyon türü ise maliyet veya arz enflasyonudur. Bu enflasyon, üretim aşamasında kullanılan girdilerin ve faktörlerin fiyatlarında artışlar olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Üretim maliyetindeki artışlar üretilen mal ve hizmetlerin satış fiyatının artmasına sebebiyet vermektedir. Maliyetlerin yükselmesi birtakım girdilerin yurt içinden veya yurt dışından temininde ortaya çıkan sorunlar nedeniyle olabilir. Girdilerin tedarikinde yaşanan kıtlık, yasal prosedür, nakliye veya ambargo kaynaklı sorunlar, girdiye ulaşmanın maliyetini arttırabilir. Ayrıca üretimde kullanılan petrol, doğal gaz ve kömür gibi enerji kaynaklarının fiyatlarının artması da üretim maliyetlerini arttırmaktadır. Önce maliyetlerin artması, ardından maliyet artışlarının fiyatları yükseltmesi maliyet enflasyonunu ortaya çıkarmaktadır. Üretim sürecinde kullanılan girdi veya enerji kaynaklarının yurt içinden tedarik edilememesi ve bu nedenle ithal edilmesi gereken durumlarda döviz kurları da üretim maliyetleri üzerinde belirleyici olmaktadır. Dış ticarete çoğunlukla uluslararası kabul gören para birimleri kullanıldığından yerli paranın değer kaybı girdi veya enerji fiyatları değişmese dahi ithalatın, dolayısıyla da üretim maliyetlerinin ve nihayetinde üretilen ürünlerin satış fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır. Maliyet enflasyonu ile mücadele edilmesi için bu enflasyonu hangi koşulların meydana getirdiğinin tespit edilmesi sorunun çözülmesi noktasında büyük öneme sahiptir.

Nedenlerine göre oluşan enflasyon türleri içerisinde yerleşik enflasyon da bulunmaktadır. Beklentiler enflasyonu olarak da bilinen bu enflasyon türü gelecekte malların ve hizmetlerin fiyatlarının artacağı düşüncesinde olan halkın katkısıyla oluşmaktadır. Gelecekte malların ve hizmetlerin artacağı beklentisinde olan insanlar, istedikleri mal ve hizmetleri önceden daha düşük fiyata satın alarak bugünkü taleplerini arttırmaktadır. Toplam arz, mevcut talebin yanı sıra gelecekteki talebin öne çekilmesiyle beraber artan toplam talebi karşılamakta yetersiz kalmakta ve ortaya çıkan talep fazlası veya ürün noksanlığı fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır. Burada belirleyici olan faktör toplumun beklentileridir. Spekülatif haberler ve yüksek enflasyon, beklentilerde bozulmaya yol açmaktadır. Bu şekilde ürüne erişimin zorlaşacağını ve fiyatının artacağını bekleyen halk, endişeye kapılarak düşük fiyattan ürünü almaya çalışmaktadır. Böyle zamanlarda toplumun bir kısmı kendi gereksinimi için talebini arttırırken, mevcut durumu kazanç kapısına dönüştürmek için stok yapanlar da ortaya çıkabilmektedir. Düşük fiyattan alıp daha sonra yüksek fiyattan

satma düşüncesi, stoklanan ürünlerin piyasada bulunabilirliğini azaltmakta ve yükselme eğiliminde olan fiyatların daha da yükselmesine yol açmaktadır. Ürünlerin kâr güdüsüyle stoklanması, bu ürünlerin belirli bir süre sonra piyasaya çıktığında arz fazlasına yol açabilir. Bir yandan enflasyon dönemlerinde enflasyona kıyasla kazanç ayarlamasının güçleşmesi ve görünenin aksine kayıpların ortaya çıkması diğer yandan ürün fazlalığı nedeniyle yetersiz kalan talep karşısında stoklanan ürünlerin satışının zorlaşması, ayrıca stokçuluğun piyasada yol açtığı olumsuz etkilerin giderilmesi adına devletin birtakım tedbirler alması ve yaptırımlar uygulaması, çeşitli sosyal ve ekonomik sorunları gündeme getirebilir.

Enflasyonun nedenini ve enflasyonla ilişki içinde olan göstergeleri açıklamaya yönelik literatürde çeşitli tezler ve teoriler bulunmaktadır. Bunlardan en bilinenlerinden biri Phillips Eğrisi'dir. Phillips Eğrisi'ne göre işsizlik oranları ile ücret artışları arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu çalışmaya göre ücretler yükseldiğinde işsizlik düşmektedir. Düşen işsizlik oranları ise ekonomide toplam talep artışına neden olmaktadır. Ücretlerin artmasıyla verimlilik artışında hızlı artışlar olursa reel ücret enflasyonu ile üretim maliyetlerinin yükselişi ortaya çıkabilmektedir (Uysal & Erdoğan, 2003, s. 37). Buradan hareketle Phillips Eğrisi, zamanla enflasyon ile işsizlik arasındaki ters yöndeki ilişkiyi veya diğer bir ifadeyle değiş tokuşu inceleyen bir analiz olarak kabul edilmiştir.

Enflasyon ile faiz oranı arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan önemli teorilerden biri Fisher Etkisi veya Fisher Denkliği'dir. Irving Fisher, 1930 yılında yayımlanan çalışmasında enflasyon ve nominal faiz ilişkisine yer vermiştir. Fisher, uzun vadede enflasyon ve faiz oranının birlikte hareket edip kısa vadede ise değişeceğini savunmaktadır (Bölükbaş, 2020, s. 52). Bir ülkenin reel faiz getirisi başka ülkelere göre yüksek ise sermaye akımları reel faizi yüksek olan ülkeye doğru akmaktadır (İşcan & Kaygısız, 2019, s. 584). Reel faiz oranı, nominal faiz oranından beklenen enflasyon çıkarılarak hesaplanmaktadır. Enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiyi anlatan bir diğer teori Taylor Kuralı'dır. Taylor Kuralı, enflasyonun hedeflenen değerinden %1 fazla olması veya üretim açığı potansiyel değerinin %1'in üzerinde bulunması durumunda reel faiz oranlarının %1/2 oranında arttırılmasını öngören bir teori olarak tanımlanmaktadır (Plantier & Scrimgeour, 2002, s.2 aktaran Ongan, 2004, s. 4). Buradan hareketle enflasyon oranının reel faiz oranı üzerinde belirleyici bir faktör olduğu söylenebilir.

3. Literatür Taraması

Covid-19 salgını, çeşitli yönlerden dünyayı olumsuz olarak etkilemiş küresel bir krizdir. Bu nedenle salgın döneminde ve sonrasında bu konu üzerine farklı alanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmaların salgın dönemi ve hemen sonrasında yoğunlaştığını, sonrasında ise nispeten azaldığını söylemek mümkündür. Covid-19 salgınının ekonomik etkileri üzerine literatürde yapılmış çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Aydın ve Güner (2020), Türkiye'nin 2020 yılı Ocak-Haziran dönemi özelinde Covid-19 salgınının tarım sektörü ve gıda güvenliği üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Covid-19 döneminde küresel tarım ürünleri tedarik zincirinde yaşanan aksamalar neticesinde tarımsal ürünlerin arzında yaşanan sorunlar, bazı ülkelerin bu ürünlerin ticaretinde kısıtlayıcı tedbirler almasına yol açmıştır. Çalışmada Türkiye'nin tarım ürünleri ithalatının ihracatından fazla olduğu ve Covid-19 döneminde ithalatın daha da arttığı belirtilmiştir. Uygulanan tedbirlerin de etkisiyle incelenen dönemde küresel gıda fiyatlarındaki düşüşe rağmen Türkiye'de gıda fiyatlarının arttığı, hatta fiyatlar genel seviyesinin üzerinde arttığı gözlemlenmiştir. Sonuç olarak Covid-19 döneminde Türkiye'deki enflasyonun en önemli nedenlerinden birinin gıda fiyatları olduğu ve bu bağlamda Türkiye'nin tarım politikalarının gözden geçirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bayar ve Varışlı (2020), Şubat 2013 ve Mayıs 2020 zaman aralığındaki aylık verileri kullanarak çeşitli ekonomik göstergelerin Türkiye'de tüketici kredileri hacmi üzerindeki etkisini ekonometrik bir model yardımıyla araştırmışlardır. Faiz, enflasyon, tüketici güven endeksi, döviz kuru ve Covid-19 salgını modelin açıklayıcı değişkenleridir. Covid-19 salgını, 2019 yılı Aralık ayı ile 2020 yılı Mayıs ayı dönemi için kukla değişken olarak modele eklenmiştir. Çalışmada Covid-19 salgınının toplam tüketici kredilerini istatistiki olarak anlamlı ve pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Durmuş ve Şahin (2020), Covid-19 küresel salgınının dünya ve Türkiye ekonomisi üzerindeki olası etkilerini ve bu dönemde uygulanan para ve maliye politikalarını incelemiştir. Salgın, Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerini ciddi anlamda etkilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerde likidite sıkıntısı ve kur baskısı, finansal piyasalarda dengesizliklere yol açmıştır. Normal koşullarda yabancı sermaye girişi beklenen bu ülkelere yönelik sermaye girişleri durmuş ve hatta bu ülkelere sermaye çıkışları olmuştur. Pandeminin neden olduğu kriz, borsalardan hızlı çıkışları, hisse senedi fiyatlarında düşüşleri ve tahvil satışlarını beraberinde getirmiştir. İhracatta meydana gelen azalma ve uluslararası ticarete yaşanan dalgalanmalar, dış ticareti derinden etkilemiştir. Aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde yaşanan dolarizasyon, yerel para birimlerinin dolar karşısında değer kaybetmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeler ışığında çalışmada Covid-19 döneminde Türkiye’de uygulanan genişletici para ve maliye politikaları değerlendirilmiş ve bu politikaların salgın süresince devam ettirilmesi gerektiği önerilmiştir.

Gautier vd. (2020), çalışmalarında Covid-19 pandemisi nedeniyle uygulanan tedbirlerin hane halkının tüketim yapısında hızlı ve derin bir değişime yol açtığını bu nedenle karantina döneminde Fransa’da beklenen enflasyon ile ölçülen enflasyonunun daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde farklılaştığını ifade etmişlerdir. Fransa’da karantina sırasında enflasyonun yükselmesi beklenirken aksine düşüş gerçekleşmiştir. Tüketim yapısındaki bozulmayla beraber bazı harcama kalemleri keskin bir şekilde artarken bazıları ise düşmüştür. Hane halkının tüketim yapısına göre düzenlenen sabit veya yavaş değişen bir mal sepetine dayanan tüketici fiyat endeksi, karantina döneminde tüketici davranışlarının aniden değişmesi sebebiyle gerçek enflasyonu ölçmekte yetersiz kalmıştır. Çalışmada farklı çalışmaların bulguları üzerinden Fransa’da karantina tedbirlerinin uygulandığı özellikle 2020 yılı Şubat-Haziran dönemindeki enflasyonun açıklanandan daha yüksek olduğu, ancak bu durumu karantina koşullarından kaynaklandığı ve karantina sonrasında tüketici davranışlarının normale dönmesiyle bu farklılığın azalacağı belirtilmiştir.

Gürsoy vd. (2020), Covid-19 pandemisini de kapsayan 03.01.2017-10.03.2020 dönemi ve Covid-19 pandemisinin etkili olduğu 06.12.2019-10.03.2020 dönemi günlük verilerini kullanarak yaptıkları ekonometrik çalışmalarında Çin’in gösterge pay piyasası Şanghay Kompozit Endeksi (SSEC) ile çeşitli finansal göstergeler arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Çalışmada Covid-19 vaka görülme sıklığının yüksek olması nedeniyle Çin pay piyasası verileri kullanılmıştır. İncelenen her iki dönemde de Çin pay piyasasından altın fiyatlarına doğru tek yönlü ve Çin pay piyasası ile VIX volatilité (korku) endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, Çin pay piyasası ile Brent petrol ve Bitcoin fiyatları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, Çin pay piyasasının altın fiyatları üzerindeki etkisinin 2017-2020 dönemine kıyasla 2019-2020 döneminde daha fazla olduğunu göstermiştir. Bulgular, Covid-19 salgınının Çin pay piyasası üzerinden küresel piyasalara etkisini ortaya koymuştur.

Sarı ve Kartal (2020), 22 Ocak 2020 ve 20 Nisan 2020 dönemini kapsayana çalışmalarında Covid-19’un finansal piyasalar ve emtia piyasaları üzerindeki etkisini günlük veriler üzerinden ekonometrik tekniklerle analiz etmişlerdir. Çalışmada günlük vaka sayıları, altın fiyatları, Brent petrol fiyatları ve VIX volatilité endeksi verileri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre dünya Covid-19 vaka sayısındaki artış, altın fiyatlarını ve VIX endeksini pozitif yönde etkilemektedir. Covid-19 vaka sayıları ile petrol fiyatları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ulaşılan sonuçlar, Covid-19 salgınının finans ve emtia piyasaları üzerinden küresel ekonomiyi etkilediğini göstermiştir.

Öztürk vd. (2020), Türkiye’de 2010 yılından itibaren izlenen ve Covid-19 pandemisinin etkili olduğu 2020 yılında da devam eden genişletici para politikasının etkinliğini araştırmışlardır. Türkiye’de 2010 sonrasında para politikası uygulamalarında fiyat istikrarının yanı sıra finansal istikrarın sağlanması da dikkate alınmaya başlanmıştır. Araştırma bulguları Ocak 2010 ile Mayıs 2020 döneminde Türkiye’deki parasal genişleme sürecinin finansal istikrarı sağlamada yetersiz kaldığını ve enflasyonu arttırdığını ortaya koymuştur. Çalışmada para politikasının enflasyonu önlemede güçlü bir araç olmasına rağmen para otoritesinin doğru zamanlama ve doğru politika araçları ile bağımsız olarak karar almasının, uygulanan politikaların başarısı ile yakından ilgili olduğu vurgulanmıştır.

Ulusoy ve Civek (2020), çalışmalarında Covid-19 öncesinde ve sonrasında Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Türkiye ekonomilerini enflasyon ve faiz oranları üzerinden değerlendirmişlerdir. Türkiye’de Covid-19 pandemisinin ekonomide yol açtığı olumsuzlukların giderilmesi için politika faizinde indirimle gidilmiştir. Bununla beraber Türkiye, OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında faizin en yüksek olduğu ülke konumundadır. Türkiye’de 2020 yılı Ocak-Nisan döneminde enflasyonda ve politika faizinde düşüş görülmüştür. Çalışmada enflasyon ve faiz arasındaki dengesizliğin Türkiye’de çeşitli ekonomik sorunlara yol açtığı ifade edilmiştir.

Jaworski (2021), Covid-19 pandemisinin etkili olduğu dönemde internetten elde edilen verileri kullanarak Polonya için alternatif bir tüketici fiyat endeksi hesaplamıştır. Çalışmanın temel dayanak noktası, Covid-19 pandemisi döneminde internet üzerinden alışverişlerin arttığı, bu bağlamda internet fiyatlarının bir ülkedeki fiyat eğilimlerini tüketici fiyat endeksinin hesaplanmasında kullanılan geleneksel yöntemlere göre daha doğru yansıtılabileceği yaklaşımıdır. 2019 yılı Aralık ayı ile 2020 yılı Ağustos ayı arası salgın dönemini kapsayan çalışmada internetten elde edilen verilerle Polonya’daki gıda enflasyonu ölçülmüş ve bu ölçümün aynı dönemi kapsayan resmî tüketici fiyat endeksi ile büyük oranda uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yaklaşımla resmî veriler açıklanmadan önce enflasyon verilerinin elde edilmesinin mümkün olduğu belirtilmiştir. Bu konuda Covid-19 salgını ve salgın döneminde uygulanan tedbirler neticesinde salgın döneminde ve sonrasında internet site ve uygulamaları kullanılarak yapılan alışverişin artması belirleyici olmuştur.

Victor vd. (2021), Hindistan ve Birleşik Krallık ülkeleri için Covid-19 döneminde enflasyon ve işsizlik dinamiklerini araştırmışlardır. İzlenen ekonomi politikaları nedeniyle bu iki ülkede yaşanan durgunluk 2017 yılında zirveye ulaşmıştır. Covid-19 salgını, yaşamakta olan krizi daha da yoğunlaştırmış, talep ve üretimde ciddi düşümlere yol açmıştır. Çalışmada 2016 sonrası dönemde Hindistan ve Birleşik Krallık’ta yaşanan ekonomik gelişmelerin ve 2020’nin başında ortaya çıkan Covid-19 salgını ile mücadele kapsamında izlenen parasal ve mali teşvik uygulamalarının bu iki ülke ekonomilerine etkisi 2016 Ocak ile 2020 Aralık dönemi için araştırılmıştır. Bulgular, Covid-19 pandemisi döneminde izlenen politikaların etkisiyle ekonomik durgunluğun Hindistan’da stagflasyona, Birleşik Krallık’ta daha derin bir durgunluğa dönüştüğünü göstermiştir. Hindistan’daki durum zayıflayan arz, Birleşik Krallık’taki durum azalan talep dinamikleri ile açıklanmıştır.

Yıldırım ve Demir (2021), 2014 Ocak-2020 Ekim aylarını kapsayan çalışmalarında çeşitli ekonomik göstergelerin Türkiye’deki kredi kartı harcamaları üzerindeki etkisini ekonometrik yöntemlerle analiz etmişlerdir. Kullanılan modele Covid-19 dönemi açıklayıcı kukla değişken olarak eklenmiştir. Bulgular Covid-19 pandemisi ile kredi kartı harcamaları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada 2008 yılındaki küresel ekonomik kriz, 15 Temmuz 2016’daki darbe girişimi ve 2018 yılının üçüncü çeyreğinde dövizdeki yükselişin ilk 90 günü ile karşılaştırıldığında Covid-19 pandemisinin kredi kartı harcamaları üzerinde daha derin ve uzun süren bir etkiye yol açtığı tespit edilmiştir.

Yuniarti vd. (2021), 2020 yılı Ocak ve Temmuz dönemi aylık verilerini kullandıkları çalışmalarında Covid-19 vaka sayısının enflasyon oranı üzerindeki etkisini Endonezya’nın 34 şehrini ele alarak ekonometrik olarak analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre incelenen dönemde vaka sayısındaki artış enflasyonu etkilemektedir. Çalışmada 34 şehir ve Endonezya’nın geneli için model tahmini yapılmış olup Endonezya’da Covid-19’dan enfekte olanların sayısındaki artışın enflasyonu azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Salgın döneminde Endonezya’nın enflasyonu zayıflama eğilimi göstermiş ve 2020 yılı Temmuz ayında negatif olarak gerçekleşmiştir. Bunun sebebi olarak söz konusu dönemde yaşanan işten çıkarmalar ve evden çalışma gibi uygulamalar gösterilmiştir. Neticede Covid-19 döneminde alım gücünde meydana gelen düşüş, Endonezya’da enflasyonu düşürmüştür.

Kuzucu (2022), Covid-19 pandemisi döneminde Türkiye’de uygulanan para politikasını ve finansal tedbirleri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Dünyada salgın döneminde merkez bankalarının parasal genişlemelere başvurduğu görülmüştür. Faiz indirimleri, varlık alımları, likidite desteği ve kredi imkânlarıyla ekonomik aktiviteler desteklenmiştir. Parasal genişlemelerle

dünyada likiditenin aşırı artması küresel enflasyon beklentilerini yükseltmiştir. Çalışmada gevşek para politikasına maliye politikasının eşlik etmesinin parasal genişlemenin yol açtığı olumsuz etkileri azalttığı belirtilmiştir. Salgın döneminde Türkiye’de parasal genişlemeye başvurulmuş, bu kapsamda faiz indirimi uygulanmış, kredi olanaklarını ve likiditeyi arttırmaya yönelik tedbirler hayata geçirilmiştir. Ancak parasal genişlemenin yüksek seyretmesi ve maliye politikasının sınırlı kalması nedeniyle enflasyon yükselmiş ve dolarizasyon artmıştır. Ayrıca merkez bankası rezervlerinin azalması ülke riskini yükseltmiştir. Sonuç olarak pandemi döneminde ekonomik büyümeyi desteklemek için izlenen politikalar Türkiye’yi enflasyon başta olmak üzere çeşitli ekonomik sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Bu kapsamda hane halkının beklentilerini olumlu yönde etkileyecek ve piyasaya güven verecek, fiyatlar genel seviyesinde ve finansal sistemde istikrarı tesis edecek öngörülebilir bir para politikasının uygulanması gerektiği vurgulanmıştır.

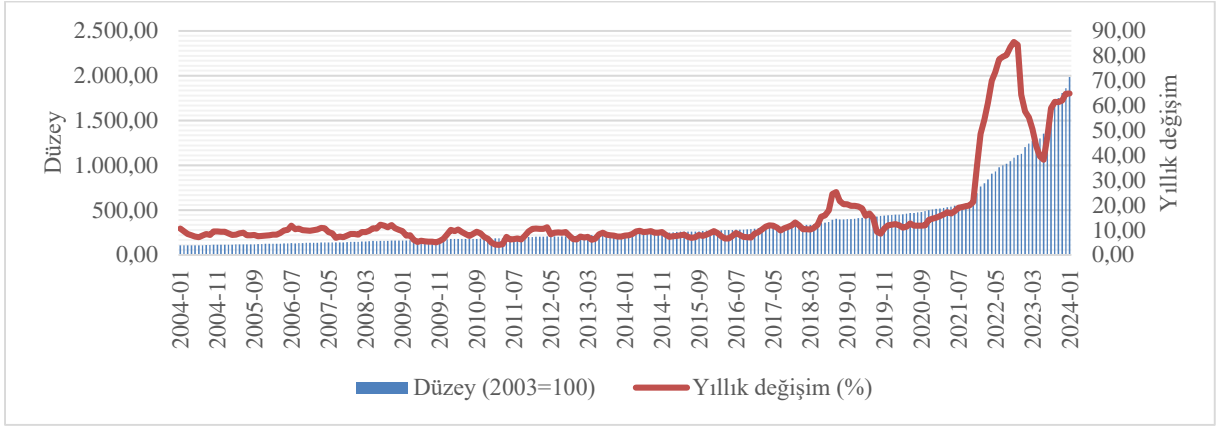
Cavallo (2023), Covid-19 pandemisinin tüketim kalıpları üzerinde önemli değişikliklere yol açtığından hareketle pandemi döneminde tüketici fiyat endeksine göre hesaplanan enflasyon oranının yanıltıcı olabileceğini belirtmiştir. 2020 yılı için resmî tüketici fiyat endeksi sepetini Covid-19 dönemi tüketim harcamalarına göre ağırlıklandırarak 20 ülke için tüketici fiyat endeksini yeniden hesaplamıştır. Hesaplanan endeksin resmî endekse kıyasla 20 ülkenin 13’ünde (Brezilya, Şili, Uruguay, Güney Afrika, Fransa, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, İspanya, Rusya, Kanada, Yunanistan, Kolombiya ve Japonya) yüksek, 6’sında (Birleşik Krallık, İrlanda, Hollanda, Arjantin, Almanya ve Türkiye) düşük ve 1’inde (İtalya) eşit olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak Covid-19 döneminde enflasyon oranlarının ilan edilenlerin üzerinde olduğu ve fiyatı daha fazla yükselen ürün grupları dikkate alındığında Covid-19 dönemindeki enflasyonun düşük gelire sahip hane halkını daha çok etkilediği ifade edilmiştir.

Selamzade ve Korkmazer (2023), Covid-19 salgınına yönelik tedbirlerin uygulandığı 2020 Mart ve 2022 Mayıs dönemini kapsayan çalışmalarında Türkiye’de enflasyon oranının değişimini incelemişlerdir. Enflasyon için tüketici fiyat endeksi, yurt içi üretici fiyat endeksi ve yurt dışı üretici fiyat endeksi verilerinin, Covid-19 için test, vaka, ölüm ve aşılama sayılarının kullanıldığı çalışmada Türkiye’de Covid-19 vaka sayısındaki artışın enflasyonu arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmada Covid-19 döneminde enflasyon beklentilerinin gerçekleşen enflasyondan önemli ölçüde farklılaştığı, bunun da pandemi döneminde uygulanan karantina tedbirlerinin tüketim kalıplarını güçlü ve hızlı bir şekilde değiştirmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.

4. Türkiye’de Covid-19 Dönemi ve Sonrasında Enflasyonun Değişimi

Türkiye ekonomisi, zaman zaman enflasyon sorunu ile karşılaşan bir ekonomidir. Türkiye’de enflasyon verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından periyodik olarak duyurulmaktadır. TÜİK tarafından enflasyon ile ilgili çeşitli ve kapsamlı veriler yayımlanmakla beraber enflasyon ile ilgili ön plana çıkan veri, “manşet enflasyon” olarak da bilinen tüketici fiyat endeksi (TÜFE) verilerinin yıllık değişim oranlarıdır. Şekil 1’de Türkiye’de tüketici fiyat endeksinin düzey değerleri (2003=100) ve bir önceki yılın aynı ayına göre yıllık değişim (%) oranları yer almaktadır. 2004 yılından 2017 yılının başına kadar endeks çoğunlukla tek hanede kalmış, nadiren %10-11 düzeyine çıkmıştır. Bu dönemde endeks, %12,06 ile en yüksek değerini 2008 yılı Temmuz ayında, %3,99 ile en düşük değerini 2011 yılı Mart ayında görmüştür. Endeks, 2017 yılı başından 2018 yılının ikinci yarısına kadar %10-12 seviyesinde kalmış ve ciddi bir yükseliş sergilememiştir. 2018 yılının ikinci yarısından sonra endeks, 2018 Ekim ayında %25,24 seviyesine çıktıktan sonra 2019 Ekim ayında %8,55 seviyesine kadar gerilemiş sonrasında ise 2020 Ekim ayına kadar %10-12 seviyesinde kalmıştır.

Şekil 1. Tüketici Fiyat Endeksi

Kaynak: TÜİK.

Endeks, 2020 yılı Kasım ayından (%14,03) 2021 yılı Kasım ayına (%21,31) kadar artan bir eğilim göstermiştir. 2021 yılının Kasım ayından itibaren ise artış şiddetlenmiş ve endeks Aralık ayındaki %36,08 ile başlayan süreçte 2022 yılının Ekim ayında son dönemdeki en yüksek oran olan %85,51'e kadar yükselmiştir. 2022 Kasım ile 2023 Haziran döneminde endekste düşüş göze çarpmaktadır. Bununla beraber 2023 yılı Haziran ayında %38,21'e kadar gerileyen endeks sonrasında tekrar artmaya başlamış ve 2024 yılı Ocak ayında %64,86 ve Şubat ayında %67,07 olarak gerçekleşmiştir. Covid-19 sonrasında Türkiye'de enflasyonun ciddi bir yükseliş sergilediği, belirli bir düşüşün ardından tekrar yükselişe geçtiği verilerden anlaşılmaktadır. Tablo 1'de TÜFE ana harcama gruplarının yıllık değişim (%) oranları görülmektedir.

Tablo 1. Ana Harcama Gruplarına Göre Tüketici Fiyat Endeksi (Yıllık % Değişim)

Gruplar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
0 Genel	11,92	20,30	11,84	14,60	36,08	64,27	64,77
1 Gıda ve alkolsüz içecekler	13,79	25,11	10,89	20,61	43,80	77,87	72,01
2 Alkollü içecekler ve tütün	2,86	2,39	43,12	0,65	20,02	65,11	71,26
3 Giyim ve ayakkabı	11,48	14,83	4,53	-0,32	20,13	25,87	40,74
4 Konut	9,62	23,73	9,90	9,59	28,57	79,83	40,39
5 Ev eşyası	12,74	31,36	9,79	18,04	40,95	73,02	58,46
6 Sağlık	11,90	16,70	13,63	16,67	20,52	66,60	79,59
7 Ulaştırma	18,24	15,97	12,21	21,12	53,66	54,45	77,14
8 Haberleşme	1,41	9,62	3,16	5,73	8,76	32,58	51,02
9 Eğlence ve kültür	8,38	20,86	7,03	10,44	25,46	49,95	61,26
10 Eğitim	10,48	10,19	14,46	6,84	17,23	37,27	82,06
11 Lokanta ve oteller	11,47	19,81	13,17	12,70	40,85	68,48	93,24
12 Çeşitli mal ve hizmetler	12,77	28,80	13,63	28,12	35,37	53,76	58,97

Kaynak: TÜİK.

Covid-19 salgının etkilerini göstermeye başladığı 2020 yılında enflasyon oranı TÜİK verilerine göre %14,60 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında artışa neden olan ana harcama grupları incelendiğinde yıllık en çok artışın %28,12 ile çeşitli mal ve hizmetlerde olduğu görülmektedir. Çeşitli mal ve hizmetler dışında enflasyon oranını arttıran diğer gruplar, %21,12 oran ile ulaştırma ve %20,61 oran ile gıda ve alkolsüz içeceklerdir. Yıllık en az artış ise %0,32 ile giyim ve ayakkabı ve %0,65 ile alkollü içecekler ve tütün gruplarında olmuştur. Covid-19'un etkili olduğu 2021 yılında enflasyon oranı %36,08 olarak kayda geçmiştir. Bu oranın artışına neden olan ana harcama grupları incelendiğinde en yüksek artış %53,66 ile ulaştırma grubunda olurken ulaştırma grubunu %43,80 ile gıda ve alkolsüz içecekler, %40,95 ile ev eşyası ve %40,85 ile lokanta ve oteller izlemiştir. Yıllık en az artış ise %8,76 oranı ile haberleşmede yaşanmıştır.

Covid-19'un ekonomiler üzerinde devam eden etkilerinin yanı sıra Rusya-Ukrayna savaşı ve döviz kurlarındaki artışların da etkisiyle 2022 yılında enflasyon oranı %64,27 düzeyine yükselmiştir. Bu oranın

yükselmesinde Türkiye’de benimsenen düşük faiz politikasının da etkili olduğu söylenebilir. Bu gelişmelerin ışığında 2022 yılında en fazla artış %79,83 ile konut sektör grubunda meydana gelirken bu gurubu %77,87 ile gıda ve alkolsüz içecekler, %73,02 ile ev eşyası, %68,48 ile lokanta ve oteller takip etmiştir. 2022 yılında yıllık en az artış giyim ve ayakkabı (%25,87), haberleşme (%32,58) ve eğitim (%37,27) gruplarında yaşanmıştır. 2023 yılında enflasyon oranı %64,77 seviyesini görmüştür. Harcama gruplarına göre en yüksek artış sırasıyla %93,24 ile lokanta ve oteller, %82,06 ile eğitim, %79,59 ile sağlık ve %77,14 ile ulaştırma gruplarında olmuştur. 2023 yılında en düşük artışlar ise konut (%40,39) grubunda gerçekleşmiş olup bu grubu giyim ve ayakkabı (%40,74) ve haberleşme (%51,02) grupları izlemiştir. 2022 yılında en yüksek artışın gerçekleştiği konut grubunun 2023 yılında en düşük artışın gerçekleştiği grup olması dikkat çekicidir. Yine 2022 yılında düşük bir artış kaydeden eğitim grubunun 2023 yılında yüksek bir artış sergilemesi göze çarpmaktadır.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) enflasyon raporları incelendiğinde 2021 yılında enflasyon oranı artışına neden olan faktörler değerlendirilirken emtia, gıda ve enerji fiyatlarındaki artışların devam ettiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca pandemi tedbirlerinin kaldırılmasıyla Türkiye’de dış talebin canlandığı, ihracat fiyatlarındaki düşümlere karşın ithalat fiyatlarında artışlar yaşandığı ve döviz kurunun dengelendiği ifade edilmiştir. Petrol fiyatlarındaki artışla beraber ulaştırma sektörü ve bu sektör ile ilgili diğer sektörlerin maliyetlerinde artışlar olmuştur. Arzda daralmanın devam ettiği bu dönemde salgın tedbirlerinin gevşemesi ve normalleşme adımlarıyla birlikte hizmet sektöründe talep artmıştır. İklimde yaşanan kuraklık, tarım sektörü üzerinden gıda fiyatlarını etkilemiştir (TCMB, 2021a, 2021b, 2021c, 2022a). Bütün bu gelişmelerin 2021 yılında enflasyon oranının artmasına neden olduğu söylenebilir. TCMB, 2021 yılı Eylül ayından itibaren arzı desteklemek için politika faizinde indirimde gitmiştir.

TCMB’nin 2022 yılı enflasyon raporlarında enflasyon oranını arttıran nedenlerin başında diğer raporlardan farklı olarak döviz kurlarındaki oynaklıklar vurgulanmıştır. Döviz kurlarındaki artışlara bağlı olarak yükselen ithalat fiyatları 2022 yılında Türkiye’de enflasyon oranında artışa neden olmuştur. Bu dönemde kredi faizlerinin düşük seyretmesi nedeniyle kredilerde artışlar yaşanmıştır. Artan krediler, makine ve teçhizat yatırımlarında artışlara neden olmuştur. Bunların dışında düşük kredi faizleri, tüketici kredileri üzerinden talep artışını tetiklemiştir. Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle özellikle Rusya’ya yönelik yaptırım kararları doğal gaz fiyatları üzerinde etkili olmuştur. Rusya ve Ukrayna’nın dünya tahıl piyasasındaki etkinliğine karşın savaş durumu nedeniyle bu ürünlerin üretimi ve dış piyasa sunulmasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle tahıl ürünlerinde yaşanan tedarik sorunları ve bu bağlamda uluslararası piyasada artan tahıl fiyatları Türkiye’yi de etkilemiştir. 2022 yılının son enflasyon raporunda gıda fiyatlarındaki artışların devam ettiği belirtilmiştir. Pandeminin neden olduğu arz kısıntılarının etkileri bu dönemde de görülmüş ve emtia fiyatlarında yükseliş devam etmiştir (TCMB, 2022b, 2022c, 2022d, 2023a). TCMB, pandemi döneminin etkilerinin devam etmesinden dolayı politika faizinde indirim kararları açıklamış ve 2022 Kasım ayı toplantısında politika faizini %9’a kadar indirmiştir.

2023 yılı TCMB enflasyon raporları genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye’de enflasyonu etkileyen iç ve dış gelişmeler ayrı ayrı ele alınabilir. Uluslararası doğal gaz fiyatlarındaki gerileme, arz kısıtlarındaki yumuşama, küresel taşımacılık maliyetlerindeki düşüş, emtia fiyatlarındaki ılımlı seyir ve yavaşlayan küresel talep bu dönemin öne çıkan olumlu gelişmeleridir. Buna karşın özellikle yılın üçüncü çeyreğinde başta ham petrol fiyatları olmak üzere küresel enerji fiyatlarındaki yukarı yönlü eğilim enflasyon üzerinde etkili olmuştur. Mayıs ayına kadar döviz kurunda gözlenen görece istikrarlı seyir Haziran ayında tersine dönmüş ve Türk lirası (TL) belirgin bir değer kaybına uğramıştır. Kredilerle desteklenen iç talep, yılın ilk yarısına kadar güçlü bir görünüm sergilemiş, üçüncü çeyrekte ivme kaybetse de enflasyonist düzeyde seyretmiştir. 6 Şubat’ta Kahramanmaraş merkezli depremler bazı mal ve hizmetlerde kısa süreli arz ve talep uyumsuzluğuna neden olmuştur. Ücret, vergi ve yönetilen/yönlendirilen kalemlerdeki fiyat güncellemeleri ikinci ve üçüncü çeyrek enflasyonu üzerinde belirleyici olmuştur. Hizmet sektörü fiyatlarındaki katılık ve gıda fiyatlarındaki olumsuzluk, enflasyonu arttıran diğer hususlardır. Ayrıca yüksek seyreden enflasyon oranı enflasyon beklentilerini arttırmıştır. Bir ay süresince doğal gazın tüketiciye ücretsiz bir şekilde sunulmasıyla 2023 yılı Nisan ve Mayıs döneminde gerçekleşen enerji fiyatlarındaki düşüş, 2023 yılının ikinci çeyreğinde enflasyon oranına olumlu bir şekilde yansımıştır (TCMB, 2023b, 2023c, 2023d). 2023

yılına Şubat ayında %8,5 seviyesine kadar indirilen politika faizi, 2023 yılı Aralık ayında %42,5'e kadar yükseltilmiştir. Bu politika değişikliğinde ekonomi yönetimi ve merkez bankasındaki görev değişikliklerinin etkili olduğu söylenebilir.

2024 yılı birinci enflasyon raporunda 2023 yılı son çeyreğine ve genel olarak 2023 yılına ilişkin değerlendirmeler yer almıştır. 2023 yılı ortalarında meydana gelen makroekonomik şokların etkisi yılsonuna doğru azalmış ve döviz kurunda görece istikrarlı bir görünüm izlenmiştir. Raporda iç talep, fiyatlama davranışları, enflasyon beklentileri ve finansal yapının parasal sıkılaştırma sürecinden olumlu etkilendiği ifade edilmiştir. Enflasyon beklentilerindeki gerileme ve fiyatlama davranışlarındaki sınırlı düzeyde de olsa düzelme, izlenen ürün gruplarında fiyat güncelleme aralığında azalmayı sağlamıştır. Canlılığında azalma gözlenmekle beraber toplam talebin enflasyon üzerindeki baskısı 2023 yılı son çeyreğinde de devam etmiştir. Ayrıca hizmet sektöründeki fiyat katılığı enflasyonu desteklemiştir. Hizmet sektöründe ücretlere olan duyarlılığın yüksek olması ve fiyatlamaların zaman bağı ve geçmiş enflasyona endekslenerek yapılması, grup enflasyonunun 2023 yılının son çeyreğinde ataletini korumasını sağlamıştır (TCMB, 2024). 2024 Ocak ayında ücret, vergi, yönetilen/yönlendirilen fiyat ayarlamaları ile zamana bağı fiyat güncellemeleri nedeniyle hizmet sektörü kalemlerinde geçici fiyat artışları beklenmekle beraber, bu artışların ilerleyen aylarda takip edilmesi önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, Covid-19 salgını sonrası Türkiye'de enflasyon oranlarının yükselmesine neden olan faktörler; arzdaki düşüşler, gıda ve enerji fiyatlarındaki artışlar, döviz kurlarında yaşanan oynaklıklar, düşük faiz politikası ve kredilerde yaşanan artışlar, Rusya-Ukrayna savaşının enerji ve tahıl fiyatlarına etkisidir. Bunların yanı sıra pandemi dönemindeki çeşitli destek ve teşvik ödemelerinin, pandemi sonrası ekonomik aktivitelerde meydana gelen canlanmaların, enflasyon dönemlerinde gelecekteki talebin yakın zamana çekilmesinin ve belirli sektör ve ürünlerde ortaya çıkan spekülasyon haberlerin talep üzerinde yol açtığı baskıların enflasyon üzerinde etkili olması muhtemeldir. Genel olarak Covid-19 salgını sırasında Türkiye'de yüksek seyreden enflasyon oranı üzerinde iç ve dış kaynaklı birtakım faktörler belirleyici olmuştur. Ancak 2023 yılı TCMB enflasyon raporlarında belirtildiği üzere Covid-19 sonrasında uluslararası faktörlerde nispeten yumuşama ve hafifleme göze çarpmaktadır. Bununla beraber 2023 yılında güçlü iç talep, artan kredi talebi, Türk lirasındaki değer kaybı, 6 Şubat depremi, artan enflasyon beklentisi, ücret, vergi ve yönetilen/yönlendirilen fiyat güncellemeleri Türkiye'deki enflasyon üzerinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla son dönemde Türkiye'deki enflasyon oranlarında iç gelişmelerin daha fazla ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

5. Türkiye'de Covid-19 Sonrası Enflasyonun Belirleyicileri

Covid-19 salgınının olumsuz etkilerini bertaraf etmek adına alınan tedbirler dünyadaki bütün ülkelerin ekonomik göstergelerini olumsuz etkilemiş ve ekonomilerde daralmalara sebep olmuştur. Tüm dünya ülkeleri salgının yarattığı olumsuz etkilerine karşı bir dizi önlemler almak zorunda kalmıştır. Ülkeler, salgının yarattığı olumsuz etkileri en aza indirebilmek ve en az zararla atlatabilmek için parasal önlemlere ve acil destek paketlerine başvurmuştur. Ortaya çıkan ekonomik sorunların çözümü noktasında uygulamaya konulan politikalar ise başka ekonomik sorunları ortaya çıkarmıştır. Küresel salgın, ekonomilerde daralmalara yol açmış, bu daralmalarla mücadele etmek için genişletici iktisat politikaları uygulanmıştır. Sonuç olarak tüm dünya ekonomileri bu politikaların bir yan etkisi olan enflasyon sorunu ile yüzleşmek durumunda kalmıştır.

5.1. Arzı etkileyen faktörler

Covid-19, ilk olarak çıktığında ve ardından küresel bir salgına dönüşüp tüm dünyayı tehdit etmeye başladığında, salgının yol açtığı olumsuz etkilerin kontrol altına alınabilmesi ve akabinde salgının tehdit olmaktan çıkarılması amacıyla dünyada ve Türkiye'de çeşitli tedbirler alınmıştır. İnsan sağlığını ve bu bağlamda insan yaşamını olumsuz etkileyen ve küresel bir pandemi haline gelen Covid-19 salgını, sadece insan sağlığı üzerinden sağlık sistemi ve hizmetlerini etkilememiş, aynı zamanda siyasi, sosyal, ekonomik ve psikolojik yönden birçok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Salgının ilk dönemlerinde belirli yaş

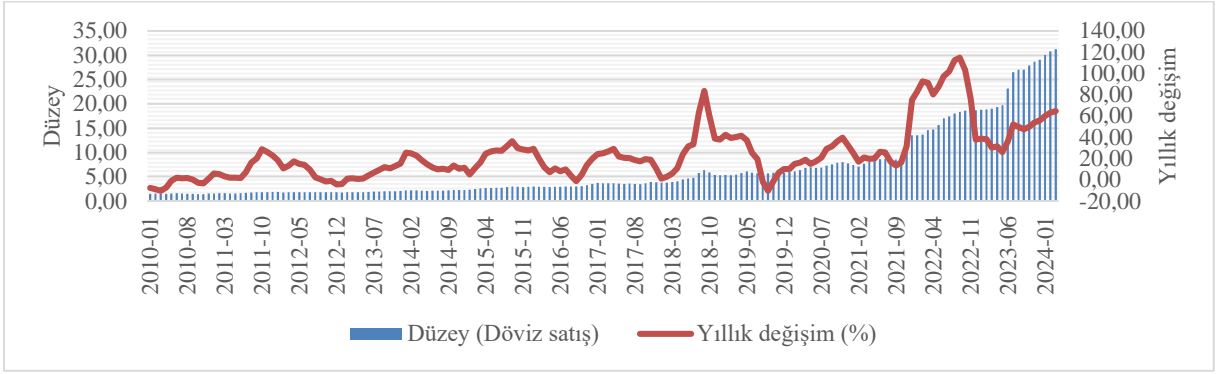
grupları veya belirli saatler için sokağa çıkma yasağı uygulanmış ancak salgının önüne geçilemeyince tam kapanma gibi daha sert ve kapsamlı tedbirler gündeme gelmiştir. Covid-19'un yayılmaması için alınan önleyici tedbirler, hasta olan kişilerin belirli bir süre için karantinaya alınması uygulamasını da kapsamaktadır. Netice olarak Covid-19, sosyal hayatın birçok alanında kendini göstermiş ve tüm dünyada sosyal ve ekonomik aktiviteleri olumsuz yönde etkilemiştir.

Covid-19 sürecinde yaşanan kapanmalar sonucunda üretim miktarlarında azalışlar olmuştur. Virüsün bulaşıcılığını azaltmak için maske kullanımı ve mesafe gibi uygulamaların yanı sıra hasta olan çalışanların izole edilmesi ve karantinaya alınması, üretim süreçlerini olumsuz etkilemiştir. Küresel düzeyde dünyanın alarm durumuna geçmesi, dış ticareti sekteye uğratarak tedarik kanallarında bozulmalara yol açmıştır. Bu durum girdi ve nihai ürün teminini zorlaştırmıştır. Covid-19, üretim ve çalışma süreçleri ile beraber tüketim davranışlarını da değiştirmiştir. Azalan üretim miktarları karşısında tüketim miktarları artmaya devam etmiştir. Kapanmalar neticesinde sosyal hayatta meydana gelen kısıtlamalar, insanların gelirlerini diledikleri gibi harcamamalarına yol açmış ve onları farklı aktivitelere yöneltmiştir. Tedbirler kapsamında dünyada ve Türkiye'de arz sorunlarının ortaya çıkması, toplam arzın toplam talep karşısında yetersiz kalmasına yol açmıştır. Üretim miktarlarında toparlanmalar yaşansa da bu toparlanma ortaya çıkan açığı bir anda kapatamamıştır.

Bir ülke ekonomisinde çeşitli nedenlerle üretim yapılamaması durumunda toplam arz miktarında düşüşler yaşanmaktadır. Covid-19 süreci ile iş yerlerinde ve fabrikalarda kapanmalar ve çeşitli tedbirler uygulanmıştır. Kapanmalar sonrası üretim süreçlerinde aksamalarla beraber arzda düşüşler olmuştur. Ancak kapanmalar nedeniyle üretimin yavaşlamasına rağmen tüketim harcamalarında duraksama olmamış hatta artışlar yaşanmıştır. Covid-19 süreci sonrasında üretimdeki kayıplar geriden gelerek telafi edildiği için arz yetersizliğinin giderilmesi hemen mümkün olmamış ve arzdaki yetersizlikler bir süre daha devam etmiştir. Toplam arzın toplam talebi karşılayamaması sonucunda üretilen malların fiyatlarında artışlar yaşanmıştır. Bu artışlar, Türkiye ekonomisinde salgın sonrasında yaşanan enflasyon üzerinde belirleyici olmuştur.

Covid-19 sürecinde arzda yaşanan sorunların sadece yurt içi üretimden kaynaklandığını söylemek yetersiz bir bakış açısı olacaktır. Küreselleşen dünyada yurt içi talep, başka ülkelerden girdi ve nihai mal ithal edilerek de karşılanabilmektedir. Tüm dünyada yaşanan arz sıkıntıları ve bu minvalde ortaya çıkan tedarik problemleri ithal menşeli ürünlerin fiyatları üzerinde baskı oluşturmuştur. Bununla beraber yerli para biriminin yabancı para birimleri karşısındaki değeri de ithal edilen ürünlerin fiyatları üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Döviz kuru, yerli paranın yabancı para karşısındaki değişim değerini ifade etmektedir. Döviz kurundaki artış yerli paranın değer kaybetmesi anlamına gelmekte ve bu durum ihraç edilen ürünlerin dış pazarlarda ucuzlamasına ve dış talebinin artmasına buna karşın ithal edilen ürünlerin yurt içinde pahalılaşmasına ve iç talebinin azalmasına neden olmaktadır. Döviz kurundaki azalış ise tam tersi bir etkiye yol açmaktadır.

Türkiye, ihraç ettiği ürünlerin üretiminde büyük oranda ithal girdi kullanan bir ülkedir. Dolayısıyla ithal edilen ürünlerin ticaretinde ödemelerin yapıldığı döviz kurlarında yaşanan dalgalanmaların Türkiye ekonomisini etkilemesi muhtemeldir. Döviz kurlarında yaşanan artışlar enflasyonu maliyetler üzerinden etkilemektedir. Döviz kurlarındaki artışlar neticesinde yerli paranın değer kaybetmesi, ithal edilen girdi ve hammaddelerin ayrıca ithal enerji kaynaklarının yerli para cinsinden fiyatlarının artmasına dolayısıyla da üretim maliyetlerinin artmasına yol açmaktadır. Döviz kuru nedeniyle artan maliyetler üretilen malların fiyatlarını yükselterek maliyet enflasyonuna neden olmaktadır. Covid-19 pandemisi sonrasında Türkiye'de döviz kurlarında artışlar yaşanmıştır. Türkiye'de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) dolar kuru (döviz satış) düzey değerleri ile bir önceki yılın aynı ayına göre yıllık değişim (%) oranları Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. ABD Dolar Kuru

Kaynak: TCMB.

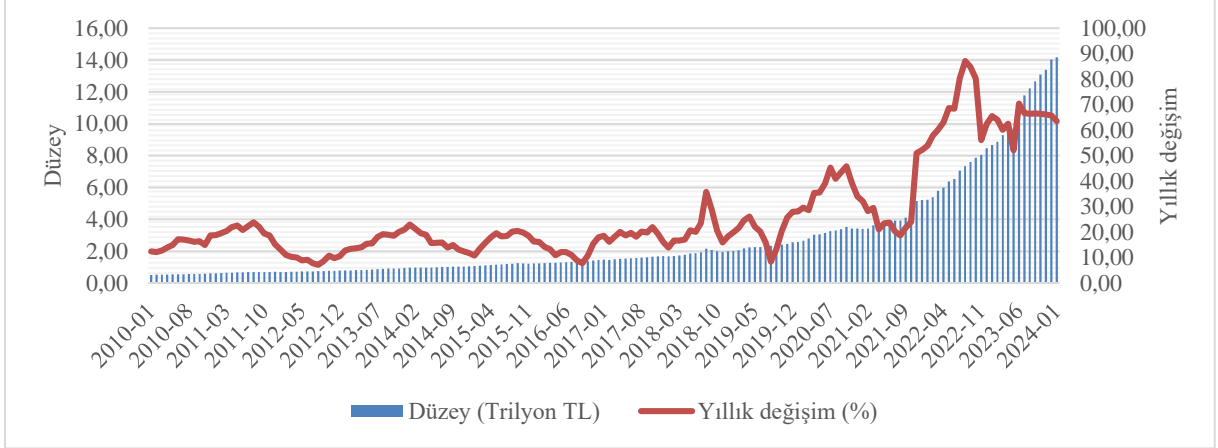
Dolar kurundaki eğilim incelendiğinde 2018 yılının ikinci yarısına kadar kurun görece istikrarlı bir görünüm sergilediği söylenebilir. 2018 Eylül ayındaki %83,59'luk değişim dikkat çekicidir. Ancak son dönemdeki en yüksek sıçrama 2021 yılı Aralık ayı ile başlayan süreçte %114,78'lik artış ile 2022 Eylül ayında gerçekleşmiştir. Dolar kurundaki artış 2023 yılının ikinci yarısına kadar belirli bir yumuşama gösterse de sonrasında tekrar artış göstermeye başlamıştır. Son dönemde incelenen veriler itibarıyla dolar kurunda yıllık bazda yaşanan iki artıştan ilki 2018 Eylül ayında diğeri ise 2022 Eylül ayında yaşanmıştır. Kurdaki bu durum enflasyondaki eğilim ile örtüşmektedir. Tüketici fiyat endeksi 2018 Ekim ayında %25,24 ve 2022 Ekim ayında %85,51 ile son dönemdeki en yüksek seviyelerini görmüştür. Yine son dönemde dolar kuru ve enflasyondaki yıllık değişim oranlarının eğiliminde benzerlik olduğu göze çarpmaktadır.

Döviz kurunun enflasyona etkisi, Türkiye gibi ihracatı ithalata bağımlı ülkeler için literatürde tartışılan bir konudur. Döviz kurunun düşük olması, yani yerli paranın değerli olması, ithal mallara yönelik dış talebi arttırmakta ve cari açık üzerinde baskı oluşturmaktadır. Bu durum enflasyona olumlu katkı sağlayabilir, ancak ülkeyi ithal mallara bağımlı hale getirip yerli sanayiye olumsuz etkileyebilir. Döviz kurunun yüksek olması, yani yerli paranın değersiz olması, ihracatı arttırmakta ve cari açık üzerindeki baskıyı azaltmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yerli para biriminin düşük bir değerde olmasının ithalat bağımlılığının düşük olduğu varsayımı altında dış ticarete rekabet avantajı sağladığını söylemek mümkündür. Bu nedenle bazı ülkeler, kendi para birimlerinin diğer ülke para birimleri karşısındaki değerini bilerek düşürmektedir. Yerli para biriminin adil değerinin altında olmasının adil değerinin üzerinde olmasına tercih edilmesi "kur savaşı" kavramı ile ifade edilmektedir. Ancak bu çerçevede uygulanacak bir iktisat politikasının Türkiye için uygun olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Döviz kurlarının yüksek olması Türkiye'de üretilen ürünlerin dış piyasalarda ucuzlamasına ve bu bağlamda ihracatının artmasına katkı sağlayabilir. Bununla beraber Türkiye'nin ithal girdiye bağımlı olması üretim maliyetleri üzerinden fiyatları yükseltebilir. Fiyat artışları yurt içinde enflasyona neden olabilir aynı zamanda dış piyasalardaki rekabet avantajını olumsuz yönde etkileyebilir. Sonuç olarak Türkiye'de döviz kurlarının yurt içi ve yurt dışı enflasyon oranlarına göre adil bir değerde olması büyük önem arz etmektedir.

5.2. Talebi etkileyen faktörler

Toplam talep kavramı bir ekonomide belirli bir zamanda yapılan tüketim, yatırım ve kamu harcamaları ile ihracat ve ithalat farkının toplamından oluşmaktadır. Bir ülkede milli gelir, nüfus, servet artışı olması ve enflasyonun gelecekte artacağı beklentisi ile kamu, yatırım ve tüketim harcamalarında yaşanan artışlar toplam talebi arttırmaktadır. Bir ülke ekonomisinde toplam talebin artmasıyla fiyatlar genel seviyesinde artışlar yaşanabilmektedir. Ekonomilerde fiyatlar genel seviyesinin artmasına yani enflasyona neden olan belirleyicilerden biri para arzında yaşanan artışlardır. Dünyada ve Türkiye'de Covid-19 sürecinde para arzı miktarlarında artışlar yaşanmıştır. Merkez bankalarının emisyon yoluyla piyasadaki para arzını arttırması sonucunda artan talep, enflasyona neden olmaktadır. Covid-19 döneminde TCMB'nin piyasaya

gerçekleştirdiği emisyon oranı artmıştır. Bu dönemde ekonomideki yavaşlama dikkate alındığında emisyon artış düzeyi yüksek kalmıştır. Bu ise enflasyon oranının artışını tetiklemiştir. 2020 yılı ve sonrasındaki parasal genişlemelerin pandemi sonrasındaki enflasyon artışına katkıda bulunduğu söylenebilir (Cinel, 2021, s. 95). Türkiye’de M3 para arzının düzey değerleri (trilyon TL) ve yıllık değişim (%) oranları Şekil 3’te görülmektedir. Covid–19 sürecine kadar görece ılımlı artış eğiliminde olan para arzı, Covid–19 süreci ile beraber artış göstermiştir.

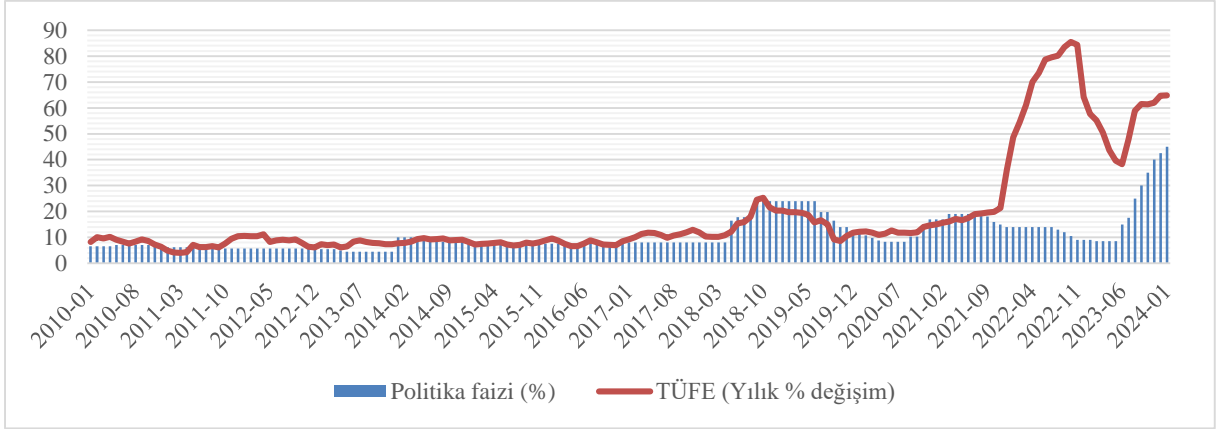
Şekil 3. Para Arzı (M3)

Kaynak: TCMB.

Para arzında 2021 yılı Eylül ayında başlayan yükseliş eğilimi, 2022 yılının Ağustos ayında en yüksek artış hacmine ulaşmıştır. M1 para arzı, 2019 Temmuz ayında 601,5 milyar TL seviyesinden 2020 Temmuz ayında 1,2 trilyon TL seviyesine yükselmiştir. Aynı dönemde M2 ve M3 para arzlarındaki artış %45 düzeyinde gerçekleşmiştir. Buradan hareketle söz konusu dönemde para arzındaki artışta özellikle M1 para arzındaki artışın etkili olduğu söylenebilir. M1 para arzı, 2021 Ağustos ayında 1,4 trilyon TL seviyesinden 2022 Ağustos ayında 2,8 trilyon TL seviyesine yükselerek neredeyse iki kat (%97,43) artmıştır. Aynı dönemde M2 para arzı 3,8 trilyon TL’den 7,2 trilyon TL’ye %89,54 ve M3 para arzı 3,9 trilyon TL’den 7,3 trilyon TL’ye %87,18 oranında artış göstermiştir. Para arzındaki yıllık değişimde görece bir yavaşlama olsa da Covid–19 öncesine göre halen yüksek bir görünüme sahiptir.

Türkiye’de Covid–19 döneminde kapanmalar nedeniyle üretimin aksaması, çalışanların ücretlerini alamamaları ve hatta ücretsiz izine çıkarılmaları gibi nedenlerden ötürü acil ekonomik destek paketleri açıklanmıştır. Bu paketler farklı alanları canlandırmak ve desteklemek amacını taşımaktadır. Bu kapsamda piyasaya üç aylık dönemde 50 milyar TL düzeyinde likidite sağlanmıştır. Kredi garanti fonunun sınırı iki katına çıkarılmıştır. İhracatta yaşanan geçici yavaşlama için kapasite kullanım oranlarının muhafaza edilmesi amacıyla ihracatçı kesime stok finansman desteği verilmiştir. Küçük ve Orta Boy İşletmeler (KOBİ) için devlet destekli alacak sigortası 25 milyon TL’den 125 milyon TL’ye yükseltilmiştir. İşsiz kalan ve yardım talebinde bulunan 5,5 milyon aileye 1.000 TL ödenmiştir. Geliri 5.000 TL’nin altında bulunan 6,7 milyon vatandaşa 40 milyar TL finansman desteği verilmiştir. 3 milyondan fazla kişi kısa çalışma ödeneğinden yararlanmıştır. Ücretsiz izne ayrılanlara da 1.170 TL nakdi destek sağlamıştır. Aile ve Çalışma Bakanlığı tarafından ihtiyaç sahiplerine nakdi yardımlar için 2 milyar TL’lik kaynak ayrılmıştır. Kamu bankaları tarafından 10.000 TL’ye kadar 6 ay geri ödemesiz ve 36 ay vadeli bireysel temel destek ihtiyacı kredisi sağlanmıştır. Kamu bankaları, normalleşme ve sosyal yaşamın harekete geçmesi için konut kredisi, taşıt kredisi, sosyal hayata destek ve tatil kredisi gibi kredileri hayata geçirmiştir. Yaklaşık 450 bin esnafa 8,4 milyar TL ve yaklaşık 120 bin firmaya 108 milyar TL finansman desteği sunulmuştur (Pehlivan vd., 2021, s. 125–126). Devletin uyguladığı ve toplam talepte artışa yol açan bu politikaların pandemi sonrası Türkiye’de enflasyona zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Covid-19 süreci sonrasında, küresel pandemi ve neden olduğu kapanmalar nedeniyle yatırımlar olumsuz etkilenmiştir. TCMB, azalan yatırımları canlandırmak ve ekonomik aktivitelerin desteklemek amacıyla politika faizinde indirim gitmiştir. Faiz indirimlerinde “faiz sebep, enflasyon sonuç” yaklaşımının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu dönemde TCMB’nin, fiyat istikrarı yerine ekonomik büyümeyi öncelleyen bir bakış açısına sahip olduğu yönünde çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Faiz oranlarındaki düşüş ekonomide tasarruf oranını azaltmış aynı zamanda toplam talepte artışa neden olmuştur. Toplam talep artışı ile fiyatlar genel seviyesinde artışlar olması beklenmektedir. Türkiye’de politika faizi, 1 hafta vadeli repo ihale (borç verme) faizidir. Politika faizi gösterge faizi olarak ekonomideki tüm faizlere yön vermek ve fiyat istikrarını sağlamak için bir araç olarak kullanılmaktadır. Türkiye’de TCMB’nin politika faizi (%) ile TÜFE yıllık değişim oranları (%) Şekil 4’te birlikte gösterilmiştir.

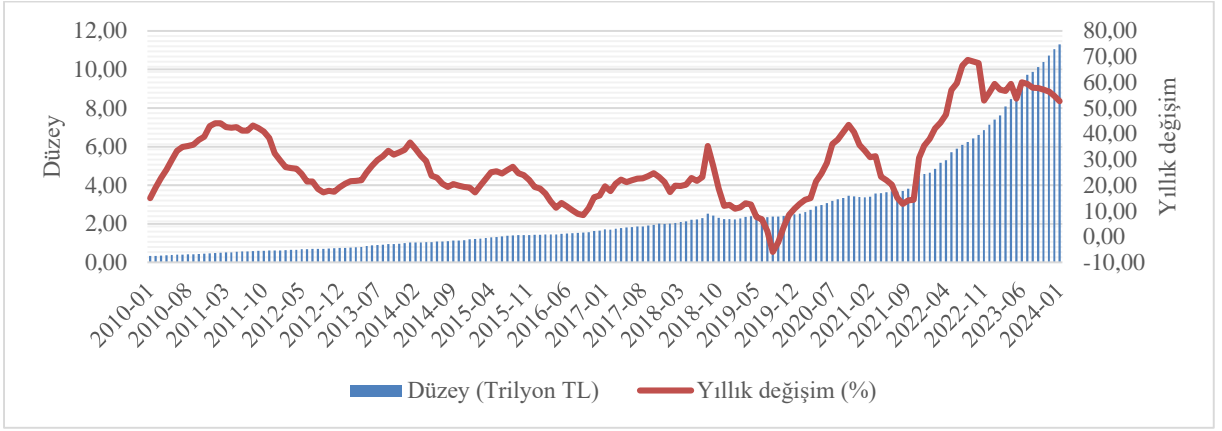
Şekil 4. Politika Faizi

Kaynak: TCMB.

Türkiye’de politika faizi 2004 yılından 2023 yılı Ağustos ayına kadar %25’in altında kalmış, sonrasında ise artmaya başlamıştır. 2009 yılının ikinci çeyreğinden 2018 yılının ikinci çeyreğine kadar ise çoğunlukla %10’un altında kalmıştır. Covid-19 salgınının yavaşladığı ve tedbirlerin gevşetildiği döneme kadar Türkiye koşullarına göre fiyatlar genel seviyesinin görece istikrarlı bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. 2021 yılının Aralık ayında enflasyonda ciddi bir yükselme eğilimi başlamış ve 2022 yılının Ekim ayında son yıllardaki en yüksek seviyesine (%85,51) ulaşmıştır. Ancak bu dönemde beklentilerin aksine politika faizinde indirim kararları açıklanmıştır. TCMB, 2021 yılının Eylül ayında politika faizini %19’dan %18’e çekmiştir. 2021 yılının son aylarından itibaren politika faizi %18’den 2023 yılının Mayıs ayına kadar %8,5’a kadar indirilmiştir. 2023 yılının Haziran ayında önce Hazine ve Maliye Bakanı ardından Merkez Bankası Başkanı değişmiştir. Ekonomi yönetimindeki bu değişiklikler ekonomi politikasının da değişmesine neden olmuştur. TCMB, 2023 yılının Haziran ayında %8,5 olan politika faizini fiyat istikrarını sağlamak amacıyla 650 baz puan arttırmıştır. Sonraki aylarda politika faizi kademeli olarak yükseltilecek 2024 yılının Mart ayında %50 düzeyine kadar çıkarılmıştır.

Covid-19 tedbirleri nedeniyle ortaya çıkan üretim ve istihdam kayıplarının kapatılması maksadıyla izlenen düşük faiz politikası Türkiye’de kredi talebini arttırmıştır. Bu bağlamda ticari krediler ve tüketici kredileri ile kredi kartı üzerinden kullanılan kredilerin hacimlerinde artışlar yaşanmıştır (Cinel, 2021, s. 97). Salgının etkisinin azalması ile tedbirlerin yumuşatılması ve nihayetinde sonlandırılması, salgın dönemindeki uygulamaların ekonomiye olan etkilerini bir anda ortadan kaldırmamıştır. Bu nedenle düşük faiz politikası Türkiye’de bir süre daha devam etmiştir. Düşük faizlerin krediler üzerinden toplam talebi arttırması beklenmektedir. Türkiye’de toplam yurt içi kredi hacminin düzey değerleri (trilyon TL) ve yıllık değişim (%) oranları Şekil 5’te sunulmuştur.

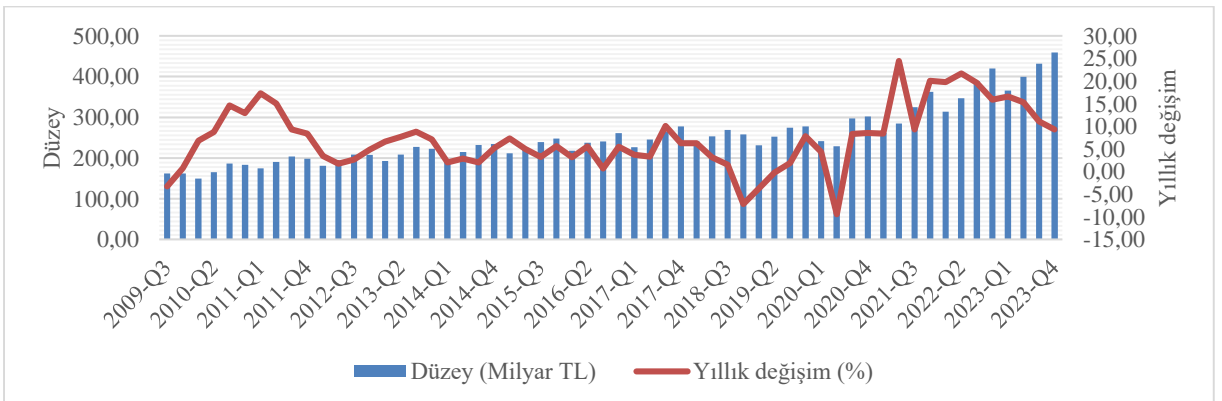
Şekil 5. Yurt İçi Kredi Hacmi

Kaynak: TCMB.

2021 yılının Kasım ayından itibaren Türkiye’de kredi hacmindeki artış oranı yükselmeye başlamıştır. 2021 Ağustos’unda 3,7 trilyon TL olan kredi hacmi 2022 Ağustos’unda 6,2 trilyon TL’ye yükselmiştir. %68,74’lük artışla Covid-19 sonrası en yüksek artışın yaşandığı bu dönem, tüketici fiyat endeksinin Covid-19 sonrası en yüksek değeri gördüğü 2022 yılının Ekim ayının hemen öncesine denk gelmektedir. Dolayısıyla toplam kredi hacmindeki artışın Türkiye’deki enflasyon üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Toplam kredi hacmi yıllık artış oranında yavaşlama olsa da yine de yüksek seyrettiği söylenebilir.

Salgının olumsuz etkilerini azaltmak için açıklanan destek paketlerinin yanı sıra kapanmalar nedeniyle birtakım harcamalarını kısmak zorunda kalan bireylerin biriken gelirlerini pandemi sürecinin yol açtığı psikolojik travmanın üstesinde gelmek için salgın tedbirlerinin kalkmasını müteakip harcama yoluna gitmesi, toplam talebi arttıran diğer bir unsurdur. Ayrıca pandemi dönemindeki kapanmalar ve diğer tedbirler nedeniyle arzda yaşanan kesintiler tedbirlerin kalkmasıyla düzelmeye başlasa da arzdaki eksikliklerin giderilmesi gecikmeli olduğu için dünyada bir tedarik sorunu ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar dikkate alındığında ortaya çıkan talep fazlalığı veya arz noksanlığı üretilen malların satış fiyatlarını arttırmıştır. Özellikle tüketim harcamalarının etkisiyle artan talep, fiyatlar genel seviyesi üzerinde baskı oluşturmuştur.

Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH) içerisinde en büyük paya sahip olan harcama grubu, yerleşik hane halklarının tüketimidir. Dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde bu harcamaların etkisi büyüktür. Bununla beraber tüketim harcamalarındaki artış, fiyatlar genel seviyesi üzerinde de etkilidir. Türkiye’de yerleşik hane halklarının yurt içi tüketim harcamalarının zincirlenmiş hacim endeksine göre (2009=100) düzey değerleri (milyar TL) ile bir önceki çeyreklik döneme göre yıllık değişim (%) oranları Şekil 6’daki gibidir.

Şekil 6. Yurt İçi Tüketim Harcamaları

Kaynak: TÜİK.

2021 yılının 2. çeyreğindeki baz etkisinin dışında 2021 yılının son çeyreğinden itibaren 2022 yılının 3. çeyreğine kadar olan dönemde tüketim harcamalarındaki artış dikkat çekicidir. Bu dönemde ekonomik büyüme en yüksek %9,7 (2021 yılının son çeyreği) ve en düşük %4,15 (2022 yılının 3. çeyreği) olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde tüketim harcamalarındaki değişim en düşük %19,63 (2022 yılının 3. çeyreği) ve en yüksek %21,69 (2022 yılının 2. çeyreği) olarak gerçekleşmiş, tüketim harcamalarındaki değişim 2021 yılının son çeyreğinden 2022 yılının 3. çeyreğine kadar %20 seviyesinde kalmıştır. Yerleşik hane halklarının tüketimindeki artışın ekonomik büyümenin de üzerinde gerçekleştiği bu dönem, Covid-19 sonrasında tüketici fiyat endeksinin 2021 yılının sonundan itibaren görece olarak yükselmeye başladığı ve 2022 yılının Ekim ayında son dönemdeki en yüksek seviyesine ulaştığı dönem ile aynı döneme denk gelmektedir.

Covid-19 hayatın her alanında etkili olmuştur. Konut sektörü de pandemiden etkilenmiştir. Bunun nedeni salgınla birlikte insanların psikolojilerinin etkilenmesi ve bu sebeple insanların daha endişeli hale gelmeleridir. Bütün işlerin evden yapılması ve eve kapanmalar nedeniyle insanlar yeni ortam arayışına yönelmişlerdir. Bu arayışlar sonucunda ise şehirden uzak bahçeli müstakil evlere talep artmıştır (Gönen & Çetinkaya, 2021, s. 31). Bu şekilde artan talep ise zamanla konut fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Pandemi sonrasında bu tip konutlara yönelik talep artışı devam etmiştir. Konut fiyatlarının yüksek olmasının tek nedeni artan konut talebi değildir. Demir ve çelik sektöründeki fiyat artışları da konut fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. İnşaatlarda kullanılan girdi fiyatlarının yükselmesi genel olarak inşaat maliyetlerini yükseltmiştir (Solmaz, 2022, s. 398).

Covid-19 dönemi ve sonrasında pandemi koşullarının ekonomiye verdiği tahribatın ortadan kaldırılması adına izlenen genişletici politikalarını yanı sıra Covid-19 döneminde harcamalarını kısmak zorunda kalan kesimin hem sosyal gereksinim hem de ekonomik açıdan harcamalarını arttırması olasıdır. Ayrıca tüketim harcamaları, fiyat istikrarının bozulduğu ve enflasyonun yüksek seyrettiği dönemlerde özellikle gelecekteki talebin öne çekilmesi ve stok yapma davranışlarından etkilenmektedir. Bunlara ilave olarak politika faizinin düşük tutulması ve kredi kullanmanın ucuz hale gelmesi, bir yandan tasarrufları olumsuz etkilerken diğer yandan talebi canlandırmaktadır. Sonuç olarak Türkiye’de Covid-19 döneminde ve sonrasında uygulanan sosyal ve ekonomik tedbirlerin toplam talep üzerinden enflasyonu yükseltmesi muhtemeldir.

5.3. Uluslararası Gelişmeler

Covid-19 döneminde yavaşlayan ve hatta durma noktasına gelen ekonomik ve sosyal aktiviteler nedeniyle enerjiye olan talebin düşmesi, enerji fiyatlarını etkilemiştir. Pandemi sonrası ekonomik ve sosyal aktivitelerde yaşanan normalleşme adımları enerjiye olan talebi normalin üzerinde arttırmıştır. Bir yandan pandemi dönemindeki üretim kayıplarını telafi etmek için üretimde hareketlilik yaşanırken, diğer yandan Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan çatışma birtakım tedarik sorunlarını beraberinde getirmiştir. Rusya, enerji kaynakları bakımından dünyanın en önemli aktörlerinden biridir ve doğal gaz tedarikinde Avrupa’nın en önemli partneri konumundadır. Siyasi gerekçelerle enerji silahını rakip gördüğü ülkelere karşı kullanmaktan çekinmeyen Rusya, kimi zaman sattığı doğal gazın fiyatını arttırmış, kimi zamansa doğal gaz akışını azaltmış ve hatta tamamen akışı durdurmuştur.

Rusya, Ukrayna temelli gerilimlerde enerji kozunu hazır tutan bir yaklaşım sergilemiş bu bağlamda Avrupa’ya doğal gaz sevkiyatında transit ülke konumunda olan Ukrayna’yı baypas etmek amacıyla Türk Akımı projesini gündeme getirerek Avrupa’ya yaptığı doğal gaz ihracatını Türkiye üzerine kaydırmıştır. Rusya’nın bu siyasi tutumunun ekonomik sonuçları başta Avrupa ülkeleri olmak üzere tüm dünyayı etkilemiştir. Covid-19 sonrası dünyada ve Türkiye’de enflasyonu arttıran önemli faktörlerden biri Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan gerilim olmuştur. Rusya, Ukrayna’ya başlattığı savaş neticesinde ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin başını çektiği birtakım ambargo uygulamalarına maruz kalmıştır. Bu durum karşısında Rusya, kendisine ambargo uygulayan özellikle Avrupa ülkelerine karşı enerji gücünü kullanarak uluslararası piyasalarda enerji kaynaklarının fiyatlarını etkilemiştir.

Rusya ve Ukrayna arasındaki savaş, enerji fiyatlarının yanı sıra gıda fiyatlarını da etkilemiştir. Yaşanan kriz gübre fiyatlarını arttırmış, bunun sonucunda tarım ürünlerinin fiyatları yükselmiştir. Savaş zamanında

özellikle tahıl ürünlerinin sevkiyatında ortaya çıkan sorunlar gıda fiyatlarının yükselmesinde etkili olmuştur (Solmaz, 2022, s. 396). Rusya, Ukrayna'ya savaş başlattığı zaman Ukrayna'daki tahılların diğer ülkelere ihraç edilmesini engellemiştir. Tahıllar, Türkiye'nin ara buluculuğu ile dış pazara sunulabilmiştir. Ayrıca Ukrayna'da tarım toprakları savaş nedeniyle ekilememiştir. Bu nedenle tahıl üretiminde düşüşler yaşanmıştır. Sonuç olarak Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş durumu dünya tahıl üretiminde büyük paya sahip olan bu ülkelerin üretimlerini ve üretilen ürünlerin ticaretini sekteye uğratmıştır. Bu durum sonucunda tahıl fiyatlarında artışlar yaşanmıştır. Yaşanan bu artışlar, dünyada ve Türkiye'de gıda fiyatları üzerinden enflasyonu etkilemiştir.

Rusya ile Ukrayna savaşı enerji ve gıda fiyatlarını etkilemiştir. Bununla beraber bu savaş, ürün fiyatları ve tedariki konusunda spekülasyonları da gündeme getirmiştir. Spekülasyonlar, gelecekte malların ve hizmetlerinin fiyatlarının artacağı algısını oluşturarak halkın gelecekteki talebini öne almasına ve şimdiden o malları ve hizmetleri satın almasına yol açmaktadır. Ayrıca gelecekte fiyatların artacağı söylemi dışında gelecekte malların ve hizmetlerin kıt olacağı veya bulunmayacağı söylentileri de talebi arttırabilmektedir. Bu sebeplerle toplam talebin artarak mevcut arzın talebi karşılayamaması sonucunda fiyatların yükselmesi, talep enflasyonuna neden olabilmektedir. Nitekim Rusya-Ukrayna savaşı ile halk manipüle edilerek Türkiye'de sıvı yağ ve un başta olmak üzere bazı ürünlerin talebi arttırılmıştır. Bu şekilde halkın gelecekteki talebini öne çekerek bu ürünlere yönelik talebini arttırması, aynı zamanda bazı kişilerin daha yüksek fiyata satmak maksadıyla bu ürünleri stoklaması, zamanla bu ürünlerin fiyatlarını yükseltmiştir.

6. Sonuç

Tüm dünyayı etkisi altına alan ve her alanda etkili olan Covid-19 salgını, Türkiye'yi de etkilemiştir. Pandemi döneminin etkilerini azaltmak için hükümetler çeşitli parasal tedbirlere başvurmuştur. Bu tedbirler, parasal genişlemelerle kendini göstermiştir. Parasal genişlemeler pandemi sonrasında enflasyonun artmasına neden olmuştur. Pandemi döneminde uygulanan kapanma tedbirleri ve izlenen genişletici iktisat politikaları toplam talebin artmasına neden olmuştur. Türkiye'de Covid-19 döneminde uygulanan kapanma ve diğer tedbirlerin reel sektör üzerindeki etkisini azaltmak ve ekonomiyi canlandırmak için düşük faiz politikası benimsenmiştir. Temel amaç yatırımları canlandırmak olmakla beraber düşük faiz ile beraber azalan tasarruflar ve artan kredi talebi, spekülasyon talebi beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda kapanmalar nedeniyle arz ve tedarik sorunları da yaşanmıştır. Bu durum sonucunda arz edilen mal ve hizmetler talep karşısında yetersiz kalmıştır. Ayrıca enflasyon dönemlerinde artan fiyatlar, gelecekteki talebin öne çekilmesini sağlayarak enflasyonu daha da arttırmaktadır. Toplam talebin artması ve kapanmalar nedeniyle üretimde yaşanan sorunlar, Covid-19 sonrası toplam talep ve arz arasındaki makasın açılmasına sebep olarak Türkiye'de enflasyon oranlarının yüksek seyretmesinde etkili olmuştur.

Covid-19 sonrası dönemde yaşanan döviz kurlarındaki artışlar da enflasyon oranlarının artmasına neden olmuştur. Döviz kurlarının artmasıyla ithal edilen girdi ve hammaddelerin fiyatları artmıştır. Döviz kurlarındaki artış ve enflasyona karşı alım gücünü koruma güdüsü neticesinde Türkiye'de dövize ciddi bir yönelim olmuştur. Artan döviz talebi, kur korumalı mevduat hesabı uygulamasıyla kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Rusya ile Ukrayna arasından yaşanan gerilimin dünya ekonomisine yansımaları olduğu gibi Türkiye ekonomisine de yansımaları olmuştur. Rusya, Ukrayna yanlısı tutumu nedeniyle Avrupa ülkelerine doğal gaz akışını keserek doğal gaz fiyatlarını etkilemiştir. Ayrıca söz konusu kriz, Rusya ve Ukrayna'da üretilen tahılların dış piyasaya sunulmasında sorunlara yol açarak gıda fiyatlarının artmasına zemin hazırlamıştır. Uluslararası gelişmelere bağlı olarak bazı ürünlerin tedarikinde ortaya çıkan zorluklar, iç piyasada bu ürünler ve bu ürünlerle ilişkili diğer ürünlerde kıtlık yaşanacağına ve fiyatlarının daha da artacağına yönelik beklentileri arttırmıştır.

Türkiye, enflasyon sorununa aşına bir ekonomiye sahiptir. Yıllardır yaşadığı yüksek enflasyon deneyimleri, bu sorun ile nadiren karşılaşan ülkelere kıyasla Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yönden enflasyona karşı daha düşük bir kırılganlığa sahip olmasına yol açmıştır. Bununla beraber enflasyon ile mücadele, Türkiye'de ekonomi politikasının en önemli bileşenlerinden biridir. Enflasyonun belirleyicilerinin ortaya

konulması, enflasyon ile mücadele kapsamında izlenecek iktisat politikası açısından büyük öneme sahiptir. Bu çalışmada Covid-19 salgını sonrasında tüm dünyada kendini gösteren enflasyonun Türkiye'deki belirleyicilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Sonuç olarak Covid-19 sürecindeki uygulamaların, salgın döneminde ve sonrasında izlenen ekonomi politikalarının, ulusal ve uluslararası siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin Türkiye'deki enflasyonu etkilemesi muhtemeldir. Bununla beraber Covid-19 sonrası dönemde Türkiye'deki enflasyon üzerinde dış faktörlere kıyasla iç faktörlerin daha baskın olduğu söylenebilir. Elde edilen bulgular, Öztürk vd. (2020), Ulusoy ve Civek (2020) ve Kuzucu (2022) tarafından yapılan çalışmaların ulaştıkları sonuçları destekler niteliktedir. Bu kapsamda toplam arz ile talep arasındaki dengenin tesis edilmesinin, döviz kurlarının maliyetler üzerindeki etkisinin kontrol altında tutulmasının, parasal genişleme ve düşük faiz politikalarının gözden geçirilmesinin, ithal ürünlere karşı yurt içi üretim ve stok kabiliyetinin geliştirilmesinin ve piyasa işleyişini bozan spekülasyon eylemlere karşı tedbir alınmasının Türkiye'nin enflasyon ile mücadelesine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aydın, A., & Güner, A. (2020). Covid-19 salgınının tarım sektörü ve gıda güvenliği üzerine etkisi: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 155-171.
- Bayar, M., & Varışlı, N. (2020). Covid-19 pandemisinin Türkiye'de tüketici kredileri hacmi üzerindeki etkisi: 2013-2020 dönemi zaman serisi analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), 85-99.
- Bölükbaş, M. (2020). Türkiye ekonomisinde enflasyon ve faiz oranı Covid-19 salgınından etkilendi mi? *Bankacılar Dergisi*, 115, 50-68.
- Cavallo, A. (2023). Inflation with Covid consumption baskets. *IMF Economic Review*, 1-16. <https://doi.org/10.1057/s41308-023-00213-y>
- Cinel, E.A. (2021). Pandeminin parasal ve finansal boyutları. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(1), 90-101.
- Durmuş, S., & Şahin, D. (2020). Covid-19 küresel salgında dünyada ve Türkiye'de uygulanan ekonomi politikaları üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(4), 923-943. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.44506>
- Gautier, E., Ulgazi, Y., & Vertier, P. (2020). *Inflation and households' inflation expectations during the Covid-19 pandemic*. Banque De France, Eco Notepad, 171. <https://www.banque-france.fr/en/publications-and-statistics/publications/inflation-and-households-inflation-expectations-during-covid-19-pandemic>
- Gönen, T., & Çetinkaya, E. (2021). Covid-19 salgınının konut tercihlerine etkisi. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 25-33. <https://doi.org/10.48118/yykentcevre.1008835>
- Gürsoy, S., Tunçel, M.B., & Sayar, B. (2020). Koronavirüsün (Covid-19) finansal göstergeler üzerine etkileri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 20-32. <https://doi.org/10.46737/emid.730941>
- İşcan, H., & Kaygısız, A.D. (2019). Türkiye'de döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: 2009-2017 uygulaması. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 581-604.
- Jaworski, K. (2021). Measuring food inflation during the Covid-19 pandemic in real time using online data: A case study of Poland. *British Food Journal*, 123(13), 260-280. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2020-0532>
- Kuzucu, S. (2022). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Covid-19 pandemisine karşı para politikasının bir değerlendirmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 23 (Covid-19 Özel Sayısı), 265-279. <https://doi.org/10.31671/doujournal.1018858>
- Ongan, T.H. (2004). Enflasyon hedeflemesi ve Taylor Kuralı: Türkiye örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 45. Seri. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuamamk/issue/743/8016>
- Öztürk, O., Kanuşağı, İ., & Özcan, C. (2020). Covid-19 sürecinde Türkiye'de uygulanan para politikalarının etkileri. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 70-89.
- Pehlivan, M., Kaya, A., & Keleş, S.S. (2021). Covid-19'un makroekonomik etkileri ve seçilmiş ülkelerde Covid-19 döneminde uygulanan maliye ve para politikaları. *Akademik Hassasiyetler*, 8(17), 105-135.
- Plantier, L.C., & Scrimgeour, D. (2002). *Estimating a Taylor Rule for New Zealand with a time-varying neutral real rate*. Reserve Bank of New Zealand, Discussion Paper Series (2002/06). <https://www.rbnz.govt.nz/hub/publications/discussion-paper/2002/dp2002-06>
- Sarı, S.S., & Kartal, T. (2020). Covid-19 salgınının altın fiyatları, petrol fiyatları ve VIX endeksi ile arasındaki ilişki. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 93-109. <https://doi.org/10.46790/erzsisosbil.748181>
- Selamzade, F., & Korkmazer, F. (2023). Covid-19 pandemisi sürecinde Türkiye'de tüketici fiyat endeksindeki değişimin incelenmesi. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(INCSOS VIII Özel Sayısı), 319-341. <https://doi.org/10.20304/humanitas.1240815>

- Solmaz, M. (2022). 2002'den Covid-19 pandemisine ve Rus-Ukrayna savaşına Türkiye ekonomisinde enflasyon. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6(2), 385–402.
- TCMB (2021a, 29 Nisan). *Enflasyon raporu 2021 – II*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2021/Enflasyon+Raporu+2021+-+II>
- TCMB (2021b, 29 Temmuz). *Enflasyon raporu 2021 – III*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2021/Enflasyon+Raporu+2021+-+III>
- TCMB (2021c, 28 Ekim). *Enflasyon raporu 2021 – IV*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2021/Enflasyon+Raporu+2021+-+IV>
- TCMB (2022a, 27 Ocak). *Enflasyon raporu 2022 – I*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2022/Enflasyon+Raporu+2022+-+I>
- TCMB (2022b, 28 Nisan). *Enflasyon raporu 2022 – II*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2022/Enflasyon+Raporu+2022+-+II>
- TCMB (2022c, 28 Temmuz). *Enflasyon raporu 2022 – III*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2022/Enflasyon+Raporu+2022+-+III>
- TCMB (2022d, 27 Ekim). *Enflasyon raporu 2022 – IV*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2022/Enflasyon+Raporu+2022+-+IV>
- TCMB (2023a, 26 Ocak). *Enflasyon raporu 2023 – I*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2023/Enflasyon+Raporu+2023+-+I>
- TCMB (2023b, 4 Mayıs). *Enflasyon raporu 2023 – II*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2023/Enflasyon+Raporu+2023+-+II>
- TCMB (2023c). *Enflasyon raporu 2023 – III* (27 Temmuz 2023). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2023/Enflasyon+Raporu+2023+-+III>
- TCMB (2023d). *Enflasyon raporu 2023 – IV* (2 Kasım 2023). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2023/Enflasyon+Raporu+2023+-+IV>
- TCMB (2024). *Enflasyon raporu 2024 – I* (8 Şubat 2024). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Enflasyon+Raporu/2024/Enflasyon+Raporu+2024+-+I>
- TCMB. *Elektronik veri dağıtım sistemi*. <https://evds2.tcmb.gov.tr/>
- TÜİK. *İstatistik veri portalı*. <https://data.tuik.gov.tr/>
- Ulusoy, T., & Civek, F. (2020). Covid-19 öncesi ve sonrası dönem için enflasyon ve faiz değerlendirmesi: ABD-Türkiye-Çin. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6(39), 2626–2636. <https://doi.org/10.31576/smryj.715>
- Uysal, D., & Erdoğan, S. (2003). Enflasyon ile işsizlik oranı arasındaki ilişki ve Türkiye örneği (1980-2002). *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 35–47.
- Victor, V., Karakunnel, J.J., Loganathan, S., & Meyer, D.F. (2021). From a recession to the Covid-19 pandemic: Inflation–Unemployment comparison between the UK and India. *Economies*, 9(2), 73. <https://doi.org/10.3390/economies9020073>
- Yıldırım, M., & Demir, H.U. (2021). Kredi kartı harcamalarını etkileyen makroekonomik faktörler ve Covid-19 pandemi dönemi üzerine bir inceleme. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 159–180. <https://doi.org/10.30784/epfad.830559>
- Yuniarti, D., Rosadi, D., & Abdurakhman, A. (2021). Inflation of Indonesia during the Covid-19 pandemic. *Journal of Physics: Conference Series (1821/012039)*, IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1821/1/012039>

Eskimo Masallarındaki Kültürel Motiflerin İncelenmesi^{1 2}Şenay Uçar³, Ezel Cansın Kanbur⁴, Kenan Böğürçü⁵

Özet

Masallar ortaya çıktığı toplumdan izler taşımış, bunu sonraki nesillere ve diğer toplumlara aktarmada başarılı olmuştur. Öncelikle kendisi de küçüklüğünü Eskimoların arasında geçirmiş, Kuzey kutbuna ulaşan kâşiflerden biri olan yazar Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" ile hayat boyu çeviri uğraşına gönül vermiş yazar Kamurân Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitapları alınmıştır. Eskimo masallarında yer alan hayvanlar motifleri ile çeşitli motif gruplarının S.Thompson'un tip sınıflandırmasına göre tespit edildiği bu çalışmada incelenen motif yapısı hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır. Aynı zamanda incelenen motiflerden yola çıkarak Eskimo kültürünü tanıttak dijital simgesel çizimlerin yapılmasıyla birlikte her iki kitaptan masal adlarına göre seçilen masallardaki olay örgüsünün ve ana düşüncesinin çıkarılması da hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemiyle çalışmada veri analizi olarak içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Masalarda işlenen motifler fişlenerek tespit edilmiştir. Bir başka kişiden, masalları okuması istenerek yapılan saptamaların doğruluğunun değerlendirilmesi sağlanmıştır. İncelenen her iki kitaptaki hayvanlar motifine göre Eskimoların hayatlarının olmazsa olmazı olan fok balığı, balina, köpek, mors, ayı, ren geyiği, kuzgun motifleri en çok karşımıza çıkmıştır. Aynı şekilde çeşitli motif gruplarına göre incelendiğinde kayık, kürek, kızak, zıpkın, elbise, çizme, kürk, eldiven, çadır, ip, ok gibi yine Eskimoların yaşamlarını sürdürmede etkili olan motiflerin ön plana çıktığı görülmüştür. Toplumsal olarak inanç dünyalarını yansıtan çeşitli motif gruplarında ise ruh, büyücü, canavar, cüce, dev, cin gibi öğeler bulunmaktadır. İncelenen motif yapısına göre de temsili dijital çizimi yapılan öğelerle Eskimoların yaşantısında her zaman yer bulan unsurların ve yaşantısal olarak vazgeçilmezlerinin neler olduğu da gözler önüne serilmek istenmiştir. Sonuç olarak tespit edilen bu motifler kültürün, yaşantının, geleceğin kısacası toplumun yapı taşı olan masalların, topluma dair her alana olan etkisinin önemini açıkça bizlere göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital temsili çizim, Eskimo masalları, Motif, Olay örgüsü

Examination of Cultural Motifs in Eskimo Tales

Abstract

Fairy tales have carried traces from the society in which they emerged and have been successful in transmitting them to subsequent generations and other societies. First of all, the books "Eskimo Tales" by the author Knud Rasmussen, who spent his childhood among the Eskimos and was one of the explorers who reached the North Pole, and "Eskimo Tales" by the author Kamurân Şipal, who devoted his life to translation, were taken. In this study, where animal motifs and various motif groups in Eskimo tales were determined according to S. Thompson's type classification, it was aimed to give information about the motif structure examined. At the same time, it was aimed to create digital symbolic drawings that would introduce Eskimo culture based on the examined motifs, and to reveal the plot and main idea of the tales selected from both books according to their tale titles. In the study with qualitative research method, content analysis method was used as data analysis. The motifs used in the tales were identified by profiling. The accuracy of the findings was evaluated by asking another person to read the tales. According to the animal motifs in both books examined, the most common motifs are seal, whale, dog, walrus, bear, reindeer and raven, which are indispensable to the lives of Eskimos. Similarly, when examined according to various motif groups, it was seen that motifs such as boats, oars, sledges, harpoons, clothes, boots, furs, gloves, tents, ropes and arrows, which are effective in sustaining the lives of the Eskimos, came to the fore. In various motif groups that reflect social belief worlds, there are elements such as spirit, wizard, monster, dwarf, giant, and genie. According to the examined motif structure, it was aimed to reveal the elements that always find a place in Eskimo life and what are indispensable in terms of life, with the elements whose representative digital drawings were made. As a result, these motifs clearly show us the importance of the impact of fairy tales, which are the building blocks of culture, life, tradition, in short, society, on every area of society.

Keywords: Digital representation drawing, Eskimo tales, Motif, The plot

1 Bu çalışma, Cilt 13/Arktik Bölgesi Özel Sayısı'na gönderilmiş olup süreci mevcut sayı içerisinde tamamlanmıştır.

2 Bu çalışma 2023 Yılı TÜBİTAK 2204-C Lise Öğrencileri Kutup Araştırma Projeleri Yarışması'nda Sosyal ve Beşeri Bilimler Ana Alanında Türkiye Birinciliği ödülünü kazanmıştır. 12-14 Haziran 2024 tarihlerinde Yozgat'ta düzenlenen VII. Ulusal Çocuk Araştırmaları Kongresi'nde (UÇAK) bildiri olarak sunulmuştur.

3Biyoloji Öğretmeni, BTO Kamil Tolon Bilim ve Sanat Merkezi, Bursa/Türkiye, ucar.senay@hotmail.com, ORCID: 0009-0004-3227-0213

4Öğrenci, BTO Kamil Tolon Bilim ve Sanat Merkezi, Bursa/Türkiye, kanburzel@gmail.com, ORCID: 0009-0002-3019-2667

5Görsel Sanatlar Öğretmeni, BTO Kamil Tolon Bilim ve Sanat Merkezi, Bursa/Türkiye, kenan_bogurcu@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9008-0793

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Ş. U., E. C. K. ve K. B. araştırmanın tasarımına ve uygulamasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. Ş. U'nun makaleye katkısı % 60, E. C. K.'nin makaleye katkısı % 30 ve K. B.'nin makaleye katkısı % 10'dur.

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

1.Giriş

Eskimolar Sibiryaya kökenli olmalarına rağmen, daha çok Kuzey Amerika'nın Arktik bölgesi ile Grönland'da yaşayan halklardır. Eskimo çiğ et yiyen anlamına gelmektedir. Günümüzde bu terimin en sorunsuz kullanıldığı bölge Alaska'dır. Grönland dâhil Arktik bölgesinde yaşayan Arktik yerli halkları kendilerine Eskimo denmesini hoş karşılamamaktadır. Kendilerini Inuit olarak tanımlamaktadır. Masalarda Eskimo terimi kullanıldığı için bu terim kullanılmıştır. Halk anlatılarının ağızdan ağıza, nesilden nesile sürüp geldiği, hayal gücümüzü besleyen, olağanüstü durumların ve olayların geçtiği bizleri farklı dünyalara götüren anlatılardır masallar. Milletlerin hayatında masallar önemli bir yer edinmiş unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Fantastik bir dünyaya yolculuğu olanaklı kılan masallar her zaman diliminde okuyana ve dinleyene keyif vermiştir.

TDK 'ya göre masal: "Genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür" olarak tanımlanmaktadır (Akgün Çomak, 2021).

Sözlü edebiyat kültürü içerisinde sevilen anonim halk edebiyatı ürünü olan masal, kahramanlarının olağanüstü özellikler taşıdığı, gerçek dışı olayların belirsiz yer ve zaman unsurları ile anlatıldığı bir türdür. Günümüzde çocuk edebiyatı içerisinde değerlendirilmekte olup aslında tüm yetişkinlere yönelik olduğu masal geçmişinde de görülmektedir. Yapılan araştırmalar masalın geçmiş yüz yıllarda evlerde, kahvelerde, konaklarda, hanlarda, uzun yolculuklarda anlatıldığı yönündedir. Bu tür, zaman içerisinde farklı coğrafyalara yayılmış, değişmiş, gelişmiş ve bugüne gelmiştir. Sözlü kültürden doğan masal, çeşitli araştırmalara, tasniflere, derlemelere konu edilmiştir. Bu araştırmalarla birlikte masal artık bir bilim dalı olarak ele alınmaya başlanmıştır (Bayraktar Özen, 2022).

Masallar, ister "insan" ister "hayvan" veya hayali bir "canavar" olsun tüm yarattığı karakterleri, motifleri birbirleriyle ilişki içinde roller verir, konuşturur ve bu karakterleri olaylar silsilesinde belirli bir amaç için kullanır (Korkmaz, 2020).

Resim 1. Çalışmasını yaptığımız Eskimo Masalları kitapları

1.1. Masalların kaynakları

Masallarla ilgili araştırmalar ve çalışmalar yapan araştırmacıların incelediği başka bir konu da masalların kaynağıdır. Farklı toplumlarda masalların farklı adlarla anılması ancak bazı ana niteliklerinin değişmemesi, zamanının ve mekânının belirsiz olması masalın tarihi süreçteki seyrini tahlil etmeyi güçleştirmektedir. Bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Araştırmacılar bu konuda okura kesin bir bilgi sunamasa da birtakım düşüncelerden yola çıkarak bazı kuramlar geliştirmişlerdir. Bu kuramlar başlıca üç başlıkta toplanmıştır:

A. Mitoloji Okulu / Mitolojik Görüş

B. Hindoloji Okulu / Hindoloji Görüş

C. Antropoloji Okulu / Antropolojik Görüş'tür.

Mitoloji görüşünü ortaya atanlardan G. Huet'e göre, masalların kaynağını mitolojiler oluşturmaktadır (Sakaoğlu, 2011).

Masallardaki olayları, güneşin doğuşu, batışı, fırtına gibi doğal olaylara bağlı olarak açıkladıklarından Güneş Mitolojileri adıyla da tanınmışlardır (Günay, 2011).

Hindoloji görüşünü savunanlar da masalların çıkış yerinin Hindistan olduğunu, masalların da bu yolla Avrupa'ya taşındığını ileri sürmüşlerdir (Seyidoğlu, 1987; Sakaoğlu, 2011; Günay, 2011).

Antropoloji görüşü ise masalların tek bir kaynağa indirgenmeyeceğini çünkü aynı kültür seviyesindeki insanların ortak inanç ve geleneklere sahip olduğunu, bu nedenle kültürel gelişmelerin farklı yerlerde benzer masallar yaratabileceğini belirtir (Günay, 2011).

Görüldüğü üzere masalların nasıl oluştuğu sorusu farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, kendi içinde tartışmalara yol açmıştır.

1.2. Masalların sınıflandırılması

Masallar halk bilimi tarafından incelenerek birden fazla farklı sınıflandırılmaları yapılmıştır. Masallar konuları ve konuların içinde yer alan ana fikir bakımından ve ana kahramanların durumuna göre kendi içinde sınıflandırılır (Saltık, 2016 ; Yalçın ve Aytaş, 2014).

Masallar; genel olarak hayvan masalları, olağanüstü masallar, gerçekçi masallar, güldürücü masallar, zincirleme masallar gibi sınıflara ayrılmaktadır (Kaptan, 1988).

TheTypes of the Folktale adlı Uluslararası Masal Kataloğunda Masallar:

1. Hayvan Masalları
2. Asıl Masallar (Olağanüstü ve Gerçekçi Masallar)
3. Güldürücü öyküler, nükteli fıkralar ve yalanlamalar
4. Zincirleme Masallar şeklinde sınıflandırılmıştır.

Hayvan masalları; konusunu hayvanlardan alan ülkelerin kendi kültürlerine göre geliştirilmiş toplumun değerlerini, ihtiyaç ve isteklerini çarpıcı örneklerle anlatan bir masal türüdür (Yalçın ve Aytaş, 2014).

Çeşitli hayvanların konuyu güçlendirmek için kendi arasında konuştuğu genellikle insanlar için eğitici özellikleri olan masallardır. Okul öncesi dönemdeki çocuklar hayvan kahramanlarına özellikle büyük ilgi gösterirler.

Olağanüstü masallarda ise gerçek hayatta masalın kahramanları ile karşılaşmamız imkânsız olan, mekân ve zamanı gerçekte bilinmeyen masallardır. Cin, peri, dev, canavar vb. olağanüstü varlıkların yaşadığı olaylar anlatılır (İşnas, 2011). Olağanüstü masallar diğer masal türlerine göre daha uzun, kahramanları daha çok, olayları daha karmaşıktır. Olağanüstü masalların kahramanları, devler, periler, canavarlar gibi

varlıklardır. Hayvanlar hayvan masallarında olduğu gibi insan rolünde değil, olağanüstü varlıklar konumundadır.

Güldürücü masallar ise kısa ama aynı zamanda komik olma özelliğine sahiptir. Bu masallar zekâ eseri olan veciz ifadelere, ince mizahi anlatımlara dayanmaktadır.

Zincirleme masallarda ise masal kahramanın başından geçen olay basit bir zincirleme şeklinde anlatılır. Buradaki fark anlatılan olayın bir karakterden diğerine sürekli geçiş göstermesidir (Özer, 2004).

1.3.Masallarda motif

Masalları oluşturan en önemli unsurlardan biri “motif”tir. Motif, masalın konusu ve kurgusunun oluşması için gerekli olan temel yapıdır. Bir masal en az bir motiften meydana gelir. Birden daha fazla motif ihtiva eden masallar vardır.

Masalın en küçük yapısı olarak nitelendirilir. Konumuz olan motif, üzerinde yapılan çalışmaların en başarılı ve üzerinde durulmaya değer olanı Amerikalı Profesör Stith Thompson’un tasnifidir.

Bu konuda yayınlanan ilk eser StithThompson’un “*Motif Index of Folk-Literature*” isimli çalışmasıdır. Thompson masal motiflerini başlıklar altında toplamış ve bunları sınıflandırmıştır. Thompson motifleri temel 3 başlık altında toplayarak bunları açıklamıştır.

- 1) İlahlar, tabiatüstü hayvanlar, fevkalade mahlûklar (büyücüler, devler, periler gibi)
- 2) Hadiselerde geri planda kalan şeyler: Sihirli eşyalar (uçan halı, sihirli ayna vs.), enteresan aletler, tuhaf inanmalar, vs.
- 3) Tek hadiseler (Thompson,1928, s. 415-416).

Bu 3 başlık altında toplanılan motif endeksi Thompspon’un alt başlıklarıyla beraber 23 sayısına ulaşmaktadır.

Mitolojik motifler:

- Hayvanlar
- Yasak
- Sihir
- Ölüm
- Olağanüstülükler
- Devler
- İmtihanlar, denemeler
- Akıllı ve aptal
- Aldatmalar
- Kaderin ters dönmesi
- Geleceğin tayini
- Şans ve talih
- Cemiyet
- Mükâfatlar ve cezalar
- Esirler ve kaçaklar
- Anormal zulümler
- Cinsiyet
- Hayvan tabiatı
- Din
- Karakter Özellikleri
- Mizah
- Çeşitli motif grupları (Sakaoğlu, 2019).

Bu tanımlardan yola çıkıldığında motifin masal için ne kadar gerekli bir öge olduğuna ve masalı hikâye

formatına sokmada ne kadar önemli bir rolü olduğuna ulaşılmaktadır. Motiflerin masallarda kullanılması olay örgüsüne katkı sağlarken aynı zamanda okuyucuya olaylar arasında bağ kurma kabiliyeti kazandırır. Masal farklı motiflerle zengin bir kültürel miras oluşturur.

Bu nedenle çalışmada belirlenen Eskimo masallarında, Stith Thompson'un "*Motif Indeks Of Folk Literature*" adlı eserinde belirlediği motiflerden hayvanlar motifini ve çeşitli motif gruplarını tespit etme kararı alınmıştır. Bu karar doğrultusunda yazar Knud Rasmussen'in (Çevirmen: Macide Batmaz) Maya Kitap tarafından 1.baskısı Aralık 2019 yılında yapılan "**Eskimo Masalları**" kitabındaki 52 adet masal ile Kâmuran Şipal'in derlediği ve Türkçeleştirdiği Cem Yayınevi tarafından 1.basımı Eylül 2021 yılında gerçekleştirilen "**Eskimo Masalları**" kitabındaki 72 adet Eskimo masalı incelenmiştir. Masallardaki hayvanlar motifleri ile çeşitli motif grupları tespit edilmeye çalışılmıştır. Eskimo Masallarında kullanılan hayvanlar motifleri ve çeşitli motif gruplarındaki öğelere göre dijital temsili/simgesel çizimler yapılmıştır. Aynı zamanda her iki kitaptan masal adına göre seçilen masallarında olay örgüsü ve ana fikri de ortaya konulmuştur.

2.Yöntem

2.1. Eskimo masalları kitaplarının belirlenmesi ve temini

İlk olarak kendisi de küçüklüğünü Eskimoların arasında geçirmiş, bu yüzden onların yaşayış biçimini, lisanlarını ve diğer birçok hususiyetlerini öğrenmiş ayrıca Kuzey kutbuna ulaşan kâşiflerden biri olan yazar Knud Rasmussen'in Maya Kitap tarafından basımı yapılan "**Eskimo Masalları**" kitabı ve ikinci kitap olarak ise hayat boyu çeviri uğraşına gönül vermiş, hatta belki çeviri yapmayı bir yaşama biçime dönüştürmüş kıdemli yazar/çevirmenimiz Kâmuran Şipal'in kaleme aldığı Cem Yayınevinin basımını gerçekleştirdiği "**Eskimo Masalları**" adlı kitap seçilmiş ve temin edilmiştir. Araştırmalarımız sonucunda Eskimo Masalları ile ilgili Türkçe yayımlanmış en geniş kapsamlı masalların bu kitaplar olduğu belirlenmiştir.

2.2. Masalların inceleme yönteminin belirlenmesi

Nitel araştırma yöntemiyle "Eskimo Masallarındaki Kültürel Motiflerin İncelenmesi" başlığını taşıyan bu çalışmada veri analizi olarak içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, metin veya metinlerden oluşan bir kümenin içindeki belli kelimelerin veya kavramların varlığını tespit etmek için yapılır. Masallarda işlenen motifler fişlenerek tespit edilmiştir. S.Thompson sınıflandırılmasında yer alan hayvanlar motifleri ve çeşitli motif gruplarına göre masallar incelenmiştir. Çalışmada güvenilirliğin sağlanabilmesi için bir başka kişiden, masalları okuması ve saptamaların doğru olup olmadığının değerlendirilmesi istenmiştir. Tespit edilen motifler ile yer aldığı bölümlere, sayfa numaraları ve masal isimleriyle birlikte bulgular bölümünde yer verilmiştir.

2.3. Masallardaki motiflerin dijital temsili çizimlerinin yapılması

Seçilen "**Eskimo Masalları**" adlı kitaplardaki masallarda bulunan motif unsurlarının Stith Thompson'un "*Motif Indeks Of Folk Literature*" adlı eserinde belirlediği motiflerden hayvanlar motifleri ve çeşitli motif grupları tespit edilerek motif öğelerinin sadece dijital olarak temsilleri / simgesel çizimleri yapılmıştır.

2.4. Masalların olay örgüsünün ve ana fikrinin yazılması

Yazar Knud Rasmussen'in (Çevirmen: Macide Batmaz) Maya Kitap tarafından 1.baskısı Aralık 2019 yılında yapılan "**Eskimo Masalları**" kitabı ile Kâmuran Şipal'in derlediği ve Türkçeleştirdiği Cem Yayınevi tarafından 1.basımı Eylül 2021 yılında gerçekleştirilen "**Eskimo Masalları**" kitaplarından masal adlarına göre seçilen Eskimo masalların olay örgüsü incelenerek masalların ana fikri çıkarılmıştır.

3. Bulgular

Maya Kitap tarafından 1.baskısı Aralık 2019 yılında yapılan yazar Knud Rasmussen'in (Çevirmen: Macide

Batmaz) “Eskimo Masalları” kitabındaki 52 adet masal ile Cem Yayınevi tarafından 1.basımı Eylül 2021 yılında olan Kâmuran Şipal’in derlediği ve Türkçeleştirdiği “Eskimo Masalları” kitabındaki 72 adet masalın Stith Thompson’un motif kataloğunda yer alan motiflerden incelenen hayvanlar motifinin ve çeşitli motif gruplarının sayısal verileri tablolaştırılmış ve hesaplanan toplam frekans yüzdeliğine göre grafikleri oluşturulmuştur.

Adı geçen “Eskimo Masalları” kitaplarındaki masal adlarına göre seçilen masalların da aynı zamanda olay örgüleri ile birlikte ana fikirleri de verilmiştir.

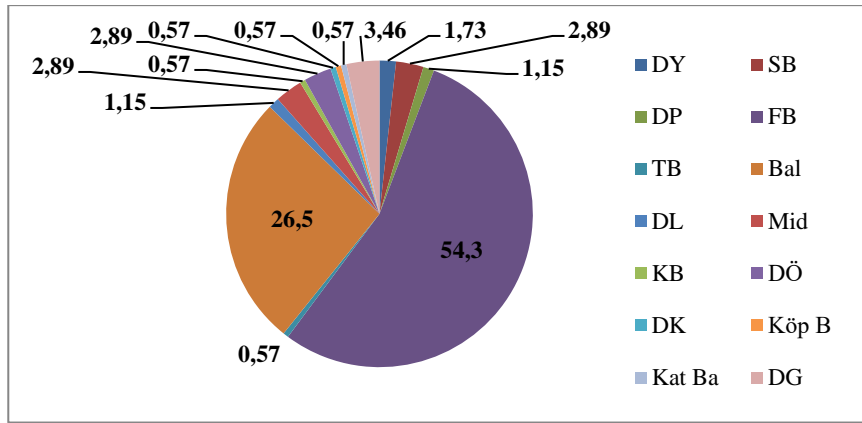
Tablo 1. Knud Rasmussen’in “Eskimo Masalları” adlı kitabında geçen deniz hayvanları

Masal Adı	Deniz Hayvanları													
	DY	SB	DP	FB	TB	Bal	DL	Mid	KB	DÖ	DK	Köp B.	Kat. Ba	DG
Qujâvârssuk	1			26		25	2		1					
Kunigseq				1	1									
Bir Ayıyı Evlat Edinen Kadın				2										
Bekar Adama Kur Yapan Böcekler				2										
İnatçı Adam				1										
Cüceler				7										
Makite				2										
Asalôq	2		2											
İkardlîtuarsuk				6										
Evlenmek İsteyen Kuzgun											1			
Bir Dişi Kurtla Evlenen Adam										2				
Yıldız Haline Gelen Adam				2										
Dulların Öcünü Alan Adam										3				
Oğlunu Aramaya Çıkan Adam		1		1				4					1	
Gezmeye Giden Atungait				1										
Dev Köpek						1								2
Karısını Bıçaklayan Adam				1										
Denizden Uzakta Yaşayan Etah Halkı				1										1
Karısını Bacağında Bıçaklayan Adam				1										
Bütün Hayvanların Bedeninde Yaşamış Olan Ruh				7				1						
Karısının Ağabeyini Öldüren Papik				2										
Nerrivik				2										
Kâgssagssuk ya da Güçlü Bir Adam Haline Gelen Evsiz Çocuk				2										
Büyük Yalancı Qasiagssaq				10		2								2
Kartal ve Balina						18								1
Açgözlü Atlarneq				2										
Ângângûjuk				2										
Âtârssuaq				1								1		
Tungujuluk ve Saunikoq				4										
Anarteq		4												
Kânagssuaq				8										
Toplam Frekanslar ($\Sigma (f)$)	3	5	2	94	1	46	2	5	1	5	1	1	1	6
Frekans Yüzdeleri (% (f))	1,73	2,89	1,15	54,3	0,57	26,5	1,15	2,89	0,57	2,89	0,57	0,57	0,57	3,46

DY: Deniz Yılanı
SB: Somon Balığı
DP: Deniz Piresi
FB: Fok Balığı
TB: Tekir Balığı

Bal: Balina
DL: Deniz Levreği
Mid: Midye
KB: Kalkan Balığı
DÖ: Deniz Ördeği

DK: Deniz Kuzgunu
Köp B: Köpek Balığı
Kat Ba: Katil Balina
DG: Deniz Gergedanı

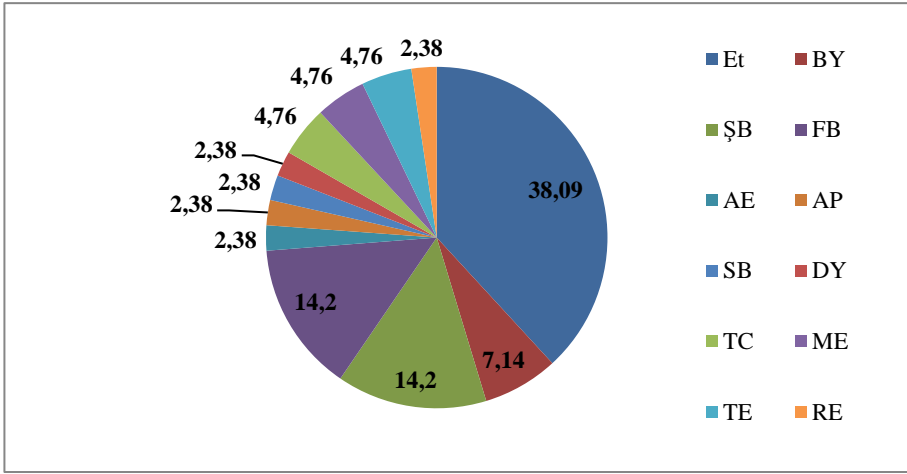

Şekil 1. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" kitabında geçen deniz hayvanları toplam frekans yüzdeleri

Tablo 2. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen tükettikleri yiyecekler

Masal Adı	Tükettikleri Yiyecekler											
	Et	BY	ŞB	FB	AE	AP	SB	DY	TC	ME	TE	RE
Tupilak'tan Kaçan Nukunguasik	1											
Qujâvârssuk	8		1	3								
Bir Ayıyı Evlat Edinen Kadın	1	3			1	1						
Hayaletler Diyarına Geçen Qalagánguasê								1				
Karılarını Yiyen İmarasugssuaq							1					
Cüceler									2			
Karısını Bacağından Bıçaklayan Adam										2		
Bütün Yasak Şeyleri Yapan Artuk	3											
Büyük Yalancı Qasiagssaq	2											
Kartal ve Balina			5	3							2	1
Açgözlü Atldarneq	1											
Toplam Frekanslar (∑ (f))	16	3	6	6	1	1	1	1	2	2	2	1
Frekans Yüzdeleri (% (f))	38,09	7,14	14,2	14,2	2,38	2,38	2,38	2,38	4,76	4,76	4,76	2,38

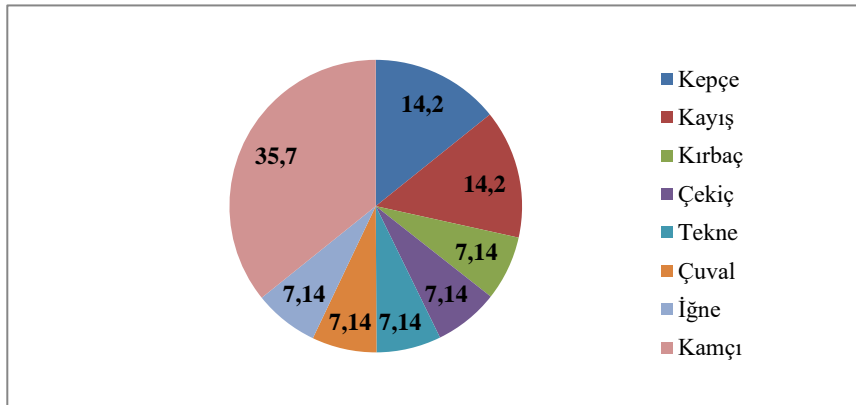
Et: Et	AE: Ayı Eti	TC: Tilki Ciğeri
BY: Balık Yağı	AP: Ayı Pirzolası	ME: Mors Eti
ŞB: Şeytan Balığı	SB: Somon Balığı	TE: Tilki Eti
FB: Fok Balığı Böbreği	DY: Deniz Yosunu	RE: Rengeyiği Eti

Şekil 2. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen Eskimoların tükettikleri yiyeceklerin toplam frekans yüzdeleri

Tablo 3. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları araç gereçler

Masal Adı	Kullandıkları Araç Gereçler							
	Kepçe	Kayış	Kırbaç	Çekiç	Tekne	Çuval	İğne	Kamçı
Hayaletler Diyarına Geçen Qalagánguasê	1							
Bekar Adama Kur Yapan Böcekler		1						
İnatçı Adam			1					
Dev Köpek		1						
Amcasını Kışkanan Pátussorssuaq							1	
Büyük Yalancı Qasiagssaq				1				
Kartal ve Balina	1				1			
Açgözlü Atdlarneq						1		
Kâgssagssuk ya da Güçlü Bir Adam Haline Gelen Evsiz Çocuk								5
Toplam Frekanslar ($\Sigma (f)$)	2	2	1	1	1	1	1	5
Frekans Yüzdeleri (% (f))	14,2	14,2	7,14	7,14	7,14	7,14	7,14	35,7

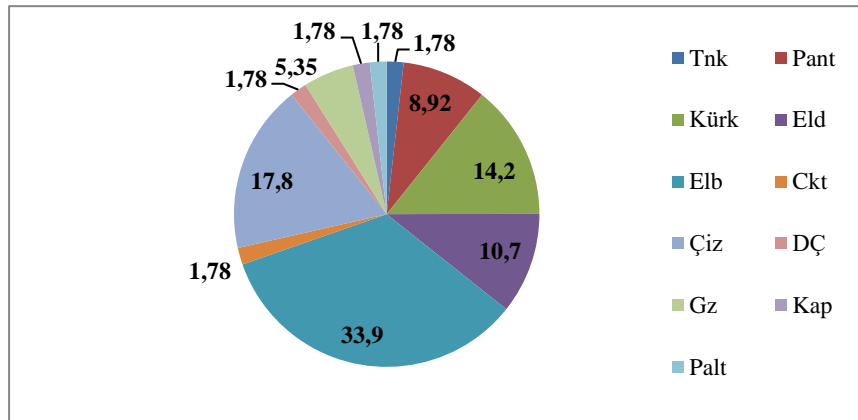

Şekil 3. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen Eskimoların kullandıkları araç gereçlerin toplam frekans yüzdeleri

Tablo 4. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları kıyafetler

Masal Adı	Kullandıkları Kıyafetler										
	Tnk	Pant	Kürk	Eld	Elb	Ckt	Çiz	DÇ	Gz	Kap	Palt
Qujâvârssuk			2				1				
Karılarını Yiyen İmarasugssuaq	1	1									
İsiğâligârssik					5						
Ukaleq		1	3		5						
Büyük Ayı			1								
Yıldız Haline Gelen Adam			1								
Sisin Gelişi					2						
Oğlunu Aramaya Çıkan Adam							4				
Dev Köpek							1				
Karısını Bacağından Bıçaklayan Adam			1		1						
Bütün Hayvanların Bedeninde Yaşamış Olan Ruh				1							
Karısının Ağabeyini Öldüren Papik					1						
Amcasını Kışkanan Pâtussorssuaq								1		1	
Karılarını Değiştiren Adamlar					1						
Nerrivik									3		1
Kâgssagsuk ya da Güçlü Bir Adam Haline Gelen Evsiz Çocuk		1			1		3				
Yalan Söyleyen Kadın				1			1				
Büyük Yalancı Qasiagssaq		2		1							
Kartal ve Balina				3	1	1					
Açgözlü Atldarneq					2						
Toplam Frekanslar ($\sum (f)$)	1	5	8	6	19	1	10	1	3	1	1
Frekans Yüzdeleri (% (f))	1,78	8,92	14,2	10,7	33,9	1,78	17,8	1,78	5,35	1,78	1,78

Tnk: Tunik	Elb: Elbise	Gz: Gözlük
Pant: Pantolon	Ckt: Ceket	Kap: Kapüşon
Kürk: Kürk	Çiz: Çizme	Palt: Palto
Eld: Eldiven	DÇ: Deri Çizme	

Şekil 4. Knud Rasmussen'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen Eskimoların kullandıkları kıyafetlerin toplam frekans yüzdeleri

Eskimo Masalları- Yazar: Knud Rasmussen**Bir Ayıyı Evlat Edinen Kadın****Olay Örgüsü**

Kıyıya yakın bir tepe de yaşayan yaşlı kadına komşusu bir gün yavru bir ayı vermiş. Yaşlı kadın ayıyı beslemiş ve onunla ilgilenmiş. Ayı küçükken o civarlarda yaşayan çocuklarla oyunlar oynamış. Ancak bir süre sonra ayı büyüyünce çocukların oyuncaklarına zarar vermeye başlamış. Yeterince büyüyünce yetişkinler ile beraber ava gitmeye başlamış. Ancak avcılar neredeyse ayıyı öldürecekti bu yüzden yaşlı kadın ayıya bir işaret yapmış. Ayı fırtınalı bir günde ava çıktığında bir adamı öldürmüş. Yaşlı kadın ayıyı öldüreceklerini anlamış. Ayıyla vedalaşmışlar. Yaşlı kadın veda ederken gözyaşları içinde olan elini yağa batırıp biraz buladıktan sonra elini ayının yanağına sürmüştü. İnsanların anlattıklarına göre kuzeyde, bir sürü ayının dışarı çıktığı zamanlarda bir buzdağı kadar büyük bir ayı gözükürmüş. Ayının vücudunun bir yanında siyah bir leke varmış (Sayfa:42).

Ana fikir: Zor koşullar altında bile kalındığında dostluk sürdürülmelidir.

Kunigseq**Olay Örgüsü**

Bir zamanlar Kunigseq adında bir büyücü yaşarmış. Bir gün ona yardım eden ruhları çağırıp ölümler dünyasına geçmeği planlıyormuş. Sonunda yeraltına ulaştı. Yol üzerinde her yanı otla kaplı bir resife denk geldi. Çok kaygan olan bu resifi geçmek neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden Kunigseq yere uzanan yardımcı ruhun üzerine çıkarak burayı geçmeyi başardı. Ölümler dünyasına geçmeyi başarmıştı. İnsanların yaşadığı evlere varmadan önce çilek toplayan annesiyle karşılaştı. Annesi onu öpmek istediğinde yardımcı ruh buna izin vermedi. Annesi bu sefer çilek ikram ettiğinde, yardımcı ruh eğer çilekleri yerse dünyaya geri dönemeyeceğini söyledi. Uzun süre önce ölmüş olan ağabeyiyle de karşılaştı. Annesi ve abisi Kunigseq'i orada kalmaya ikna etmeye çalıştı ancak Kunigseq bunu reddetti ve ölünce geleceğini söyledi. Dünyaya döndükten kısa bir süre sonra oğlu ölünce yaşama hevesi kalmadı. Martı ve kuzgun yakaladı. Bunları yedikten sonra öldü (Sayfa:40).

Anafikir: Ölümle yüzleşme.

Çok Ama Çok Uzun Zaman Önce İnsanların Dünyaya Gelişi**Olay Örgüsü**

Evvel zaman içinde dünya aşağı düşüverdi. Yeryüzü, dağlar, tepeler, taşlar, hepsi göklerden düştüler böylece dünya oluştu. Dünya hazır olunca insanlar çıkageldiler. Derler ki insanlar topraktan gelmişlerdir. Ataların anlattıklarına göre küçük çocuklar çalılıkların ardından belirmişlerdi, her tarafları yapraklarla kaplıydı. Bir kadın etrafta dolanırken bulduğu çocukları evlerine götürüp ördüğü kıyafetlerden giydirmiş. Sayıları böylece artmış. Her şeyleri tamamladıklarında köpek istemişler. Adamlardan biri eline aldığı tasmayla yere vurmuş ve köpekler gelmiş. Gün geçtikçe daha da kalabalık olmuşlar ve ölüm ne demek bilmiyorlarmış. Güneşi de bilmiyorlar, karanlıkta yaşıyorlardı. Bir gün denizin taşmasıyla insanlar ölünce sayıları azalmış. İki ihtiyar kadın arasında geçen konuşmadan sonra hem ışık hem ölüm gelmiş. Ölümle beraber güneş, ay ve yıldızlar da gelmiş. Çünkü ölen insanlar gökyüzünde birer parlak yıldız olmuşlar (Sayfa:12).

Anafikir: Dünyanın oluşumuyla birlikte süreç silsilesinin takibiyle normal yaşantının oluşması.

Hayaletler Diyarına Geçen Qalanganguase**Olay Örgüsü**

Bir zamanlar Qalanganguase adında bir çocuk yaşarmış. Annesi ve babası öldükten sonra ona ablası bakmaya başlamış. Ancak ablası da ölünce yabancılarla kalmaya başlamış. Çocuğun vücudunun alt kısmı çalışmıyormuş. Bir gün evde tekken işittiği sesle korkup sürünerek komşunun evine gittiğinde bir hayalet

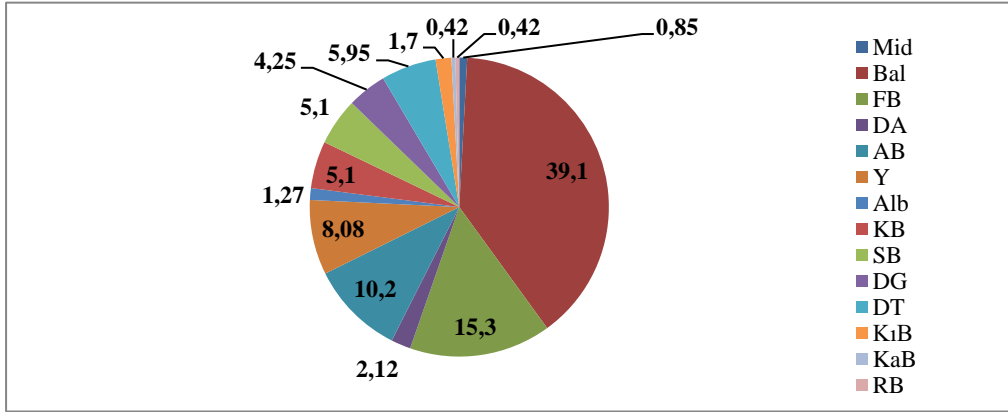

Ülke Ülke Gezip Dolaşan Uıartek		1	3							4	2		1	
Kartal ve Genç		1												
Kagsagsuk, Zavallı Yetim Oğlan			1											1
Denizlerin Efendisi						5								
Bir Kadının Doğurduğu Balina		35												
Kolsuz'un Serüvenleri			1								3			
Toplam Frekanslar ($\Sigma (f)$)		2	92	36	5	24	19	3	12	12	10	14	4	1
Frekans Yüzdeleri (% (f))		0,85	39,1	15,3	2,12	10,2	8,08	1,27	5,10	5,10	4,25	5,95	1,70	0,42

Mid: Midye
Bal: Balina
FB: Fok Balığı
DA: Deniz Anası
AB: Ayı Balığı

Y: Yengeç
Alb: Ala Balık
KB: Köpek Balığı
SB: Somon Balığı
DG: Deniz Gergedanı

DT: Deniz Tavuğu
KıB: Kılıç Balığı
KaB: Kalkan Balığı
RB: Ringa Balığı

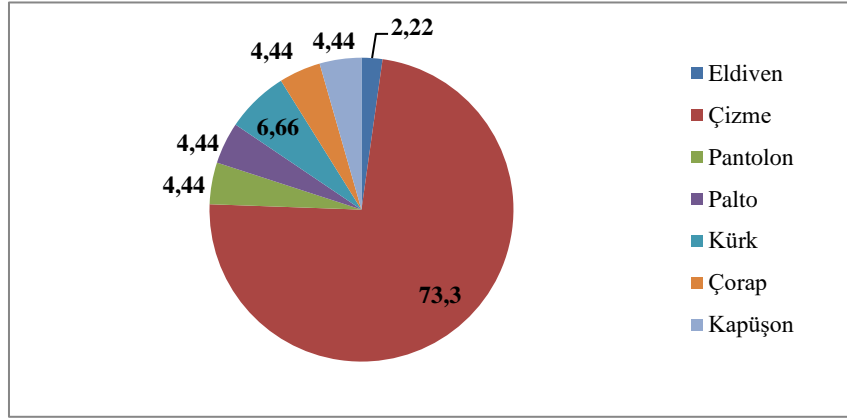

Şekil 5.Kâmuran Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen deniz hayvanlarının toplam frekans yüzdeleri

Tablo 6. Kâmuran Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları kıyafetler

Masal Adı	Kullandıkları Kıyafetler						
	Eldiven	Çizme	Pantolon	Palto	Kürk	Çorap	Kapüşon
Sen Lorenz Adası'nın Yaratılışı				1			
Yeraltındaki Ölüler Ülkesi				1		1	
Aydede'yi Ziyaret		1	1		1		
Balonlu Fok							2
Deniz Tavuğu		4				1	
Kız ve Köpek		1					
Bir Kızla Evlenen Köpek		1					
Böcekler		1					
Baykuş ve Karga		2					
Kar Tavuğu ve Küçük Kuş		1					
Kurtların Ülkesi		5					
Gece Nöbeti Tutan Kız		2					
Ülkenin İç Kesiminde Oturanlar Nasıl Bir Çocuğu Nasıl Kapıp Kaçtı		1					
Ülkenin İç Kesiminde Oturanların Yanına Kaçan Kız		4			1		
Kunuk Nasıl İri Yarı, Güçlü Kuvvetli Biri Oldu	1						
Erkek Olmaya Can Atan Kadın		2	1				
Kagsagsuk, Zavallı Yetim Oğlan		6					
Bir Kadının Doğurduğu Balina		2			1		
Toplam Frekanslar ($\Sigma (f)$)	1	33	2	2	3	2	2
Frekans Yüzdeleri (% (f))	2,22	73,3	4,44	4,44	6,66	4,44	4,44

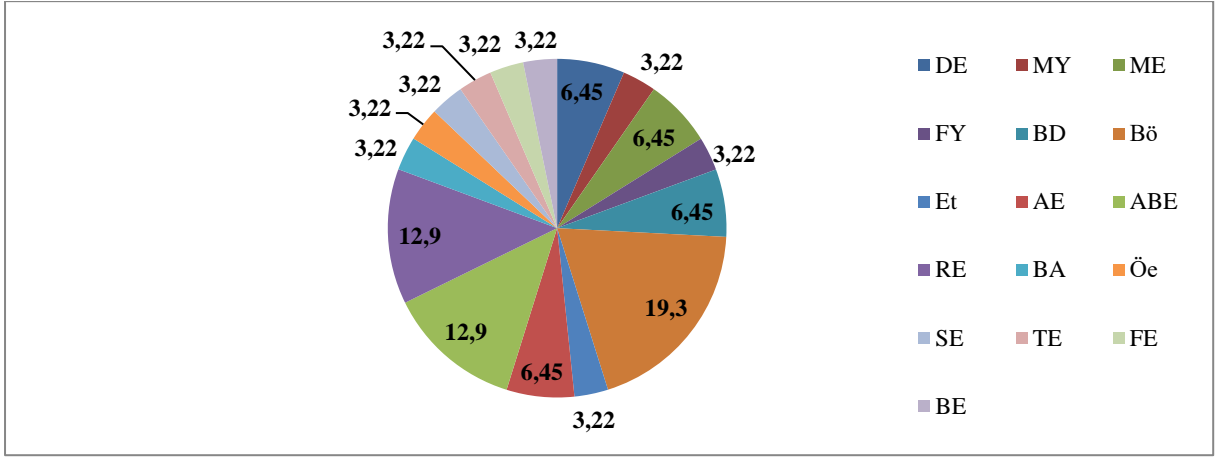

Şekil 6. Kâmuran Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları kıyafetlerin toplam frekans yüzdeleri

Tablo 7. Kâmuran Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen tükettikleri yiyecekler

Masal Adı	Tükettikleri Yiyecekler															
	DE	MY	ME	FY	BD	Bö	Et	AE	ABE	RE	BA	Öe	SE	TE	FE	BE
Sen Lorenz Adası'nın Yaratılışı			1	1	1											
Gökyüzündeki Ölüler Ülkesi						4										
Aydede'yi Ziyaret							1									
Denizgergedanının Yaratılışı								2								
Ördek Kadın						1			4	1	1	1				
Siyah Ayının Evlatlığı										1			1	1		
Siyah Ayının Büyülü Özü															1	
Kurtlar Tarafından Yenilen Sonra da Rengeyiklerine Dönüşen Kız Alarana ile Küçük Oğlan Kardeşi			1							1						1
Kadın ve Köpekbalığının çocukları						1										
Navaranao ve Sahilde Oturanlar					1											
Kardeşler										1						
Kagsagsuk, Zavallı Yetim Oğlan	2															
Bir Kadının Doğurduğu Balina		1														
Toplam Frekanslar ($\sum (f)$)	2	1	2	1	2	6	1	2	4	4	1	1	1	1	1	1
Frekans Yüzdeleri (% (f))	6,45	3,22	6,45	3,22	6,45	19,3	3,22	6,45	12,9	12,9	3,22	3,22	3,22	3,22	3,22	3,22

DE: Donmuş Et	Bö: Bögürtlen	BA: Balık
MY: Mattak Yemeği	Et: Et	Öe: Ördek Eti
ME: Mors Eti	AE: Ayı Eti	SE: Sincap Eti
FY: Fok balığı yağı	ABE: Ayı Balığı Eti	TE: Tilki Eti
BD: Balina Derisi	RE: Rengeyiği eti	FE: Fok Balığı Eti
		BE: Balina eti

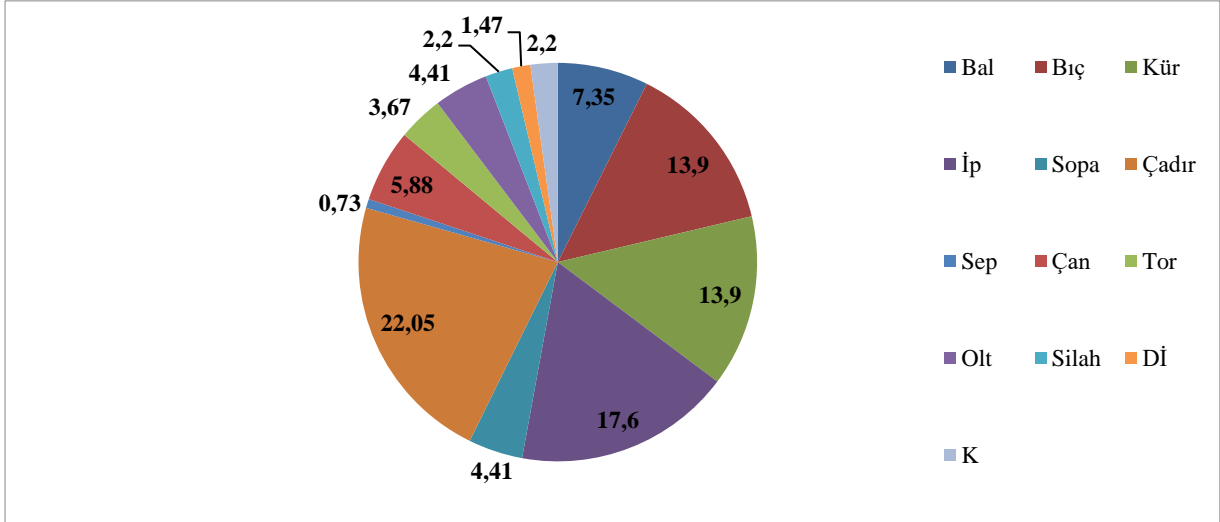

Şekil 7. Kâmuran Şîpal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen tükettikleri yiyeceklerin toplam frekans yüzdeleri

Tablo 8. Kâmuran Şîpal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları araç gereçler

Masal Adı	Kullandıkları Araç Gereçler												
	Bal	Bıç	Kür	İp	Sopa	Çadır	Sep	Çan	Tor	Olt	Silah	Dİ	K
Sisin Doğuşu	2	7											
Som Balığına Dönüşen Anartek			6										
Kız ve Köpek				6									
Ördek Kadın	3		2		2								
Siyah Ayının Evlatlığı		1											
İlk Kez Rengeyiklerini Evcilleştiren Adam													
İnsan Suretinde Ayları Ziyaret Eden Murdar Kadın		4											
Balina ve Karısı			2		1								
Kadın ve Köpek Balığının Çocukları		2				1							
Kartal ve Karısı				5									
Kocaman Bir Solucanla Evlenen Kadın							5						
Kar Tavuğu ve Küçük Kuş								2					
Bir Kadınla Çocuklarını Taşa Dönüştüren Karga							1						
Dev Şahin					4								
Kırmızı Bir Tilkinin Yaşamından					1				6				
Kurtlar Ülkesi		3			3								
Mamut Avında		1											
Gece Nöbeti Tutan Kız			2										
Navarano ve Sahilde Oturanlar				1	3								
Ülkenin İç Kesiminde Oturanlar Nasıl Bir Çocuğu Nasıl Kapıp Kaçtı					3								
Kardeşler		1				7				3			
Ülkenin İç Kesiminde Oturanların Yanına Kaçan Kız											2		
Akilinek'te Kız Kardeşini Ziyarete Giden Ağabeyi				3									
Devler	5												
Cüceler			1										
Cüce Öyküleri					3								
Kunuk Nasıl İri Yarı, Güçlü Kuvvetli Biri Oldu			2		5			3				3	
Ülke Ülke Gezip Dolaşan Uartek			2				2						
Kagsagsuk, Zavallı Yetim Oğlan			1	4		1							
Aluk'un Büyük Avcısı					2								
Bir Kadının Doğurduğu Balina			5		1								
Rengeyiğine Dönüşen Kadın				1									
Toplam Frekanslar (Σ (f))	10	19	19	24	6	30	1	8	5	6	3	2	3
Frekans Yüzdeleri (% (f))	7,35	13,9	13,9	17,6	4,41	22,05	0,73	5,88	3,67	4,41	2,20	1,47	2,20

Bal: Balta Bıç: Bıçak Kür: Kürek İp: İp	Sopa: Sopa Çadır: Çadır Sep: Sepet Çan: Çanta	Tor: Torba Olt: Olt Silah: Silah Dİ: Dikiş İğnesi K: Kılıç

Şekil 8. Kâmurân Şipal'in "Eskimo Masalları" adlı kitabında geçen kullandıkları araç gereçlerin toplam frekans yüzdeleri

Eskimo Masalları-Derleyen ve Türkçeleştiren: Kamuran Şipal

Çoban Yıldızının Oluşumu

Olay Örgüsü

Yaşlı bir adam yaşarmış. Bu adam buzda delik açarak başında dikilir, nefes almak için deliğe gelecek ayı balıklarının beklermiş. Adamın avlanma yerinin biraz ilerisinde çocuklar oyun oynarmış. Ne zaman bir ayı balığı yaklaşıp çocukların gürültüsünden hemen kaçıp gidermiş. Sonunda adam çocuklara kızıp yüzünü karaya dönerek yüksek sesle bağırmış ve şu sözleri söylemiş. Mağara, mağara kapan şu benim avımı kaçıran çocukların üzerine. Mağara da içinde oyun oynayan çocukların üzerine kapanmış. Mağaradan çıkamayacaklarını anlayan çocuklar bağırmağa başlamış. En sonunda hepsi açlıktan ölmüşler. Herkes bu olaya sebep olan adama saldırmış. Adam kaçmış ancak ötekiler peşini bırakmamış. Yaşlı adam birden parıldamaya başlamış ve gökyüzüne doğru yükselmiş. O günden sonra kocaman bir yıldız olarak gökyüzünde durmuş (**Sayfa:25**).

Ana fikir: Sabırla olumsuzlukların üstesinden gelmek için uğraş vermeliyiz ve kötü niyetli olmamalıyız.

Kılıçbalığı

Olay Örgüsü

Anlatıldığına göre kılıçbalıkları bir zaman beş kardeşmiş. Bir kızla evlenmek istemişler ancak bu kızın yedi ağabeyi varmış. Ağabeyleri evlenmelerine izin vermemiş. Bu yüzden beş kardeş ve yedi kardeş arasında kavga çıkmış ve çıkan bu kavgada kazara kızını vurup öldürmüşler. Beş kardeş kendilerini denize atmışlar. Kılıçbalığı olup çıkmış, karşılaştıkları bütün canlıları öldürmeye başlamışlar. Yalnızca dişilere dokunmuyorlarmış. Kızın ağabeylerine gelince, onlar da Güney'e gitmişler. Düşmanları oradaymış çünkü. Yine anlatıldığına göre, deniz üzerinde buzların görülmediği yaz mevsiminde zaman zaman beş kayık

görülür, içlerindeki beş kişi boyuna güneye giderlermiş. Yine anlatıldığına göre, bazı kimseler beş kayak değil, aynı şekilde güney kıyısına doğru yola koyulmuş beş kılıçbalığı görmüşler (**Sayfa:68**).

Ana fikir: Olmaması gereken olaylarla karşılaşıldığı zaman sonradan büyük pişmanlıkların yaşanması.

Deniz Tavuğu

Olay Örgüsü

Bir zamanlar yaşlı bir karı koca, bunların da birden çok çocuğu varmış. Ama çocukların hepsi kızmış. Ortancaları anne ve babasından hep evlatlık davranışı görür, kardeşleri de kendisine iyi davranmazmış. Bir gün, sık sık olduğu gibi evde yine kavga kopmuş, evdekiler birlik olup kıza demediklerini bırakmamışlar. Daha sonra anne ve babası, kıızı kovup evden uzaklaştırmışlar. Kız yürürken çizmelerinin konçlarına basıyor, bir yandan da kendi kendine söyleniyormuş. Kız burnundan kanlar akarak, iki gözü iki çeşme yürüyüp giderken bastığı yere dikkat etmemiş bir gölün içine yuvarlanarak deniz tavuğu olup çıkmış. Deniz tavuğunun pek çekik gözleri varmış ve gözleri yuvalarından biraz dışarı fırlamış gibidir. Bu da, kızın gözlerinden akıtığı bir sürü yaştan kaynaklanıyormuş. Kız hep çizmelerinin konçlarına bastığı için deniz tavuğu da doğru düzgün yürüyemiyormuş (**Sayfa:69**).

Ana fikir: Aile bireyleriyle iletişimizin iyi olması ve birbirimize karşı iyi davranmamız gerektiği.

Balina ve Karısı

Olay Örgüsü

Bir zamanlar balinanın biri bir kadınla evlenmiş. Karı koca bir adada kalıyormuş. Balina insan kılığına girmiş. Adanın karşısındaki kara parçasında da iki tane Eskimo yaşamış. Günlerden bir gün Eskimolar balinanın karısını ziyaret için adaya gittiler ancak niyetleri kadını kaçırmaktı. Balina da karısının onu terk etmesinden korktuğundan karısını her gün sıkı sıkı bağlamış. Eskimolar usulca eve yaklaşmışlar. Kadın Eskimoları fark etmiş ve evden çıkmaya çalışmış ancak kocası izin vermemiş. Nihayetinde kadın kaçmayı başarmış ve Eskimolar kadını hızla kayığa bindirmiş. Bunun üzerine adam hızla balinaya dönüşmüş ve kayığın peşine takılmış. Onlara yetiştiğinde Eskimolar onu oyalamış ve kaçmayı başarmış. Balina tam onları yakalayacağı sırada kadını hızla çadırlarına götürüp saklamışlar. Eskimoların biri balinaya eğer kafasını çevirip denize bakarsa kıızıyla onu evlendireceğini söylemiş. Balina denize bakınca Eskimolar sinirlenip balinayı öldürmüşler. Vücudunu parçalayıp yemişler. Bir tek kadın balinanın etine elini sürmemiş (**Sayfa:123**).

Ana fikir: Özümüzün gerektirdiği gibi yaşamak.

Kurtların Ülkesi

Olay Örgüsü

İki adam buz üstünde avlanırken üzerinde durdukları buz çatırdamış ve kırılmış. Avcılar günlerce buz parçası üzerinde sürüklenip durmuşlar. Sonunda kıyıya ulaştıklarında iki ev görmüşler. İkisi de ayrı evlere girmişler. Büyük olan eve giren avcı içerdekiler tarafından saldırıya uğramış ve öldürülmüş. O evde oturanlar dışardan bakıldığında insan gibi gözükseler de aslında kurtlarmış. Öbür eve giren avcı ise evde yalnızca bir kadın bulmuş. Adam kadına bir bıçak hediye edip kendisini iyi karşılamasını söylemiş. Kadın buna razı oldu ve adamın saklanmasına yardım etmiş. Daha sonra eve gelen genç insan kokusu aldığını söylemiş ancak kadın bunu reddetti böylece genç gidip evdekilere durumdan bahsetmiş. Gencin annesi eve gidip baktığında erkek çizmesi görmüş. Kadın bu çizmelerin kocasının olduğunu söylese de gencin annesi buna inanmamış. Kadının kocası eve döndüğünde adamla anlaşmışlar. Tam o sırada eve biri gelince kadın ve kocası adamdan gelen kişiyi öldürmesini istemişler. Adam öldürdükten bir gün sonra eve dönerken arkasına baktığında giderek yaklaşan bir sis bulutu görmüş. Bunların öteki evdeki kurtlar olduğunu anlamış. Avcı var gücüyle koşup kendini evden içeri atmış. Kurtulmayı başarmış (**Sayfa:154**).

Ana fikir: Olaylar karşısında temkinli olmalıyız.

Dijital Çizimle Eskimo Masallarındaki Temsili/Simgesel Öğelerin Oluşturulması

AUSSIK

SOPA

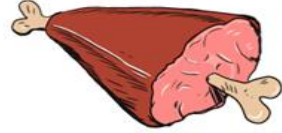
KÜRK

KUZGUN

BALTA

ET

KÖPEK

ÇADIR

KIZAK

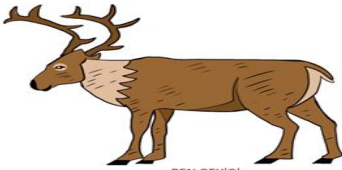

TILKI

ELDIVEN

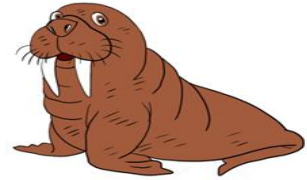
ÇIZME

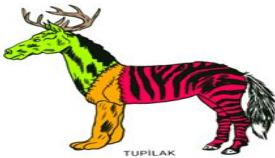
REN GEYİĞİ

KEREVET

MORS

TUPIŁAK

OK VE YAY

FOK BALIĞI

UMIAK VE KÜREK

ZİPKİN

ÇÜCE VE DEV

BALINA

AMORAK

4.Sonuç ve Tartışma

Masal, sözlü anonim halk edebiyatıdır. Masalların işlevi, içinde doğdukları kültürel dokunun şifrelerini taşıyor olmalarındandır. Kuşaktan kuşağa anlatı yoluyla ulaşmış, bunun sonucunda da derlenmiş ya da bir yazar tarafından yazıya dökülerek kalıcı hale gelmiştir masallar. Her ne kadar masal kahramanları ve yaratıkları doğaüstü, masallardaki olaylar ise gerçek dışı olsa da masalların o toplumun bir yansıması olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Öyle ki her ülkenin masalları tıpkı kültürleri gibi diğerlerinden tamamen farklıdır. Eskimo masalları da Eskimo kültürüne dair izler ve özellikler taşır. Bu yüzden masalların en küçük unsuru olarak görülen motifler, genellikle masallar, yaratıldığı ya da şekillendiği toplumlara göre değişiklik gösterirler.

Bir topluma ait masalları Stith Thompson'un hazırladığı motifler üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma olan “*Motif Indeks Of Folk Literature*” adlı çalışmada belirlenen motiflere göre incelendiğinde bu farklılaşma görülmektedir. Bu sebeple masalları motiflerine ayırarak incelemekle doğru ve güvenilir sonuçların alınması sağlanacaktır.

Bu çalışmada yazar Knud Rasmussen'in (Çevirmen: Macidegül Batmaz) kaleme aldığı “**Eskimo Masalları**” ile Kamurân Şipal tarafından derlenerek Türkçeleştirilen “**Eskimo Masalları**” adlı iki (2) kitaptaki toplam yüz yirmi dört (52+72=124) adet Eskimo masalında bulunan motifler S.Thompson tip kataloğunda yer alan hayvanlar motifi ve çeşitli motif gruplarına göre incelenmiştir.

Hayvanlar motifi yazar Knud Rasmussen'in kitabındaki toplam 52 masal göz önüne alındığında hesaplanan toplam frekans yüzde değerlerine göre en çok görülenler şu şekildedir:

Deniz Hayvanları: %54,3 Fok balığı, %26,5 Balina.

Kara Hayvanları 1: %50,9 Köpek, %15,6 Mors, %7,84 Ren geyiği, %7,84 Kaz.

Kara Hayvanları 2: %44,6 Ayı, %14,2 Kuzgun, %11,6 Kuş.

Çeşitli motif grupları açısından yine toplam frekans yüzde değerlerine göre:

Kullandıkları Araç-Gereçler 1: %42,3 Kayık, %24,02 Kürek, %11,4 Ok.

Kullandıkları Araç-Gereçler 2: %27,4 Zıpkın, %18,5 Bıçak, %17,6 İp, %14,1Kızak.

Kullandıkları Araç-Gereçler 3: %35,7Kamçı, %14,2 Kepçe, %14,2 Kayış.

Kullandıkları Kıyafetler: %33,9Elbise, %17,8 Çizme, %14,2Kürk, %10,7 Eldiven.

Tükettikleri Yiyecekler: %38,9Et, %14,2 Şeytan balığı, %14,2 Fok balığı böbreği.

Varlıklar: %32,4Ruh, %20,1 Büyücü, %19,55Canavar, %11,1Cüce.

Hayvanlar motifi yazar Kamurân Şipal'in kitabındaki toplam 72 masal göz önüne alındığında hesaplanan toplam frekans yüzde değerlerine göre en çok görülenler:

Deniz Hayvanları: %39,1Balina, %15,3Fok balığı, %10,2Ayı balığı, %8,08Yengeç.

Kara Hayvanları 1: %29,3Ren geyiği, %17,2Ayı, %13,5Köpek, %10,03Karga.

Kara Hayvanları 2:%26,3Baykuş, %15,4Şahin, %14,54Mamut.

Çeşitli motif grupları açısından yine toplam frekans yüzde değerlerine göre:

Kullandıkları Araç-Gereçler 1: %39,2Kayık, %16,7 Kızak, %11,7Ok.

Kullandıkları Araç-Gereçler 2: %22,05Çadır, %17,6İp, %13,9Bıçak, %13,9Kürek.

Kullandıkları Kıyafetler: %73,3Çizme, %6,66Kürk.

Tükettikleri Yiyecekler: %19,3Böğürtlen, %12,9 Ayı balığı eti, %12,9Ren geyiği eti.

Varlıklar: %30,7Dev, %17,54Cin, %16,6Ruh, %15,7 Cüce.

Her iki masal kitabından masal adına göre seçilen masalların olay örgüsünden çıkan ana fikirler ana hatlarıyla değerlendirildiğinde ise Eskimo kültüründe de dostluk, ölümle yüzleşme, yaşantı, özlem, gezmek, sahip çıkmak, olumsuzluklardan etkilenmek, korumak, hayattaki sürprizler, aldanmamak, güven ilişkisi, kararları gözden geçirmek, kıymet bilmek, öngörü, sabırlı olmak, makul istekler, iyi iletişim, özümüze göre yaşamak, temkinli olmak şeklinde her zaman hayatın içinde olan kavramlar ortaya çıkmaktadır.

İncelenen Eskimo masallarında her iki kitapta hayvanlar motifine göre deniz hayvanlarından fok balığı ve balina, kara hayvanlarından ise ren geyiği, köpek, ayı ve mors kültürel unsur olarak yerini almaktadır. Kullandıkları araç gereçlerde kayık, kamçı, kürek, zıpkın, çadır, kızak, ip öğelerini; kullandıkları kıyafetlerde elbise, çizme, kürk, eldiven; tükettikleri yiyeceklerde et, şeytan balığı, ren geyiği eti; varlıklarda ise ruh, dev, büyücü ve cüce unsurları çeşitli motifler grubunda yine kültürel öğe olarak ön plandadır.

İncelenen motif yapısına göre de sadece temsili/simgesel dijital çizimi yapılan öğelerle Eskimoların yaşantısında her zaman yer bulan unsurlar ve yaşantısal olarak vazgeçilmezlerinin neler olduğu da gözler önüne serilmek istenmektedir. Tespit edilen bu motiflerle kültürel dokunun, yaşantıların, geleneğin kısacası toplumun masallara, masalların da topluma ve toplumun tüm öğelerine olan etki ve katkısının ne kadar önemli olduğu böylece ortaya konulmuş olmaktadır. Sonuçta toplumun yapı taşı olan masallar tüm kültürlerde olduğu gibi Eskimo kültüründe de toplumun yaşantısal açıdan şekillenmesinde tüm unsurlarında olmazsa olmaz bir ana bileşen olarak yerini almış bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akgün Çomak N. (2021). *İletişim Araştırmaları ve Film Çözümlemeleri II Dijital Çağda Medya: Dijitalleşen Masallar: Masalsı Reklamlar Üzerine Bir Çalışma*. Eğitim Yayınevi.
- Bayraktar Özen, C. (2022). *Anadolu Masalları ve Bu Masalların Türkçe Öğretimindeki Yeri Üzerine Bir İnceleme*. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, U. (2011) *Elazığ Masalları*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İşnas, S. (2011). *Masal Türünün Çocuktaki Kavram Gelişimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma (Cahit Zarifoğlu Örneği)*. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaptan, Ş.T. (1988). *Denizli'nin halk kültürü ürünleri*. Yenigün Ofset Baskıcılık.
- Korkmaz, G. (2020). *Kazak çocuk masallarında kullanılan motifler ve masalların Türkçe öğretimine faydaları*. [Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü].
- Özer, N. (2004). *Zincirleme masalarda yapı ve işlev*. Milli Folklor.

Sakaoğlu, S. (2019). *Masal araştırmaları- 1*. Akçağ Basım Yayın.

Sakaoğlu, S. & Karadavut Z.(2011). *Halk Masalları*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakóltesi Yayınları.

Saltık, O. (2016). Derlenmiş masallar ile kurgulanmış masalların çocuğa górelik. [Yayınlanmamış doktora tezi].
Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Seyidoğlu, B.(1987). “*Masalın Kaynakları*” *Çocuk Edebiyatı Yılığı*. Gökyüzü Yayınları.

Yalçın, A. & Aytas, G. (2014). *Çocuk edebiyatı*. Akçağ Basım Yayın.

Arktik Bölgesi'ne İlişkin Jeopolitik Tartışmalar

Metin Aksoy¹

Özet

Arktik bölgesi'nin son dönemlerde uluslararası politikada öneminin arttığı gözlemlenmektedir. Bölgeye yönelik politikalarda bölgenin yeraltı kaynakları ve iklim değişikliğinin küresel sonuçları önemli rol oynamaktadır. Uluslararası güvenliği ve barışın sürdürülmesinde bölgenin iş birliğine açık olması önemli olmaktadır. Arktik devletlerinin birbirleriyle kurdukları ilişkiler ve kurumsallaşma bölge barışına katkılar sağlamaktadır. Ancak Ukrayna meselesinde olduğu gibi kimi krizlerin bölgedeki barışı etkilediğini söylemek mümkündür. Bölgedeki jeopolitik mücadeleler, Soğuk Savaş dönemi sonrası barış ve iş birliği süreçlerinden yeniden artan rekabet ve gerilime doğru bir evrim geçirmiştir. Jeopolitik analizlerde her dönemin ruhuna uygun veriler analiz için araçsallaştırılmıştır. Dolayısıyla method olarak jeopolitik her dönem yenilenecek varsayımlarında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Buna göre jeopolitik analizlerin temel varsayımlarının ne olduğu tarihsel süreç içinde nasıl bir seyir izlediği, hangi eleştirileri getirdiği ve yönetsel farklılıklarının belirlenmesi önemlidir. Makale, klasik ve neoklasik jeopolitik yaklaşımlarının yanı sıra eleştirel jeopolitik perspektifleri inceleyerek, bu yaklaşımların genel olarak devletlerin Arktik politikalarını nasıl şekillendirdiğini değerlendirmektedir. Makalede doküman incelemesi yöntemi kullanılmış olup Arktik jeopolitiğinin evrimi ortaya çıkarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arktik, Arktik devletleri, Jeopolitik, Eleştirel jeopolitik

Jel Kodları: F50, F59

Geopolitical Debates Regarding the Arctic Region

Abstract

It can be observed that the importance of the Arctic region in international politics has recently increased. The region's subsurface resources and the global consequences of climate change play an important role in policy towards the region. It is important that the region is open to cooperation in maintaining international security and peace. The relationships and institutionalization that the littoral states have established contribute to regional peace. However, it can be said that some crises, such as the Ukraine issue, are affecting peace in the region. The geopolitical struggles in the region have evolved from post-Cold War peace and cooperation processes to new competition and tensions. In geopolitical analyzes, data that corresponds to the zeitgeist is instrumentalized for analysis. Therefore, geopolitics as a method is renewed in each period and there are differences in its assumptions. Accordingly, it is important to determine what the basic assumptions of geopolitical analyzes are, how they develop in the historical process, what criticisms they entail and what methodological differences they exhibit. The article examines classical and neoclassical geopolitical approaches as well as critical geopolitical perspectives and assesses how these approaches shape the politics of the Arctic. The article uses the method of document analysis and shows the development of Arctic geopolitics.

Keywords: Arctic, Arctic states, Geopolitics, Critical geopolitics

Jel Codes: F50, F59

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

M. A. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına tek başına katkıda bulunmuştur. Yazarın makaleye katkısı % 100'dür

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Gümüşhane/Türkiye, metinaksoy@hotmail.de, ORCID:0000-0002-3118-6739

1. Giriş

Arktik bölgesi (Arktik), Güney Çin Denizi, Doğu Avrupa ve Orta Doğu gibi önemli alt bölgelerle birlikte uluslararası jeopolitik dinamiklerin merkezinde yer almaktadır. Bu bölgeler, uluslararası barış ve güvenlik politikaları açısından kritik öneme sahip olmakla birlikte belirgin bir kırılma taşımaktadır. Arktik, stratejik konumu ve zengin yeraltı kaynakları nedeniyle küresel jeopolitik dengelerde özel bir yer tutar. Sekiz Arktik Devleti [Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada, Danimarka (Grönland), Norveç, İsveç, Finlandiya, İzlanda ve Rusya Federasyonu (Rusya)] ile Çin, Hindistan ve Avrupa Birliği gibi büyük güçlerin artan ilgisi, Arktik'i küresel güç mücadelesinin önemli bir sahnesi haline getirmiştir.

Jeopolitik analizlerin tarihsel süreçteki değişimi, devletlerin Arktik'e ilişkin politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda, jeopolitik kavramının teorik temelleri ile uygulamaları arasındaki farklılıklar, Arktik'teki mevcut politikaları anlamamıza katkı sağlar. Arktik'teki fiziksel ve politik dönüşümler, devletler arası ilişkilerin evrimini ve bölgesel düzenin istikrarını da etkilemektedir.

Tarihsel olarak, Arktik jeopolitiği, sömürgeci devletler arasındaki rekabetten, büyük güçlerin stratejik askeri alanına, barış ve iş birliği ortamına ve günümüzde yeniden artan rekabet ve gerilime evrilmiştir. I. ve II. Dünya Savaşları sırasında, Kuzey Atlantik bölgesindeki deniz ablukaları ve stratejik limanlar, jeopolitik dengeleri belirleyen unsurlar arasında yer almıştır (Limon, 2020). Soğuk Savaş dönemi ise ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki hegemonya mücadelesi ile askeri güvenlik anlayışının hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Arktik'te barış, istikrar ve iş birliği (Limon ve Gürdal Limon, 2023), "iki nesil jeopolitik düşünce" tartışmaları içerisinde (2008-2014 ve 2014 sonrası) ortaya çıkmıştır. Rusya'nın 2022'de Ukrayna'yı işgalinin ardından Arktik'te jeopolitik istikrar kaybolmuştur (Limon ve Gürdal Limon, 2023).

Bu makalenin amacı, Arktik'teki jeopolitik dinamikleri analiz etmektir. Klasik ve neoklasik jeopolitik yaklaşımlarının yanı sıra eleştirel jeopolitik perspektifler de bu incelemede yer bulmaktadır. Arktik jeopolitiğinin tarihsel ve güncel dinamiklerini daha derinlemesine anlamak, bu çalışmanın temel hedefidir. Makalenin zaman aralığı Soğuk Savaş sonrası dönem ile sınırlandırılmıştır.

Araştırma soruları şunlardır:

1. Arktik Bölgesi'nin jeopolitik dinamikleri nasıl evrilmiştir?
2. Klasik ve neoklasik jeopolitik yaklaşımlar ile eleştirel jeopolitik perspektifler Arktik politikalarını nasıl şekillendirmektedir?

Makalenin metodolojisi, nitel bir araştırma olarak doküman incelemesine ve betimleyici analize dayanmaktadır.

Makale giriş kısmı dışında Üç bölüme ayrılmıştır. İlk olarak Jeopolitiğin Kavramsal Çerçevesi hususlarından bahsedilmiştir. İkinci olarak Geleneksel Jeopolitik konusu ele alınmıştır. Son olarak Eleştirel Jeopolitik ve Arktik üzerinde durulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve: Jeopolitik

Jeopolitik kavramı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında siyaset bilimi literatürüne girerken, büyük ölçüde coğrafyacı ve stratejistlerin çalışmalarından etkilenmiştir. Örneğin, İngiliz coğrafyacı Halford Mackinder'in "Kalp Sahası" (Heartland) teorisi, Avrasya'nın merkezinin küresel güç dengelerinin belirleyici unsuru olduğunu savunur. Bu yaklaşım, kara hakimiyeti, deniz gücü ve hava üstünlüğü gibi stratejik parametrelerin önemini vurgular. Mackinder'dan etkilenen Nicholas Spykman ise "Rimland" (Kıyı Kuşağı) teorisiyle uluslararası siyasetin kilit alanının Avrasya'nın çevresini saran kıyı bölgeleri

olduğunu öne sürmüştür. Bu klasik jeopolitik yaklaşımlar, devletlerin dış politikalarını belirleyen mekânsal faktörleri ön plana çıkarır.

Eleştirel jeopolitik, coğrafyayı basit bir fiziksel arka plan olarak görmeyip, coğrafi algının politik aktörler tarafından nasıl üretildiğini, söylemler yoluyla nasıl meşrulaştırıldığını ve jeopolitik stratejilerin bu söylemler aracılığıyla toplumsal kabul kazandığını analiz eder. Bu bakış açısı, devletlerin mekânı nötr bir kategori olarak değil, değişken çıkarlar, algılar ve kimlikler çerçevesinde kurgulanan bir yapı olarak ele aldığını ortaya koyar. Böylece, jeopolitik sadece doğal kaynaklar, stratejik geçiş yolları veya askeri üsler gibi fiziksel unsurlara dayanan bir “gerçeklik” değil, aynı zamanda ulusal mitler, tarihsel anlatılar, medya söylemleri ve akademik çalışmalar aracılığıyla inşa edilen bir algısal çerçevedir.

Jeopolitik kavramsal çerçeve, sabit ve durağan bir yaklaşım olmaktan çıkarak, tarihsel, kültürel, ekonomik ve ideolojik dinamikleri dikkate alan, karmaşık ve çok boyutlu bir inceleme alanı haline gelmiştir. Bu sayede jeopolitik, devletlerin uluslararası sistemdeki konumlarının anlaşılmasında kritik bir anahtar sunar.

2.1 Geleneksel yaklaşımlar

Sosyal bilimlerdeki pek çok terim ve kavram gibi, İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellén’e (1864-1922) kadar uzanan jeopolitik terimi net ve üzerinde uzlaşmış bir tanıma sahip değildir. Jeopolitik, tarihsel olarak yüklü olduğu ve jeodeterminist tahakküm ideolojileriyle ilişkilendirildiği için uluslararası ilişkiler araştırmalarının büyük bölümünde hala kaçınılan bir terimdir.

Nasyonal Sosyalistlerin, Friedrich Ratzel (1844-1904) ve Karl Haushofer (1869-1946) gibi jeopolitikçilerin mekânsal ideolojisinde jeopolitik terimi, özellikle doğuya doğru toprak genişlemesi yoluyla ‘yaşam alanı’ kazanılması anlamına gelmektedir (Wegge ve Keil 2018). Jeopolitik terimi sadece dolaylı olarak ve üzerinde düşünülmeden kullanıldığında, tarihsel çatışma çağrışımlarını ve diğer aktörler pahasına toprak kazanımı için mücadeleyi çağrıştırmaktadır. Arktik araştırmalarının büyük bir kısmı jeopolitik terimine geniş ölçüde yer verirken, bu terimin ve temellerinin açık bir şekilde incelenmesi hala eksiktir. Öncelikle tek bir jeopolitik olmadığını ve kavramın onlarca yıllık söylemden ve son jeopolitik araştırma dalgasından sonra bile net bir tanımından kaçınılmaktadır.

Jeopolitik uluslararası ilişkilerde özellikle de neorealizm ve siyasi coğrafyanın içinden çeşitli gelenek ve yaklaşımları tek bir çatı altında birleştiren bir düşünce bütünü olarak anlaşılmalıdır. Nihayetinde jeopolitik kavramı coğrafi belirleyiciler ve devlet eylemi arasındaki bağlantıya indirgenerek yaygın bir şekilde eksik tanımlanmasıyla siyasi eylemi daha fazla tanımlamaksızın coğrafyayı bölgesel bir bağlama yerleştirerek dış politikayı ideolojileştirme suçlamasına maruz kalmaktadır. Bu çerçevede, tüm (dış) politika aynı zamanda jeopolitiktir, çünkü devlet eylemi zaman ve mekândan bağlantısız değildir ve bunlar gizli değişkenler olarak her yerde mevcuttur (Limon, 2020a).

Dolayısıyla, jeopolitik, coğrafi değişkenler ile aktörlerin siyasi eylemleri arasındaki nedensel bağlantıları ve etki yönünü açıkça ortaya koymadan, basitçe “uluslararası ilişkilerin mekansal veya coğrafi bir perspektiften analizi” olarak anlaşılırsa, jeopolitikteki jeo ön eki yanıltıcıdır (Parker 1998, s. 5). Bu çerçevede, jeopolitik kavramı, uygulamasına bağlı olarak, bir teori ekolünden çok, bir dış politika stratejisi veya devlet eylemlerini coğrafi belirleyiciler bağlamında analiz etmeye yönelik bir yöntemdir.

Aslında günümüzün neoklasik jeopolitiği kendisini Halford Mackinder (1861-1947), Alfred Thayer Mahan (1840-1914) ve Nicholas Spykman (1893-1943) gibi ideolojik öncülerinde pek ayıramamaktadır (Şener, 2017). Bunun yerine, onların yaklaşımlarını ontolojik ve epistemolojik olarak günümüzün yapısal uluslararası politika gerçeklerine eleştirel olmayan bir şekilde değişen sosyal, ekonomik, kültürel, tarihi ve siyasi bağlamları dikkate almaksızın aktarmaktadırlar (Antrim 2010; Mackinder 1904). Çalışmaları genel olarak organik devlet merkeziliği, jeodeterminizm ve politik gerçekçiliğin temel varsayımlarına dayanmaktaydı. Neoklasik jeopolitik, askeri-stratejik imalara sahip Neorealist uluslararası ilişkiler düşünce ekolününün bir uzantısı olarak değerlendirilebilir (Helmig 2007, s. 31).

2.2 Eleştirel yaklaşımlar

1980'lerden bu yana siyasi coğrafya ve uluslararası ilişkilerde neoklasik jeopolitiğe, dış politikada ulusal çıkarları meşrulaştırmak için kullanılan devlet merkeziliğe, jeodeterminizm ve siyasi realizmin temel teorik varsayımlarını sorgulayan bir akım gelişmiştir. Ortaya çıkan çeşitli metodolojik ekoller “eleştirel jeopolitik” kolektif terimi altında özetlenebilir. Jeopolitik değerlendirmelerin aktörlerin söylemlerinde dilsel olarak nasıl inşa edildiği, siyasi alanların coğrafi bölgeselleştirmeler ve sınırlar şeklinde nasıl tasarlandığı ve söylemsel kavramların daha sonra siyasal etkinlik olarak nasıl ortaya koyulduklarını anlamaya çalışmaktadırlar (Albert vd. 2003, s. 515). Başka bir ifadeyle, eleştirel jeopolitik, mekanın söylemsel üretiminin dış politika eylemi için nasıl belirleyici bir etki faktörü olduğunu analiz ederek, neoklasik jeopolitiğin mekanın dış politika eylemi için belirleyici bir etki faktörü olduğu varsayımından uzaklaşmaktadır. Eleştirel jeopolitiğin sınırlar veya kaynaklar üzerindeki çatışmaların gerçekleşme olasılığını hiçbir şekilde dışlamadığını belirtmek gerekir.

Eleştirel jeopolitiğe göre gerçeklik verili değil sosyal kültürel ve politik bakımdan toplumsal olarak inşa edilmiştir (Küçük, 2023). Coğrafi gerçeklerden öte jeopolitik temsiller ile ilgilenirken, söylemlerin dünyayı tanımladığını ve şekillendirdiği öne sürerler (Ó Tuathail ve Agnew, 1992, s. 190). Dolayısıyla coğrafya tarihsel ve sosyal bir söylemdir. Jeopolitik ise resmi politika yapıcılarının uluslararası siyaseti mekansallaştırdığı söylemsel inşa sürecidir (Ó Tuathail ve Agnew, 1992, s. 190-92). Neoklasik jeopolitik coğrafi faktörlere ve maddi özelliklere odaklanırken eleştirel jeopolitik için bunların temsili niteliklerinin uzmanlar, düşünce kuruluşları, toplum ve medya veya hükümet uygulamaları tarafından dış politika tavsiyelerinde siyasi araç olarak kullanılma şekilleridir (Ó Tuathail ve Agnew 1992). Eleştirel jeopolitiğin savunucuları, mekânsal kavramların dil aracılığıyla yeniden yaratılabileceği ve bununla bağlantılı siyasi sonuçlara işaret etmektedir.

3. Geleneksel Yaklaşımlar: Birinci ve İkinci Nesil Arktik Jeopolitiği

Arktik jeopolitiğini tam olarak tanımlamak zor olduğu kadar bu konudaki tartışmalarda homojen değildir. Kabaca söylemek gerekirse, son on yılda Arktik araştırmalarında iki nesil neoklasik jeopolitik düşünce tanımlanabilir: Birincisi 2008-2013 yılları arasında, potansiyel toprak ve kaynak iddialarının bir sonucu olarak doğrudan, bölge içi bir çatışma senaryosunun ana hatlarını çizen ilk aşamadır. İkincisi ise 2014 baharından bu yana, çevresel ve küresel gelişmelerin Arktik devletleri arasındaki iş birliği üzerindeki dolaylı etkisini vurgulayan ikinci aşamadır (Knecht 2015).

Jeopolitik analizin üç ana temel varsayımı her iki jenerasyonda aynı olsa da formüle ettikleri neden-sonuç ilişkileri taban tabana zıttır. Teorik bir ekolden ziyade stratejik veya analitik bir kavram olarak metodolojik kullanımına paralel olarak, Arktik çalışmalarındaki “jeopolitik dönüşüm” kökeni de akademik söylemden ziyade popüler bilim literatüründe ve dış politika çevreleriyle ilgili dergilerdeki bir dizi yayında bulunabilir. Foreign Affairs’de 2008 baharında yayınlanan bir makalede yazar Scott G. Borgerson, bölgenin ekonomik potansiyelinin, mülkiyet ve hak sahipliğinin net olmadığı, büyük ölçüde düzenlenmemiş bir alanda, Arktik devletlerinin ulusal çıkarlarını korumak ve uygulamak için askeri yollara başvurabileceği “zehirli bir duruma” dönüştüğü uyarısında bulunmuştur. Borgerson’a göre, rekabet halindeki mülkiyet iddialarını çözüme kavuşturacak diplomatik çözümler bulunmazsa, “bölgenin kaynakları için silahlı ve sınırsız bir yarış patlak verebilir” ifadesini kullanmıştır (Borgerson 2008, s. 65). Borgerson’un Yaklaşan Anarşi alt başlığı ise Borgerson’un anarşiyi neorealizm anlamında uluslararası düzenin belirleyici yapısal bir özelliği olarak değil, aslında Arktik devletlerinin dış politikasında bir yöntem olarak gördüğünü göstermektedir.

Friedrich Ratzel’in tanımladığı gibi büyüyen bir devlet organizması biyolojik anlamda Arktik’i “kendi ulusal topraklarına dahil etmeye” çalışmışlardır (Matz 2010, s. 27). Bir kuzey çatışma senaryosunun abartılı tasviri Arktik’nun ve öneminin uluslararası siyasetin gündemine girmesine kesinlikle yardımcı olmuş olsa da bölgedeki siyasi gelişmelere ilişkin önceki analizlerde öngörülen savaş henüz gerçekleşmemiştir.

Jeopolitik araştırmaların bu ilk nesli, çevresel değişiklikler, kaynak yatakları ve toprak talepleri gibi üç bileşeni birbiriyle ilişkilendirdiği bir çatışma senaryosu geliştirmiştir. Bu üç bileşen hiçbir şekilde bağımsız olarak anlaşılmamalıdır. Ancak bütünlüğü ve etkileşimi içinde jeopolitik paradigmanın ortaya çıkması için kurucu olan dinamik üçgenin parçasıdır. Bu anlayış her zaman net görünmemektedir. Örneğin kimi yazarlar jeopolitik kavramını bu üçgenin çok farklı yönleriyle ilişkilendirmekte ve “geopolitics of climate change” (Zellen 2009), “geopolitics of Arctic melt” (Ebinger ve Zambetakis 2009), “geopolitics of Arctic oil” (Hough 2012) ya da “Geopolitics and the northern sea route”nden (Blunden 2012) bahsetmektedir. Ancak jeopolitik araştırmaların artmasını tetikleyen her üç unsur da 2007’den itibaren eř zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Sonrasında ABD Ulusal Kar ve Buz Veri Merkezi’nin (NSIDC) Eylül 2007’de Arktik deniz buzu örtüsünde 1979’da uydu kayıtlarının başlamasından bu yana yeni bir rekor düşüklük kaydetmesi olmuştur (National Snow and Ice Data Center, 2007).

U.S. Geological Survey (USGS), dünyanın keşfedilmemiş petrolünün %13’ünün ve keşfedilmemiş gaz yataklarının %30’unun Arktik sularında olduğunun düşünöldüğü bir tahmin yayınlamıştır (Bird vd. 2008). Ancak, 2007 yılında Rusya’nın jeolojik araştırmalarının yanı sıra Arktik Okyanusu deniz tabanına titanyumdan yapılmış bir Rus bayrağı dikilene kadar bu çerçeve faktörler kamuoyunun geniş çaplı ilgisini çekmemiştir. Bu eylem hem medyada hem de Batılı politikacılar tarafından Arktik için yaklaşan bir rekabetin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. Bu rekabetin amacı artık Arktik’te mümkün olan en kısa sürede kendi egemenlik iddialarını ortaya koymak ve bunları diğer komşu devletlerin iddialarına karşı askeri araçlar da dahil olmak üzere her türlü yolla savunmaktır.

Ağustos 2007’deki Rus keşif gezisinin tarihi önemi Arktik ve Antarktik Araştırmalar Devlet Enstitüsü sözcüsü Sergei Balyasnikov tarafından neredeyse kırk yıl önceki ABD bayrağının Ay’a dikilmesiyle karşılaştırılmıştır (Spiegel Online 2007). Kanada Dışışleri Bakanı Peter MacKay, Rusya’nın eylemine şu sözlerle tepki göstermiştir: “15. yüzyılda değiliz. Dünyayı dolaşıp, yere bayrak dikip bu bölgede hak iddia ediyoruz” diyemezsiniz.” (Chivers 2007) Arktik’te yalnızca jeolojik veri toplamaya yönelik bilimsel bir keşif gezisi olabileceği ve uluslararası sulara bayrak dikmenin herhangi bir yasal hak iddiasını haklı çıkarmayacağı göz önünde bulundurulduğunda bu eylemin provokatif olduğu düşünölebilir.

İlk nesil Neoklasik jeopolitiğin odağında öncelikle potansiyel sınır anlaşmazlıklarına, Arktik’nun alt bölgelerinin statüsüne ilişkin belirsizlikler ve 200 deniz mil’lik Münhasır Ekonomik Bölge’nin ötesinde kıta sahanlığının dış sınırının tanımlanmasına ilişkin bulunmaktadır. Kıta Sahanlığı Sınır Komisyonu’na sunulmayı bekleyen bu iddialar bölgedeki ciddi toprak çatışması potansiyelini barındırmaktadır ve bunların çözümü ikili veya çok taraflı müzakereler çerçevesinde uzun yıllar alacaktır.

Arktik okyanusun sınırlarının büyük çoğunluğu halihazırda belirlenmiş durumdadır. ABD’nin Kanada ve Rusya ile olan deniz sınırları ve Grönland’ın kuzeybatısı ile Kanada’nın Ellesmere Adası arasındaki Kennedy Kanalı’nda bulunan Hans Adası örneğinde sınırın seyri henüz yasalarla net bir şekilde düzenlenmemiştir. Buna Kanada’nın BMDHS kapsamında iç sular olarak gördüğü ABD ve AB gibi diğer aktörlerin ise transit geçiş hakkına sahip bir deniz yolu olarak kabul ettiği Kuzeybatı Geçidi’nin belirsiz statüsü de eklenmektedir. ABD ile Rusya arasında Bering Denizi’ndeki deniz sınırına ilişkin 1990 tarihli anlaşmaya bugün her iki taraf da saygı duysa da bu anlaşma Sovyetler Birliği’nin dağılmasından kısa bir süre önce imzalanmış ve Rusya tarafından yasal halefi olarak hiçbir zaman onaylanmamıştır. ABD ile Kanada arasında Beaufort Denizi’ndeki deniz sınırı bugün hala tartışmalıdır.

Bazı açık statü ve hukuki sorunlara rağmen bir dizi faktör Arktik’te yeni bir çatışma veya bölgedeki devletlerarası gerginliklerin artmasına engel teşkil etmektedir. Arktik sularında olduğu düşünölen petrol/gaz yataklarının %90’ının tahminen beş kıyıdaş devletin ulusal karasularında ve sorumluluğundadır. Arktik’e kıyısı olan hiçbir devlet bu bağlamda başka bir kıyıdaş devletin egemenliğini ya da toprak bütünlüğünü sorgulamamıştır. Bunun yerine 2008’de Arktik’e kıyısı olan beş devlet (A5), Ilulissat Deklarasyonu adlı ortak bir deklarasyonda, olası çakişan hak taleplerinin düzenli bir şekilde çözüme kavuşturulması için uluslararası deniz hukukunun tek başına belirleyici olduğunu vurgulamışlardır

(Ilulissat Deklarasyonu 2008). Bu temelde hareket edilerek “Barents Denizi ve Arktik Okyanusu’nda istikrarın sağlanmasına ve iş birliği güçlendirilmesine katkıda bulunma arzusuyla” (Norveç Krallığı ve Rusya Federasyonu 2010); Rusya ve Norveç arasında 40 yılı aşkın bir anlaşmazlıktan sonra Eylül 2010’da ortak deniz sınırlarının rotası konusunda diplomatik bir anlaşmayla sorunlar çözüme kavuşturulmuştur (Moe vd. 2011).

Birinci nesil jeopolitiğin öngördüğü çatışma belirli bir mantık çerçevesinde değerlendirilmesine ve etkisini kaybetmesine rağmen Arktik bölgesi jeopolitik araştırmalar için bir projeksiyon alanı olarak uluslararası ilişkilerdeki önemini neredeyse hiç kaybetmemiştir. Aksine Arktik araştırmalarında ilk neslin neden-sonuç ilişkisini tersine çeviren ikinci nesil neoklasik jeopolitik düşünce gelişmiştir. İlk kuşak çatışma potansiyelini öncelikle bölge içinde görüp bunun küresel siyasi düzen üzerindeki etkisinden korkarken, ikinci kuşak uluslararası gelişmelere ve çatışma hatlarına odaklanmakta ve bunun Arktik ilişkileri açısından sonuçlarını çıkarmaktadır (Rahbek-Clemmensen 2017). Çatışmaların Arktik’e yayılma tehlikesi Ukrayna krizinin başlangıcından ve Kırım yarımadasının Rusya tarafından ilhak edilmesinden bu yana defalarca dile getirilmiştir.

Böyle bir yayılma teorik olarak coğrafi, işlevsel ve kurumsal olarak üç mekanizma ile gerçekleşebilir. Coğrafi yayılda şiddet sınır ötesine kayacak ve komşu bölgelerinde bu çatışmalara katılmasına zemin hazırlayacaktır. Örneğin Rusya-Ukrayna savaşının başlamasıyla bölge ülkelerinin güvenlik ihtiyacı daha fazla hissedilmeye başlamıştır. İsveç ve Finlandiya gibi ülkeler kendi kamuoylarında tartışmalı olan NATO üyeliğine Rusya’nın saldırganlığı karşısında sıcak bakmışlardır. Estonya, Letonya, Litvanya ve Polonya gibi halihazırda ittifaka dahil olan ülkeler de Avrupa’nın doğu kanadına ilave NATO birliklerinin konuşlandırılması çağrısında bulundular.

İşlevsel bir yayılda ise devletlerarasındaki siyasi ilişkileri daha geniş anlamda etkileyecektir. Bu yalnızca güvenlik politikası alanıyla sınırlı olabileceği gibi bunun ötesinde de olabilir. Ukrayna krizinde olduğu gibi ABD, Kanada ve AB tarafından Rusya’ya yapılan uluslararası yaptırımlara yol açabilir. Fransa’nın Eylül 2014’te Mistral sınıfı iki helikopter gemisinin Rusya’ya teslimine ilişkin sözleşmeyi iptal etme kararı da Rusya’nın Ukrayna’daki eylemlerinin doğrudan bir sonucudur (Spiegel Online, 2014)

Kurumsal bir yayılda ise üyeleri arasında Baltık devletlerinin yanı sıra Rusya ve Avrupa Komisyonu’nun da bulunduğu Baltık Denizi Devletleri Konseyi’nde olduğu gibi ortak örgütlerdeki siyasi işbirliğinin geçici olarak kesintiye uğraması hatta askıya alınması anlamına gelebilir. 2014 Haziran’ında Finlandiya’da Turku’da yapılması planlanan son zirvesinin iptal edilmesinden bu yana, Mart 2018 itibarıyla bu forumda hiçbir üst düzey bakanlar toplantısı yapılmamıştır.

Arktik’te korkulan senaryolar şu ana kadar büyük ölçüde gerçekleşmemiştir. Ne çatışma hatları kuzeye doğru kaymış, ne diğer politika alanlarındaki devletlerarası ilişkiler belirgin bir şekilde etkilenmiş ne de Arktik Konseyi’ndeki işbirliği olumsuz etkilenmiştir. Sonuç olarak Arktik işbirliği bölge içi çatışma potansiyelinden veya bölge dışı yayılma dinamiklerinden nispeten etkilenmemiştir. Aksine, 2011’den bu yana arama ve kurtarma, petrol kirliliği ve bilimsel işbirliği alanlarında imzalanan bir dizi yasal olarak bağlayıcı anlaşmanın da gösterdiği gibi bölgesel düzen her zamankinden daha istikrarlı bir şekilde sürmektedir.

Arktik’te ilişkiler kamuoyunda bilinen itibarından çok daha iyidir ve Arktik’in yalnızca belirli siyasi çıkarlara hizmet etmek veya belirli davranış ve düşünce biçimlerini haklı çıkarmak için bir çatışma alanı olarak inşa edildiğine dair bazı kanıtlar vardır. Ancak kimi çatışma alanlarının da inşa edildiğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Örneğin Ukrayna krizinin Arktik’e etkisi olmuş ve Arktik’te iş birliğine ilişkin genel olumlu havanın bir miktar gölgelenmesine neden olmuştur. Ukrayna krizi nedeniyle ABD ve AB tarafından Rusya’ya uygulanan yaptırımlar, Rosneft ile Amerikan petrol şirketi ExxonMobil arasında Güney Kara Denizi’nde ve Rosneft ile İtalyan şirketi Eni arasında Rusya’nın Barents Denizi ve Karadeniz’de olmak üzere, Rusya’nın açık deniz üretim ve arama alanındaki bazı ortak girişimlerini

etkilemiştir. Rosneft ve Norveçli enerji şirketi Statoil arasında Barents Denizi ve Okhotsk Denizi'nde işbirliği etkilendiği gibi GazpromNeft ve Royal Dutch Shell arasında ise Çukçü Denizi, Doğu Sibiryaya Denizi ve Pechora Denizi'nde ilişkiler etkilendirilmiştir. Barents Denizi ve Norveç Denizi'nde ABD, Norveç ve Rus donanmaları arasında 2004 yılından bu yana her iki yılda bir (2008 yılından bu yana Norveç ile birlikte) gerçekleştirilen "Northern Eagle" Kuzey Kartalı ve Fransa, İngiltere, Rusya ve ABD arasında gerçekleştirilen "FRUKUS" ortak askeri tatbikatlarına 2014 baharında son verilmiştir.

Devam eden Rusya-Ukrayna savaşı, 21. yüzyılın en büyük jeopolitik krizlerinden biri olarak uluslararası düzeni ve güç dengelerini derinden etkilemiştir. 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik geniş çaplı işgali, yalnızca iki ülke arasındaki çatışmalarla sınırlı kalmayıp, küresel çapta siyasi, ekonomik ve askeri sonuçlar doğurmuştur. Bu savaş, Batı ile Rusya arasında uzun süredir var olan gerilimleri artırmış, enerji politikalarından askeri ittifaklara kadar birçok alanda değişimlere yol açmıştır.

Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, NATO'nun ve Batı ittifaklarının güçlenmesine yol açtığı gibi savaşın başlamasıyla birlikte, Batılı ülkeler Ukrayna'ya ekonomik ve askeri destek sağlama konusunda hızlıca birleşmelerine neden olmuştur. Özellikle, NATO üyesi olmayan İsveç ve Finlandiya, Rus tehdidine karşı güvenliklerini artırmak amacıyla NATO'ya katılma sürecini başlattılar. Bu, Avrupa'da ittifakın genişlemesi açısından büyük bir adım olmuş ve Rusya'nın Batı'daki jeopolitik nüfuzunu zayıflatmıştır. Rusya'nın saldırısı, Ukrayna'nın Avrupa Birliği ve NATO'ya entegrasyon sürecini hızlandırmıştır. Bu da, Doğu Avrupa'da Rusya'nın jeopolitik etki alanının daralmasına katkıda bulunmuştur

4. Eleştirel Jeopolitik ve Arktik

Eleştirel jeopolitik perspektifinden bakıldığında hangi mekânsal kurguların kimin için ve ne amaçla yaratılacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 2009 tarihli Kanada Arktik Stratejisi'nin "Kuzeyimiz, Mirasımız, Geleceğimiz" başlıklı, Arktik'in yalnızca Kanada'ya ait olduğunu, her zaman Kanada'ya ait olduğunu ve her zaman Kanada'ya ait olması gerektiğini öne sürmektedir.

Neoklasik jeopolitikçiler Kanada Arktik Stratejisi'ni öncelikle dış politika eylemi için yol gösterici bir belge ve dolayısıyla Danimarka veya Rusya gibi rakip iddiaları olan diğer Arktik devletlerine bir mesaj olarak görecektir. Eleştirel jeopolitikçiler ise bu stratejiyi dış politika eylemini meşrulaştırma girişimi olarak görecektir ve buna bağlı olarak hedef kitleyi de siyasi eylem için henüz mevcut olmayan ulusal aktörleri de kapsayacak şekilde genişleteceklerdir.

Eleştirel jeopolitik Arktik araştırmaları Arktik'e dair imajlar yaratan en az dört çerçeve belirlemiştir. Bunlar, doğal kaynak sınırı olarak Arktik, büyük güçler arasında çatışma bölgesi olarak Arktik, yerli halkların tehlike altındaki anavatanı olarak Arktik ve benzersiz, hassas ve tehdit altındaki bir ekosistem olarak Arktik'tir. Bu çerçeveler birbirleriyle tamamen uyumludur; Arktik aynı anda bir kaynak alanı, bir temas bölgesi, bir anavatan ve bir ekosistemdir.

Bu bakış, Arktik'in bu bölgedeki insanların yaşamlarının ve faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu dışlar. Yerli halklardan bahsedildiğinde, küreselleşme, küresel ısınma ve kaynak geliştirme tehditleri altında geleneklerini sürdürmeye çalışan veya kendi kaderlerini tayin etme sorunlarıyla mücadele eden insanlar olarak yazılırlar. Bunlar, elbette, kritik konular. Ve doğru, avcılık, balıkçılık ve ren geyiği yetiştiriciliği birçok yerli halk için hayati öneme sahip faaliyetler olarak kalmaya devam ediyor; ancak Arktik'teki insan yaşamı çeşitlidir ve giderek daha da çeşitlenmektedir (Limon, 2020a).

Arktik istisnacılığı anlatısının önemli bir parçası, bölgedeki yerli halkların yönetimdeki rolüdür. Arktik Konseyi, yerli halkların bu benzersiz ve önemli rolünü kabul ederek yerli halk örgütleri için kalıcı katılımcı statüsü oluşturmuştur. Bu katılım, Arktik yönetimini özel kılan ve kapsayıcı, uzlaşıya dayalı bir iş birliği için bir adım olarak görülmektedir. Haftalık deniz buzunun genişliği ve kalınlığı, hızla eriyen donmuş toprak, bölgenin kaynak potansiyeli, yeni deniz rotalarının açılması ve olası jeopolitik gerginlikler

hakkında hikayeler medyada sıklıkla yer alır (Limon, 2020b). Başlıklar ve beraberindeki raporlar genellikle Arktik Okyanusu'na kıyısı olan beş devletin deneyimlerine dayanır veya Çin, Hindistan, Singapur, Güney Kore ve Japonya gibi ülkelerin Arktik odaklı hedeflerine odaklanır. Deniz buzu geri çekildikçe, Arktik ve Arktik dışı devletlerin daha fazla erişim arayışı içinde olduğu kanaati yaygındır. Kıta sahanlıklarının mülkiyeti, doğal kaynakları kullanma konusunda kimin egemen haklara sahip olacağını belirler. Kanada, Danimarka ve Rusya, coğrafi yakınlıkları nedeniyle avantajlıdır.

5. Sonuç

İnsan, coğrafya, zaman ve devlet etkileşimi üzerine kurulu olan jeopolitiğin, coğrafyanın siyasetle ilişkilendirilmesi ve bir analiz yöntemi olarak kullanılması ile ilgili oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Klasik jeopolitikten başlayarak eleştirel jeopolitiğe kadar oldukça farklı analiz yöntemleri geliştirilmiştir.

Arktik bağlamında jeopolitik tartışmalar devam etmektedir. Bölgenin jeopolitik olarak tahlil edilmesinde siyasetin coğrafyası ile coğrafyanın siyaseti arasında önemli yaklaşımlar bulunmaktadır. Klasik ve Neorealist yaklaşımlar jeopolitik yaklaşımların sorunların tahlil edilmesinde yetersiz kaldığı ve 1980'li yıllardan sonra eleştirel jeopolitiğin önceki jeopolitik akımlara eleştiri getirdiği ve kendini farklı bir yere konumlandığı görülmektedir.

Arktik bölgesinde - klasik jeopolitikçilerin öne sürdüğü gibi- gelecekte güç mücadelesinin gerçekleşeceği öngörüsü pek hayat bulmamıştır. Kıyıdaş devletler kendi aralarındaki çözümü işbirliği, anlaşmalar ve kurumsallaşma yoluyla çözmeye çalışmışlardır. Ancak kimi bölgesel çatışmalardan da etlenmedikleri söylenememektedir.

Klasik ve Neoklasik jeopolitiğin Arktik'teki gelişmeleri açıklamada yetersiz kaldığı eleştirisiyle Eleştirel jeopolitik kendi varsayımlarını tartışmaya açmıştır. Eleştirel jeopolitiğe göre gerçekliğin verili olmadığı ve söylemlerle gerçekliğin inşa edildiği ileri sürülmektedir. Bu yaklaşım kimi örneklerle de desteklenerek kendine uluslararası ilişkiler yazınında kendisine yer bulmuştur.

Kaynakça

- Agnew, J. (2003). *Geopolitics: Re-visioning world politics*. Routledge.
- Agnew, J., & Corbridge, S. (1995). *Mastering space: Hegemony, territory and international political economy*. Routledge.
- Albert, M., Reuber, P. & Wolkersdorfer, G. (2003). Kritische geopolitik. S. Schieder & M. Spindler (Hrsg.), *Theorien der Internationalen Beziehungen* içinde(s. 505–530). Opladen: Leske+Budrich.
- Antrim, C. L. (2010). The next geographical pivot: The Russian Arctic in the twenty-first century, *Naval War College Review*, 63(3), 15–37.
- Bird, K. J., Charpentier, R. R., Gautier, D. L., Houseknecht, D. W., Klett T. R., Pitman, J. K., Moore, T. E., Schenk C. J., Tennyson M. E. & Wandrey, C. J.(2008). *Circum-Arctic resource appraisal: Estimates of undiscovered oil and gas north of the Arctic circle*. U.S. Geological Survey. <https://pubs.usgs.gov/fs/2008/3049/fs2008-3049.pdf> Erişim 17.08.2024
- Blunden, M. (2012). Geopolitics and the northern sea route. *International Affairs*, 88(1), 115–129.
- Borgerson, S. G. (2008). Arctic meltdown: The economic and security implications of global warming. *Foreign Affairs*, 87(2), 63–77.
- Chivers, C. J. (2007, 3 August). *Russians plant flag on the Arctic Seabed*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2007/08/03/world/europe/03arctic.html>.
- Ebinger, C. K., & Zambetakis, E. (2009). The geopolitics of Arctic melt. *International Affairs*, 85(6), 1215–1232.
- Flint, C. (2017). *Introduction to geopolitics* (3. baskı). Routledge.
- Flint, C., & Taylor, P.J. (2018). *Political geography: World-economy, nation-state and locality*. Routledge.
- Gorbatschow, M. (1987). *Speech in Murmansk at the ceremonial meeting on the occasion of the presentation of the order of Lenin and the gold Star to the City of Murmansk*. BarentsInfo https://www.barentsinfo.fi/docs/Gorbachev_speech.pdf.

- Helmig, J. (2007). Geopolitik – annäherung an ein schwieriges konzept. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 20–37.
- Hough, P. (2012). Worth the energy? The geopolitics of Arctic oil. *Central European Journal of International & Security Studies*, 6(2), 65–80.
- Ilulissat-Deklaration.(2008). <https://arcticportal.org/images/stories/pdf/Ilulissat-declaration.pdf>
- Knecht, S. (2015). Die Mär vom Kalten Krieg: Wie geopolitische paradigmten in den Internationalen Beziehungen des Arktisraums (re)produziert werden. *S+F Sicherheit und Frieden*, 33(3), 121–126.
- Küçük, M.N.,(2023). Eleştirel jeopolitik ve uluslararası ilişkiler disiplini: Mekânsallık, söylem ve iktidar. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*.11(Özel Sayı), 163–187. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1371987>
- Limon, O. (2020a). Arktika jeopolitiği-1: *Jeopolitik durum, küresel iklim değişikliği ve yeni enerji havzaları*. Efe Akademi Yayınevi.
- Limon, O. (2020b). Arktika jeopolitiği-2: *Sorunlar ve anlaşmazlıklar, bölge ve bölge dışı aktörlerin stratejileri*. Efe Akademi Yayınevi.
- Limon, O., & Gürdal Limon, E. (2023). Arktik güvenliğini yeniden düşünmek: Değişimler ve zorluklar. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 12(2), 223-248.
- Mackinder, H. J. (1904). The geographical pivot of history. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437.
- Matz, O. (2010). Arktische Fronten. *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 9, 27–31.
- Moe, A., Fjærtoft, D., Overland, I. (2011). Space and timing: Why was the Barents Sea delimitation dispute resolved in 2010? *Polar Geography*, 34(3), 145–162.
- National Snow and Ice Data Center.(2007, 1 Ekim).*Arctic Sea Ice shatters all previous record lows*, <https://nsidc.org/news-analyses/news-stories/arctic-sea-ice-shatters-all-previous-record-lows>.
- Ó Tuathail, G. (1996). *Critical geopolitics: The politics of writing global space*. Routledge.
- Ó Tuathail, G., Dalby, S., & Routledge, P. (Ed.). (1998). *The Geopolitics Reader*. Routledge.
- Parker, G. (1985). *Western geopolitical thought in the twentieth century*. St. Martin's Press.
- Parker, G. (1998). *Geopolitics: Past, present, and future*. Pinter.
- Rahbek-Clemmensen, J. (2017). The Ukraine crisis moves north: Is Arctic conflict spill-over driven by material interests? *Polar Record*, 53(1), 1–15.
- Sharp, J. (1993). Publishing American identity: Popular geopolitics, myth and the reader's digest. *Political Geography*,12(6), 491-503.
- Spykman, N. J. (1942). *America's strategy in world politics: The United States and the balance of power*. Harcourt, Brace & Co.
- Spiegel Online. (2007). Russen setzen Fahne am Nordpol (2. August). <http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/in-4261-metern-tiefe-russen-setzen-fahne-am-nordpol-a-497827.html>.
- Spiegel Online.(2014). Paris stoppt Lieferung von Helikopter-Träger an Moskau, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/frankreich-stoppt-umstrittene-kriegsschiff-lieferung-an-moskau-a-989725.html>.
- Şener, B. (2017). *Jeopolitik, uluslararası ilişkilerde insan, devlet, coğrafya ve zaman etkileşimi üzerine bir giriş*. Barış Kitap.
- Wegge, N., Keil, K. (2018). Between classical and critical geopolitics in a changing Arctic. *Polar Geography*, 41(2), 87–106.
- Zellen, B. (2009a). *Arctic doom, Arctic boom: The geopolitics of climate change in the Arctic*. Greenwood Publishing Group.

Avrupa Birliği'nin Arktik Politikası ve Rusya'nın Tehdit Algısı: Ukrayna Savaşı'nın Yansımaları

Hasibe Tuğçe Taşık¹

Özet

Avrupa Birliği (AB) ve Rusya Federasyonu (Rusya), 2000'li yıllardan itibaren Arktik bölgesine yönelik politikalar geliştiren ve uygulayan iki önemli aktördür. Ukrayna Savaşı, bu iki tarafı Arktik'te karşı karşıya getirmiştir. Savaş, AB'nin Arktik politikasında iş birliği ve çevre konuları ağırlıklı gündemden güvenlik odaklı politikalara doğru bir değişime neden olmuştur. Bu makale, Ukrayna Savaşı'na giden süreçte AB'nin Arktik politikalarını incelemekte ve Rusya'nın AB'nin hangi adımlarını tehdit olarak algıladığını analiz etmektedir. Uluslararası ilişkiler teorilerinden neoliberalizm çerçevesinde AB'nin politikaları, realizm çerçevesinde ise Rusya'nın politikaları değerlendirilmektedir. Makale, tarafların birbirlerine yönelik tehdit algılarını ve bu alguların çatışmaya evrilmesini birincil ve ikincil kaynaklar ışığında değerlendirmektedir. Sonuç olarak, AB'nin genişleme politikası ve komşuluk politikası, Rusya'nın tehdit algılamalarına neden olmuş, Kırım'ın işgali ile başlayan süreç ise Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO)'nün bölgedeki faaliyetlerini artırmış ve Finlandiya'nın NATO üyeliği ile iki tarafı karşı karşıya getirmiştir. Ukrayna Savaşı, AB ve Rusya'nın Arktik bölgesindeki güç dengelerini de bozmuş ve iş birliklerini zorlaştırarak bir çatışma ortamı yaratmıştır. Savaşın en kısa sürede sonlanması ve tarafların yeni siyasi ve askeri çözümlerle masaya oturması Arktik'te yeniden barış ortamının kurulmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arktik, Avrupa Birliği, Rusya, Ukrayna savaşı

Jel Kodları: N40, N43, N50.

The European Union's Arctic Policy and Russia's Threat Perception: Reflections of The Ukraine War

Abstract

The European Union (EU) and the Russian Federation (Russia) are two important actors that have developed and implemented policies towards the Arctic region since the 2000s. The Ukrainian War brought these two sides face to face in the Arctic. The war caused a shift in the EU's Arctic policy from cooperation and environmental issues to security-oriented policies. This article examines the EU's Arctic policies leading up to the Ukrainian War and analyzes which steps Russia perceived as threats by the EU. The EU's policies are evaluated within the framework of neoliberalism and Russia's policies within the framework of realism from international relations theories. The article considers the parties' perceptions of threat towards each other and the evolution of these perceptions into conflict in the light of primary and secondary sources. As a result, the EU's expansion policy and neighborhood policy caused Russia's perceptions of threat, and the process that began with the occupation of Crimea increased the activities of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in the region and brought the two sides face to face with Finland's NATO membership. The Ukraine War has also disrupted the balance of power in the Arctic region of the EU and Russia, making cooperation difficult and creating an environment of conflict. Ending the war as soon as possible and having the parties come together at the table with new political and military solutions will ensure the establishment of peace in the Arctic.

Keywords: Arctic, European Union, Russia, Ukraine war

Jel Codes: N40, N43, N50.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

H. T. T. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına tek başına katkıda bulunmuştur. Yazarın makaleye katkısı % 100'dür

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Yüksek lisans, St.Petersburg Devlet Üniversitesi, Bağımsız araştırmacı, Rusya araştırmaları, yagmurtugce.07@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8985-3584>.

1. Giriş

Küresel iklim değişikliği, Arktik bölgesinde önemli çevresel ve stratejik etkiler doğurmuştur. Sahip olduğu doğal kaynaklar, enerji rezervleri ve yeni deniz yolları ile Arktik, yalnızca bölgesel değil, küresel ölçekte stratejik bir öneme sahiptir. Buzulların erimesi ve iklim değişiklikleri, uluslararası aktörlerin dikkatini çekmiş, Arktik'i stratejik bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Özellikle Avrupa Birliği (AB) ve Rusya Federasyonu (Rusya), Arktik'in geleceği üzerinde etkili olabilmek için çeşitli politikalar geliştirmektedir.

2000'li yıllardan itibaren AB, Arktik bölgesini çevre, enerji ve ticaret politikalarının önemli bir parçası haline getirmiştir. Ancak, Ukrayna Savaşı ile birlikte AB'nin Arktik politikasında bir değişim yaşanmış, çevre odaklı yaklaşımlar yerini güvenlik temelli politikalara bırakmıştır. Bu değişim, Rusya'nın bölgedeki stratejik çıkarlarıyla doğrudan çatışmaya neden olmuş ve iki taraf arasında gerilimi artırmıştır. Rusya, Arktik'i yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda askeri ve politik üstünlüğünü pekiştirecek bir stratejik alan olarak görmektedir. NATO'nun da bu süreçteki rolü, Rusya'nın tehdit algısını güçlendiren bir diğer faktör olmuştur.

Çalışmanın temelinde iki araştırma sorusu yer almaktadır:

1. AB'nin Arktik politikaları, Rusya tarafından hangi unsurlarıyla tehdit olarak algılanmaktadır?
2. Ukrayna Savaşı, Arktik bölgesindeki AB ve Rusya arasındaki rekabeti nasıl etkilemiştir?

Bu sorular doğrultusunda, makalede, Ukrayna Savaşı'nın AB ve Rusya arasındaki Arktik rekabetine etkileri incelenmekte, AB'nin geliştirdiği politikaların Rusya tarafından nasıl tehdit olarak algılandığı analiz edilmektedir. Uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde, AB'nin neoliberal politikaları ve Rusya'nın realizme dayalı güvenlik stratejileri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Neoliberalizm, uluslararası ilişkilerde devletlerin sadece güvenlik ve askeri güç üzerinden değil, aynı zamanda ekonomik iş birliği, serbest ticaret ve karşılıklı bağımlılık yoluyla da etkileşimde bulunmasını vurgulayan bir teoridir. Neoliberalizmin önde gelen isimlerinden Keohane ve Nye (2011), karşılıklı bağımlılığı, özellikle ekonomik karşılıklı bağımlılığı (interdependence) dünya siyasetinin önemli bir aracı olarak değerlendirirler. Uluslararası ilişkilerde baskın aktörleri devletler olarak görürler ve küreselleşme ile birlikte devletler arasındaki karşılıklı bağımlılığın davranış kalıplarını etkilediğini ve devletlerin iş birliği yapma biçimini değiştirdiğini savunmaktadırlar. Bu iş birliği sayesinde ekonomik entegrasyon ve ticari ilişkiler geliştirilerek ülkeler arasındaki çatışma risklerini azaltmak ve barışı pekiştirmek hedeflenir. Bu çerçevede, AB'nin Arktik politikasında çevre koruma, sürdürülebilir kalkınma ve enerji güvenliği gibi konular ön plana çıkmış ve bu hedefler, bölgedeki aktörlerle iş birliği içinde hayata geçirilmiştir. AB'nin neoliberal politikaları, Arktik bölgesinde ticaret, iklim değişikliği ve enerji alanında küresel ortaklıklar kurmayı amaçlamaktadır.

Realizm ise uluslararası ilişkilerde devletlerin temel önceliklerinin güvenlik, egemenlik ve askeri güç olduğunu savunan bir yaklaşımdır (Notre Dame International Security Center, 2022). Bu bağlamda Rusya, Arktik bölgesini stratejik bir çıkar alanı olarak görmektedir ve bölgedeki askeri varlığını artırarak güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Realizme göre, devletler arasındaki rekabet, özellikle stratejik bölgelerde çatışmaya yol açabilir (Behrve Heath, 2009). Rusya, AB'nin genişleme politikalarını kendi güvenliği için bir tehdit olarak algılamakta ve bu doğrultuda Arktik bölge dahil, karşı karşıya geldikleri her alanda askeri hazırlıklarını artırmaktadır.

Makalede nitel araştırma yöntemleri kullanılmış ve birincil ile ikincil kaynaklardan elde edilen veriler analiz edilmiştir. AB'nin politikaları neoliberalizm perspektifinden, Rusya'nın politikaları ise realizm çerçevesinden ele alınmıştır. Neoliberalizm, AB'nin ekonomik iş birliği ve karşılıklı bağımlılık politikalarını açıklarken, realizm Rusya'nın güvenlik ve egemenlik odaklı yaklaşımlarını anlamamıza yardımcı olmuştur. Makalede, AB'nin 2008 ve 2016 yıllarında yayımladığı Arktik strateji belgeleri, Rusya'nın tehdit algılarını yansıtan resmî açıklamalar ve Ukrayna Savaşı sonrası stratejik gelişmeler incelenmiştir. Ayrıca, AB ve Rusya'nın Arktik bölgesindeki askeri ve çevresel iş birliklerine dair

uluslararası anlaşmalar ve NATO'nun bölgedeki faaliyetlerine ilişkin raporlar analiz edilmiştir.

Makale şu şekilde yapılandırılmıştır: İlk olarak, AB'nin Arktik bölgesindeki politikalarının tarihsel gelişimi ve bu politikaların çevresel ve ekonomik boyutlarına değinilmiştir. AB'nin Arktik'teki stratejik varlığını artırmaya yönelik politikaları, özellikle çevre koruma ve enerji güvenliği ekseninde incelenmiş ve bu politikaların bölgedeki jeopolitik önemi ele alınmıştır. Ardından, Rusya'nın Arktik bölgesine yönelik stratejik hedefleri ve bu hedeflerin AB'nin politikalarıyla nasıl çatıştığına odaklanılmıştır. Rusya'nın 1990'lı yıllarda geliştirdiği "Yakın Çevre Doktrini" ve Arktik bölgesindeki askeri hamleleri ile Ukrayna Savaşı'nın Arktik üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Daha sonra, AB'nin Ukrayna Savaşı sonrası güvenlik politikalarındaki değişiklikler ve Stratejik Pusula belgesi çerçevesinde Arktik bölgesindeki askeri hareketlilik incelenmiştir. AB'nin güvenlik stratejisindeki dönüşüm ve NATO'nun bu süreçteki rolü, Rusya'nın tehdit algılamaları ışığında analiz edilmiştir. Son olarak, AB ve Rusya'nın Arktik bölgesindeki stratejik yaklaşımlarının Ukrayna Savaşı bağlamında nasıl şekillendiği ve bu stratejilerin bölgesel ve küresel jeopolitik dengeler üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, gelecekte Arktik bölgesinde yaşanabilecek olası senaryolar tartışılmıştır.

2. Avrupa Birliği'nin Arktik Politikası ve Arktik Bölge'deki Varlığı

AB, 1995 yılında İsveç ve Finlandiya'nın birliğe üye olması ile coğrafi olarak Arktik Bölge'ye dahil olmuş ve Rusya ile 1.300 km kara sınırına sahip olmuştur. Finlandiya, AB'ye katılımının ardından kendi güvenliği için Birliğin, Rusya ile karşılıklı bağımlılığını artırmasına yönelik yoğun çaba sarf etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda 11-12 Kasım 1999 tarihinde Finlandiya'da Avrupa Komisyonu ile Dışişleri Bakanları Konferansı düzenlenmiştir ve konferansa Rusya, Norveç, İzlanda, Letonya, Litvanya, Estonya ve Polonya gibi Birliğe üye olmayan ülkeler de katılmıştır. Bu konferansta Rusya dahil olmak üzere tüm taraflar Kuzey Boyutu'nun oluşturulmasına yönelik olumlu görüşlerini belirtmişlerdir. Avrupa Komisyonu tarafından ilk Eylem Planı Haziran 2000'de kabul edilmiştir (Yıldız, 2014, s. 163-166).

AB'nin bölgeye yönelik ilk strateji tebliği 2008 yılındadır. Bu tebliğ Avrupa Birliği'nin Arktik politikasının ilk katmanı olarak Arktik konularına yönelik yapılandırılmış ve koordineli bir yaklaşımı benimsemiştir (European Union, 2008, s. 12). Yine 2008 tebliğinde Danimarka (Grönland), Finlandiya ve İsveç'in Arktik'te topraklara sahip olduğu, İzlanda ve Norveç'in Avrupa Ekonomik Alanları'nın üyeleri olduğu belirtilmiştir. Bu belgenin ardından 2012 yılında yayınlanan Ortak Tebliğ'de Arktik'te kurulabilecek ortaklıklara dair bir yol haritası kabul edilmiştir. Buna göre Arktik Devletleri arasında iş birliğini teşvik eden ve bölgenin en önemli hükümetlerarası forumu olan Arktik Konseyi'ne daimî gözlemci olma hedefi konulmuştur (European Union, 2012).

2014 yılında Avrupa Parlamentosu'nun da konuya müdahil olması ile 'AB'nin Arktik Stratejisi' kararı kabul edilmiştir. Bu kararda Arktik'te sosyo-ekonomik ve çevresel konulara odaklanan tutarlı bir strateji ve özel eylem planı çağrısında bulunulmuştur ve Arktik Bölge'nin doğal kaynaklarının artan kullanımının yerel nüfusa fayda sağlaması ve Arktik Bölge'nin sahip olduğu beşerî ve doğal yapıya saygı duyması gerektiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda AB'nin bölgesel ve uyum politikasının hayati önemine de vurgu yapılarak bölgeler arası ve sınır ötesi iş birliği için destek sağlanmıştır ve ulaşım koridorlarına odaklanılarak Arktik Bölgesi'ni Avrupa'nın geri kalanına bağlayan altyapı bağlantılarının geliştirilmesi ihtiyacı vurgulanmıştır (European Parliament, 2014).

Avrupa Komisyonu tarafından 2016 yılında yayınlanan tebliğde üç öncelikli alana odaklanılmıştır:

- İklim değişikliği ve Arktik çevrenin korunması,
- Arktik çevresinde sürdürülebilir kalkınma ve
- Arktik konularda uluslararası iş birliği.

2016 tebliğinde bu üç alanın her biri için ilgili ana konuları belirlemiş ve bir dizi politika faaliyetlerinin ana hatlarını çizerek Arktik Bölgeye yönelik entegre bir AB politikası oluşturulmasına yardımcı olacak eylemler ortaya koymuştur. İklim değişikliği ve Arktik çevrenin korunması alanında, EU-PolarNet gibi

araştırmaların teşvik edilmesi bu eylemlerden biridir. Yine bu belgede sürdürülebilirlik noktasında Yeşil Ekonomi'nin çok kaynaklı enerji sistemleri, eko-turizm ve düşük emisyonlu gıda üretimi gibi fırsatlarına dikkat çekilmiştir. Ek olarak 'Mavi Ekonomi' sektörleri olan su ürünleri yetiştiriciliği, balıkçılık, açık deniz yenilenebilir enerjisi, deniz turizmi ve deniz biyoteknolojisi gibi alanlarda Avrupa Komisyonu'nun sürdürülebilir ekonomik faaliyetler için potansiyel fırsatları izlemeye yardımcı olacağı belirtilmiştir. Arktik Bölge'nin sahip olduğu çeşitlilikler göz önünde bulundurularak, enerjinin bir büyüme sektörü olması beklenmektedir ve sürdürülebilirlik açısından kıyı ve açık deniz rüzgar enerjisi, okyanus enerjisi, jeotermal enerji ve hidroelektrik enerjisi ön plana çıkarılmaktadır (European Commission, 2016).

13 Ekim 2021 tarihinde AB Dış İlişkiler Güvenlik Yüksek Temsilciliği tarafından 'Barışçıl, sürdürülebilir ve müreffeh bir Arktik için daha güçlü bir AB katılımı' başlığı ile bir tebliğ yayınlanmıştır. İçerik açısından ise daha önceki belgelerden farklı olarak barış ve refah konularına vurgu yapılmıştır. Yine bu belgede Rusya'nın kendi alanında bulunan Arktik bölgede alt yapının ikili kullanımı ve küresel stratejik konumu açısından kendi çıkarını gözeten askeri yığınaklardan rahatsızlıkları dile getirilmiştir. Danimarka, Kanada ve İzlanda dahil olmak üzere birçok ülkenin, Rusya'nın Arktik sularında ve hava sahasındaki artan iddialılığına yanıt vermek amacıyla (NATO gibi organizasyonların) bu gelişmeleri yakından takip ettiği belirtilmiştir. Devam eden bölümlerde AB'nin özellikle iklim değişikliğiyle ilişkili Arktik güvenlik risklerine ilişkin stratejik öngörüsünü, ortak ülkeler ve NATO ile birlikte çalışarak artıracağı belirtilmiştir (European Commission, 2021, s. 3-6).

AB, Arktik bölgesinde siyasi varlığı dışında, yaptığı yatırımlar ve uyguladığı projelerle de varlık göstermektedir. Bölgenin kalkınmasının sürekliliğini hedeflemektedir ve bu kapsamda Horizon 2020 (2014-2020) araştırma ve inovasyon programına 200 milyon Euro'nun üzerinde harcama yapmıştır. Yine Horizon 2020 kapsamında gerçekleştirilen EU-PolarNet 1 (2015-2019), EU-Polar Net2 (2020-2023) ile yerli halklar, iş adamları, araştırmacı ve politika yapımcılarla etkileşime geçilerek Avrupa'nın bilimsel ve operasyonel uyumuna katkı sağlanması hedeflenmiştir. AB, Avrupa Uzay Ajansı ile birlikte Horizon 2020 kapsamında ArcticPassion gibi projeler tarafından toplanan bilgi ve verileri kullanarak Copernicus programının Arktik hizmetlerini daha da genişletmektedir. AB'nin Copernicus Acil Durum Yönetim Servisi, hem bir felaketin öncesinde hem de hemen sonrasında izleme, erken uyarı ve haritalama hizmeti sunmaktadır. AB ve Birleşmiş Milletler iş birliği ile gerçekleştirilen Küresel Afet Uyarı ve Koordinasyon Sistemi (GDACS), büyük ölçekli ve ani başlayan felaketlerden sonra uyarıları ve koordinasyonu iyileştirecektir. AB, Copernicus ve Avrupa Deniz Gözlem ve Veri Ağı'nın (EMODNet) kapasitesini, özellikle Arktik'e odaklanarak aşırı hava olaylarının etkilerini daha iyi öngörmek için artıracaktır. Galileo Acil Durum Uyarı Servisi'nin gelecekte, özellikle karasal bağlantı ağlarının kapsamadığı uzak bölgelerdeki yaklaşan bir felaketle tehdit edilen nüfusa doğrudan ulaşmak ve onları uyarmak için kullanılması öngörülmektedir. Sert iklimi, öngörülemeyen hava koşulları ve büyük mesafeler nedeniyle zamanında ve etkili arama ve kurtarma (SAR) operasyonları Arktik'te hayati öneme sahiptir. Galileo SAR denizde insanları kurtarmak için gereken süreyi önemli ölçüde azaltmaktadır. Yeni Galileo Return Link Hizmeti, zorlu ortamlarda görev yapan denizciler ve pilotlar için yeni işlevler sunar ve şu anda Galileo tarafından benzersiz bir şekilde, dünya çapında ve ücretsiz olarak sunulmaktadır (European Commission, 2021, s. 8-12). Ayrıca AB'nin uygulamakta olduğu sınır ötesi ve ulusötesi programlar vardır. Arktik'te Avrupa Bölgesel İş Birliği (Interreg) başlığı altında Interreg Aurora, Interreg Northern Periphery and Arctic (NPA) ve Interreg Baltic Sea Region programları ile İsveç, Norveç, Finlandiya, İrlanda, Belarus ve Rusya gibi bölge aktörleri ve yerel halk ile işbirlikleri gerçekleştirilmektedir (European Parliament, 2022, s. 5).

Süresinin dolması nedeniyle Horizon 2020 programı, Horizon Avrupa Programı (2021-2027) adıyla benzer bütçeyle varlığına devam etmektedir (Rochold ve Biebow, 2022). Horizon Avrupa, önümüzdeki 10 yıl içinde Arktik bölgesinde araştırmanın toplumsal etkisini iletlemeye yardımcı olacak üç yeni girişimi kapsamaktadır: 1-Sağlıklı okyanus, denizler, kıyı ve iç sular misyonu; 2- Toplumsal dönüşüm de dahil olmak üzere iklim değişikliğine uyum misyonu; ve 3-İklim açısından nötr, sürdürülebilir ve üretken bir mavi ekonomi için ortak finanse edilen bir ortaklık. Ancak Rusya-Ukrayna Savaşı Arktik'te uygulanan Horizon programı tarafından finanse edilen Interact gibi büyük projelere Rus tarafından bilgi

akışının durmasına neden olmuştur. Rusya'ya karşı uygulanan AB yaptırımları, Rus kuruluşlarla tüm bilimsel iş birliğinin askıya alınmasını ve Rusya'yı ilgilendiren faaliyetlerden araştırma fonlarının çekilmesini kapsamaktadır (European Parliament,2024).

Enerji konusu AB-Rusya ilişkilerinin önemli bir basamağını oluşturmaktadır. Enerjinin tedarikinin sağlanması açısından Rus doğalgazı ve petrolü AB için uzun bir süre çok önemli bir kaynak olmuştur (Ecologic Institute, 2010, s. 38). 2010 yılında yapılan bir araştırmada AB'nin enerji bağımlılığı, Rusya'nın ise ekonomik bağımlılığı olduğu ve Rusya döviz gelirlerinin %60'ını petrol ve doğalgaz ihracatından elde ettiği ve gelirin büyük kısmının AB'den geldiği şeklinde değerlendirilmiştir (Ecologic Institute, 2010, s. 50). AB'nin Rus doğalgazına bağımlılığı yıllar içinde artış göstermiştir. 2020 yılında %26 olan bu oran 2018- 2021 yılları arasında %40'ın üzerine çıkmıştır ve Rusya- Ukrayna savaşı öncesinde %45'leri bulmuştur (International Energy Agency, 2023). Ukrayna'nın işgalinden sonra Rusya, AB'ye gaz tedarikinde kesintiye giderek enerjiyi bir silah olarak kullanmıştır. Ağustos 2022 yılında AB'de gaz fiyatlarında %1000'lik bir artış yaşanmıştır ve enerji fiyatları rekor seviyelere ulaşmıştır. Bu durum AB üye devletleri içerisinde enerji krizine ve devamında enflasyonun %11,5 oranında artmasına neden olmuştur (Council of the European Union, 2024a). Bu sebeple Rusya'ya karşı çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır ve Rus fosil yakıtlarına bağımlılığı azaltmak hedeflenmiştir. Mayıs 2022 'de REPowerEU Planı kabul edilmiştir ve Avrupa'nın Rus enerji ithalatına olan bağımlılığını kademeli olarak sonlandırmak hedeflenmiştir. AB Rus fosil yakıtlarına bağımlılığı azaltmak için tedarik sağladığı ülkeleri çeşitlendirmeye ve temiz enerjiye geçiş sürecinin hızlandırmaya yönelik adımlar atmıştır. Enerji arz güvenliğinin sağlanması ve istikrar ortamının oluşturulması için bir piyasa mekanizması oluşturulmuştur. AB'nin 2021'de Rusya'dan ithal ettiği %45'lik gaz payı Ağustos 2024'te %18'e düşmüştür. 24 Haziran 2024 tarihinde AB tarafından kabul edilen yaptırım paketiyle Rusya'nın sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) gelirlerine yönelik olarak AB topraklarında üçüncü ülkelere aktarma amacıyla yeniden yükleme yapılmasının yasaklanacağı ve Arctic LNG2 ve Murmansk LNG gibi inşası devam eden projelerin tamamlanmasına yönelik mal, teknoloji ve hizmet desteğinin yasaklanacağı belirtilmiştir (European Commission, 2024). Diğer taraftan AB dünyanın en büyük LNG ihracatçısıdır. 2023 yılı itibariyle Rusya'ya uygulanan yaptırımlar sonrasında Norveç, Amerika Birleşik Devletleri, Kuzey Afrika ülkeleri, İngiltere ve Katar, AB'nin gaz tedarikçileri arasında yer almışlardır. Ancak pazarın en büyük tedarikçisi %30'luk pay ile bir başka Arktik bölge paydaşı olan Norveç olmuştur (Council of the European Union,2024b).

Rusya- Ukrayna savaşı enerji güvenliğinin sağlanmasını zorunlu kılmakla beraber AB'nin Rusya'ya ve fosil yakıtlara olan bağımlılığının azaltılma sürecini hız ve fosil yakıtlardan alternatif enerji kaynaklarına ve yeşil enerjiye geçiş sürecini hızlandırmıştır. Rusya ise AB pazarından doğan açığı başta Çin olmak üzere diğer pazarlardaki payını arttırarak kapatmıştır. Ancak diğer taraftan uygulanan yaptırımlarla Rusya'nın büyük veri tabanlı ve veri paylaşımı yüksek projelerden çıkarılması Arktik'te bilimsel iş birliklerinin duraklamasına neden olmuştur. Bu durum Rusya Arktik'inde Avrupalı bilim insanları yerine Arktik dışı ülkelerin Rusya ile ortak çalışmalarında artışa neden olacaktır. İlerleyen yıllarda Arktik dışı ülkelerin faaliyetleri ve Arktik politikaları da artış gösterecektir.

3. Rusya'nın Tehdit Algılamaları ve Ukrayna Savaşı'na Giden Süreç

Rusya, Çarlık Dönemi ve devamında Sovyetler Birliği (SSCB) Dönemi'nde çok geniş ve çok uluslu topraklar üzerinde söz sahibi olmuştur. Bu sebeptendir ki Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrası, doksanların başından itibaren 'Yakın Çevre Doktrini'ni ilan etmiştir ve kendinden ayrılan doğu ve güneyindeki komşu ülkelerin oluşturduğu coğrafyayı kendi etki alanı olarak kabul etmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)² aracılığı ile de Rus azınlığın haklarını koruduğunu ileri sürerek bu devletlerin siyasi ve ekonomik konular başta olmak üzere kendisine bağlı kalmasını amaçlamıştır (Rusya Dışişleri Bakanlığı, 2023a).

² Üye ülkeler; Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya ve Tacikistan'dır. Gürcistan 2008'de ayrılmıştır.

Mayıs 2005'te AB ve Rusya arasında ekonomik ilişkiler; özgürlük, güvenlik ve adalet; dış güvenlik; araştırma ve eğitim olmak üzere dört konuda 'Ortak Alanlar' memorandumunu imzalanmıştır (European Commission, 2005). Rusya ise bu memorandum ile 2004'te kabul edilen Avrupa Komşuluk Politikası aracılığıyla diğer Doğu Avrupa ülkelerine sunulandan farklı olarak özel bir statü kazanmıştır. Ancak AB'nin 2009 yılında Doğu Ortaklığı'nı başlatması Rusya tarafından hoş karşılanmamıştır. Bunun nedeni Doğu Ortaklığı'nın Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna'yı kapsamamasıdır. Bu ülkeler Rusya'nın yakın çevre doktrinine giren aynı zamanda BDT'ye üye devletlerdir. Rusya kendi nüfuz alanında AB standartları, değerleri ve iş birliği ile güçlenen devletleri istememiştir ve bu bölgelerde AB'nin varlığını tehdit olarak algılamıştır (Marocchi, 2017, s. 6). Bu algının bir nedeni de 2003 yılında yaşanan Gül Devrimi sonrası Gürcistan'da Batı yanlısı Saakaşvili'nin başkan seçilmesi sonrasında Gürcistan'ın NATO'ya ve AB'ye üye olmak için temaslarda bulunmasıdır (Demirağ ve Tangör, 2011, s. 46). 2008 yılına gelindiğinde ise bilindiği üzere Rusya- Gürcistan Savaşı yaşanmıştır.

Rusya'nın bir diğer tehdit algılaması NATO'nun genişlemesi ve faaliyetleri olmuştur. Aslen Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikalarına karşı kurulan Batı merkezli askeri bir örgüt olan NATO, 2000'li yıllara gelindiğinde post-Sovyet coğrafyasında varlık göstermeye başlamıştır. 2004 yılında Baltık ülkelerinin ve diğer yakın coğrafya ülkelerinin (Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya, Slovakya ve Slovenya) NATO'ya girmesi Rusya'nın kuşatılma düşüncesinin altında yatan başlıca nedenlerdendir. NATO ve AB'ye karşı Rusya da Çin ile ortaklığa devam etmiştir ve bu iki ülke 2012'den beri birlikte deniz tatbikatları gerçekleştirmektedirler (Blivas, 2021). Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ise 2016 yılında bu genişlemeyi şu şekilde değerlendirmiştir:

Ne yazık ki Batılı ortaklarımız NATO'yu doğuya doğru genişleterek ve kontrolleri altındaki jeopolitik alanı Rusya sınırına yaklaştırarak farklı bir yol izlemeyi seçtiler. Bu, Rusya'nın Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ile ilişkilerini etkileyen sistemsel sorunların temel nedenidir. İlginçtir ki, Sovyetler Birliği'ne yönelik Amerikan sınırlama politikasının yazarlarından biri olarak kabul edilen George Kennan, hayatının sonunda NATO'nun genişlemesini trajik bir hata olarak tanımladı.

Rus Dışişleri Bakanı bu açıklamayı yaptığında Rusya- Ukrayna Savaşı çoktan başlamıştı. 2014 yılına gelindiğinde Ukrayna bir Turuncu Devrim atlatmış ve Batı yanlısı liderler tarafından Şubat 2010'a kadar yönetilmişti. Ancak bu liderlerin çok başarılı olmadığını gören Ukrayna halkı bu sefer Rus yanlısı Yanukoviç'i devlet başkanı seçmişlerdir. 21 Kasım 2013'te Ukrayna Hükümeti'nin Avrupa Birliği Ortaklık Anlaşması'nı imzalanmasıyla ilgili hazırlıkları askıya alması ile yeniden iç karışıklıklar başlamıştır ve devlet başkanı Yanukoviç Rusya'ya kaçmıştır (Costea, 2020, s. 22). 16 Mart 2014'te Ukrayna'da devam eden karışıklıklar sırasında Rusya Kırım'da bir referandum gerçekleştirmiştir ve bölgeyi görünürde ateş açılmadan kansasız bir şekilde kendisine bağlamıştır (President of Russia, 2014).

Diğer taraftan Kırım ve Ukrayna'nın güney doğusunda kalan Odesa, Kharkov, Mariupol, Donetsk ve Luhansk ayrılıkçı bölgeleri Rusya tarafından desteklenmiştir. Temmuz 2014'te ise Rusya topçuları tarafından Ukrayna mevzileri bombalanmaya başlamıştır (Costea, 2020, s. 17-19). Bu tarihten itibaren Ukrayna- Rusya Savaşı farklı savaş formlarında (hibrid savaş, vekalet savaşları, casusluk, psikolojik ve ekonomik, vb.) devam etmiştir. 2015 yılında Ukrayna Krizi'nin çözüme kavuşturulması için Rusya, Ukrayna, Fransa ve Almanya liderlerinin katılımıyla Minsk Anlaşması imzalanmıştır (Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 2015).

Ukrayna iç siyasetinde ise AB ile ilgili gelişmeler devam etmiştir. Yanukoviç sonrası AB yanlısı Petro Poroşenko devlet başkanı seçilmiştir ve AB süreci tekrar başlatılmıştır. Ukrayna- AB Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması 1 Ocak 2016'da yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, Ukrayna'nın AB'ye entegrasyonunda ve üyelik sürecinde önemli bir adım olmuştur (Anka Enstitüsü, 2016). 2019 yılında Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelenskiy'nin seçilmesinden sonra da entegrasyon konusu ülkenin önceliği olmaya devam etmiştir (Kuzio, 2019, s. 1).

Rusya'nın Ukrayna'ya karşı 24 Şubat'ta başlattığı savaşın gerekçelerinden biri, Ukrayna'nın tarafsızlık

ilkesini ihlal etmeye yönelmesiydi. Rus ordusunun Kiev önlerine kadar geldiği günlerde 28 Şubat'ta Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskiy, ülkesinin AB'ye katılım için başvuru dilekçesini Kiev'de imzaladı. 17 Haziran'da AB Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, AB'ye üyelik başvurusu yapan Ukrayna ve Moldova'ya "aday ülke" statüsü verilmesi yönünde görüş bildirdi (Cura, 2022). NATO ve Ukrayna ilişkisi de savaşın temel nedenlerinden biri olmuştur. 2021 yılında Karadeniz'de gerçekleştirilen Breeze 2021 Tatbikatı'na NATO'nun bir üyesi olmamasına rağmen Ukrayna'nın katılımı Rusya'da huzursuzluklara neden olmuştur (NATO,2021). Ayrıca savaşın başlamasından kısa bir süre önce Rusya Dışişleri Bakanlığı NATO ve Amerika Birleşik Devletleri'ne Ukrayna'ya yönelik planlarından vazgeçme ve Doğu'ya doğru genişlemeyi bırakma çağrısında bulunmuştur. Rusya, dünya çapında NATO üyesi ülkelere Moskova'yı düşman olarak görmemeleri çağrısında bulunmuştur ve bir taslak anlaşma metni sunmuştur. Yine bu metinde NATO'nun Rusya ile barışçıl bir diyalog sürdürmesi ve başta Baltık ve Karadeniz olmak üzere açık denizlerde ve hava sahasında olayların önlenmesi için ortak eylemlerde bulunması tavsiye edilmiştir (Lenta.ru, 2021).

Harita 1: 2021 sonrası Arktik Bölgesinde NATO ve Rusya'nın askeri faaliyetleri

Kaynak: <https://arcticmilitarytracker.csis.org/>

Rusya sadece Karadeniz'de NATO ile karşı karşıya gelmemiştir. Yukarıdaki haritada görüldüğü üzere 2021 yılından beri Arktik Bölgesinde özellikle AB ile sınırların kesiştiği noktalarda askeri hareketlilik oldukça yükündür.

Savaşın başlamasından on bir hafta sonra Pentagon Sözcüsü John Kirby (2022) Fox News'e verdiği röportajda şunları söylemiştir:

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısından önce Biden yönetiminden silah akışı vardı. Putin saldırıya geçmeden önce Ukrayna'ya hayati öneme sahip yardımları içeren ilk milyar dolar başkan tarafından onaylanmıştı... Son olarak son 8 yıl içerisinde Ukraynalıları hazırlamak için harcanan tatbikat ve çabayı gerektiği kadar aklımızda tutmuyoruz. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Britanya ve diğer müttefiklerimiz küçük bir yapı içerisinde Ukrayna'nın liderliğine, komutanlığına ve operasyonel manevraları kontrol etmesine yardımcı oldular. Bugün bizim gördüğümüz ve onların yaptıkları şey sadece silahlarla ilgili değil, onların çatışma alanlarında kazandıkları tecrübe, liderlik ve yeteneklerle alakalı. Sovyet döneminden farklı olarak yukarıdan aşağıya katı ve daha Batılı bir orduya dönüştüler. Bu kazara olmadı. Bu Amerika Birleşik Devletleri ve müttefiklerinin yıllar içerisindeki çabalarının neticesidir.

Bugün geldiğimiz noktada AB, Rusya'da bulunan bireylere ve kuruluşlara karşı bir dizi yaptırım uygulamaktadır. Bu yaptırımlar, Rusya'nın ekonomik gücünü zayıflatmak, kritik teknolojilerden ve pazarlardan mahrum bırakmak ve savaşma kabiliyetini önemli ölçüde azaltmayı hedeflemektedir. AB, Ukrayna'ya 93.3 milyon Euro finansal ve ekonomik destek, 33 milyon Euro güvenlik ve savunma desteği

sağlamıştır (European Council, 2024).

4. AB Arktik Politikasında Öne Çıkan Güvenlik Konusu

Coğrafi olarak AB ile Rusya'nın bulunduğu dört bölge mevcuttur. Bu alanlar: Avrupa Arktik bölgesi, Baltık Denizi, Karadeniz ve Ukrayna/Belarus bölgesidir. Tarihsel açıdan ele alındığında 20. yy'ın ikinci yarısından itibaren Sovyetler Birliği'nin dünya siyasetinde etkin olarak varlığı ve yıkılışı devletler ve halklar üzerinde travmalar bırakmıştır. 26 Aralık 1991'den itibaren Sovyetler Birliği'nin halefi olarak devam eden Rusya zaman içerisinde öteki olarak konumlanmıştır. Diğer taraftan AB, Şubat 1992'de imzalanan ve 1 Kasım 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması ile yeni bir boyut kazanmıştır ve 1995, 2004 ve 2007 yıllarındaki genişlemeler ile Rusya'ya komşu olmuştur.

AB'nin Arktik bölgede aktör olmasını sağlayan ülkeler İsveç ve Finlandiya'dır. Bu iki ülke aynı zamanda AB'nin Baltık Denizi ve Avrupa Arktik bölgesinde Rusya'dan tehdit algılayan üyeleridir. İmparatorluk geçmişine dayanan ve geniş toprakları olan Rusya'nın küçük komşusu Finlandiya, Büyük Petro Dönemi (1682-1725)'nden itibaren varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında güvenlik endişesi devam eden Finlandiya 1948 yılında Sovyetler Birliği ile Dostluk, İş Birliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile taraflar yabancı tehditlere karşı birbirini savunma sözü vermişlerdir. Soğuk Savaş yıllarında ise Finlandiya, Paasikivi- Kekkonen doktrini olarak bilinen bir 'aktif tarafsızlık' politikası izlemiştir ve ne NATO'ya ne de Varşova Paketi'ne üye olmadan iki tarafın üyeleriyle ticareti ve iyi ilişkileri sürdürmüştür (Pakkasvirta ve Tuominen, 2024, s.43). Aynı yıllarda Finlandiya'nın komşusu İsveç de her iki bloğa üye olmayarak tarafsızlığını açıklamıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Finlandiya için tarafsızlığın temelinde Sovyetler Birliği ile komşu olmanın verdiği güvenlik kaygısı varken İsveç için kendi politik tercihleri söz konusudur (Noreen ve Sjöstedt, 2024). Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonrasında Finlandiya ve Rusya arasında 1948 Dostluk, İş Birliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması geçerliliğini kaybetmesine rağmen etkisi uzun bir süre devam etmiştir. 1995 yılında İsveç ve Finlandiya AB'ye üye olarak siyasi bir irade göstermişlerdir. Ancak bu anlaşmanın 1948'den beri süren etkisiyle Finlandiya askeri anlamda tarafsızlığını korumuştur ve NATO'ya üyeliğe uzun bir süre sıcak bakmamıştır. 2022 yılında Ukrayna-Rusya Savaşı her iki devletin askeri tarafsızlıkları açısından bir kırılma noktası olmuştur. Savaşın başlamasından kısa süre sonra sırasıyla Finlandiya ve İsveç NATO'ya üyelik için başvuruda bulunmuşlardır. Finlandiya 2023 yılında, İsveç ise 2024 yılında NATO'ya üye olmuşlardır.

AB, Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya'nın kıtaya yöneltebileceği askeri tehditleri engellemek ve yumuşak güvenlik sorunlarında Rusya ile iş birliği yapabilmek amacıyla karşılıklı bağımlılığını artırmayı amaçlamıştır (Yıldız, 2014, s. 157). Bu amaca uygun olarak 1999 yılında Avrupa Konseyi tarafından 'Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Yönelik Ortak Stratejisi' kabul edilmiştir. Avrupa Konseyi, Rusya'yı iki tarafın da yararına olacak şekilde bu ortak strateji temelinde birlikte çalışmaya davet etmiştir. Başlıca faaliyet alanları olarak a) Rusya'da demokrasinin, hukukun üstünlüğünün ve kamu kurumlarının sağlamlaştırılması, b) Rusya'nın ortak bir Avrupa ekonomik ve sosyal alanına entegrasyonu, c) Avrupa'da ve ötesinde istikrar ve güvenliği güçlendirmek için iş birliği belirlenmiştir. Ayrıca metin içerisinde Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) çerçevesinde ilişkilerin geliştirilmesine de yer verilmiştir (European Council, 1999). Yine bu belgede Avrupa Birliği, Avrupa kıtasında Rusya ile ortak zorluk alanları olan enerji ve nükleer güvenlik; çevre ve sağlık; bölgesel- sınır ötesi iş birliği ve altyapı konularında iş birliği yapacağını belirtmiştir.

Esasen 1999 yılına gelmeden önce Rusya ile Arktik Bölgesi'nde çeşitli forumlarda iş birliği mevcuttu. Rusya 1992 yılında kurulan Baltık Denizi Devletleri Konseyi'ne üyeydi. 1993 yılından beri Barents Avrupa-Arktik Konseyi üyelerinden birisiydi. 1996 yılında kurulan Arktik Konseyini oluşturan Arktik 8'lisi (Kanada, Danimarka Krallığı, Finlandiya, İzlanda, Norveç, Rusya, İsveç ve Amerika Birleşik Devletleri) diye adlandırılan devletler içerisinde yer almaktadır. 2000 yılından itibaren de AB'nin genişlemesi ve Kuzey Boyutu çerçevesinde komşu Rus bölgeleriyle sınır ötesi iş birliğini arttırmıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde AB'nin Rusya hakkında düşüncelerini sorgulatan birtakım olaylar

yaşanmıştır. Öncelikle 2001 yılında Rusya Arktik Okyanusu'nda deniz altından kıta sahanlığının devam ettiğini öne sürerek münhasır ekonomik bölgesinin genişletilmesi için Birleşmiş Milletler'e başvuruda bulunan ilk ülke olmuştur. 2007'de ise Rusya, coğrafi Kuzey Kutbu'na iki denizaltı göndererek Rus bayrağını deniz tabanına demirlemiştir (Labykin, 2014). Oldukça sembolik olan bu hareket Rusya'nın toprak iddialarını ortaya koymuştur. 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi sonrasında Rusya'ya karşı yaptırımlar uygulanmaya başlamıştır. AB kendi resmi belgelerinde Rusya'nın bölgedeki 2008'den beri askeri yığınak kurmaya devam ettiğini belirtmiştir ve bu konuda Avrupa Parlamentosu, Mart 2017'de kabul ettiği kararda, AB'nin Moskova'ya karşı çıkarlarını 'seçici angajman kullanımı ve ortak zorluklara ve tehditlere küresel çözümler için zemin olduğu durumlarda ortak endişe duyulan konularda ilerleme arama' yoluyla daha da ileri sürmesi gerektiğinin altını çizmiştir. 2021 yılında Avrupa Parlamentosu üyeleri ayrıca bu konunun AB'nin Arktik stratejisine dahil edilmesi çağrısında bulunmuştur (European Parliament, 2022, s. 7).

Savaşın devam ettiği süre içerisinde, Arktik Bölge'nin AB için önemini ortaya koyan 2021 Tebliği'nden kısa bir süre sonra Mart 2022'de Güvenlik ve Savunma Stratejik Pusulası yayınlanmıştır. Stratejik Pusula Avrupa Politikalar Merkezi uzmanları tarafından AB'nin 2030 yılına kadar güvenlik ve savunma hedefleri için yeni bir rehber olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca üye ülkeler arasında ilk kez ortak tehdit değerlendirmesi yapılması ve ortak stratejik kültüre doğru atılmış önemli bir adım olarak görülmüştür (Riekes, 2022). Yine bu belgede Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı savaşın yeniden Avrupa'ya dönüşü olarak değerlendirilmiştir (European Union, 2022, s. 14). Arktik bölgesi için ise öncelikle küresel ısınmanın etkisi, jeopolitik rekabetler ve doğal kaynaklar da dahil olmak üzere artan ticari ilgi nedeniyle hızla değiştiğine değinilmiştir. Baltık Denizi, Arktik suları ve diğer bölgelerdeki deniz güvenliği, AB'nin güvenliği, ekonomik kalkınma, serbest ticaret, ulaşım ve enerji güvenliği için önemine vurgu yapılmıştır. Deniz bölgeleri, kritik deniz iletişim yolları ve çeşitli deniz dar geçitleri ile deniz tabanları giderek daha fazla tartışıldığı belirtilmiştir (European Union, 2022, s. 22).

Ukrayna Savaşı, Rusya'nın kuzeydeki AB ülkeleri ve Arktik iş birlikleri ile ilişkilerinin durmasına neden olmuştur. 2022 Şubat ayında Rusya Arktik Konseyi 2021-2023 dönem başkanlığını sürdürmekteydi ancak savaş başlayınca diğer yedi Arktik ülkesi çalışmalarını durdurmaya karar vermişlerdir. Hükümetlerarası çalışma gruplarının çalışmalarını durdurması daha önce görülmemiş bir olaydır (Ciolan, 2022). Ayrıca Rusya, 2022 yılında Baltık Denizi Devletler Konseyi üyeliğinden (Rusya Dışişleri Bakanlığı, 2022) ve 2023 yılında Barents Avrupa-Arktik Konseyi'nden çekilmiştir (Rusya Dışişleri Bakanlığı, 2023b). Ukrayna Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra AB, Rusya ve Belarus ile yürüttüğü Interreg NEXT Kolarctic ve Interreg NEXT Karelia programlarını durdurma kararı almıştır. Yine benzer şekilde Interreg Baltic Sea bölgesi programı da askıya alınmıştır ve bu programlar tarafından daha fazla ödeme yapılmayacağı açıklanmıştır (European Parliament, 2022, s. 5).

5. Sonuç

Bu makalede, Ukrayna Savaşı'nın AB ve Rusya arasındaki Arktik rekabeti üzerindeki etkileri ve bu rekabetin güvenlik ve jeopolitik boyutları analiz edilmiştir. Araştırma, AB'nin çevre ve sürdürülebilir kalkınmaya odaklanan Arktik politikalarının, Ukrayna Savaşı ile birlikte güvenlik eksenli bir yaklaşıma evrildiğini göstermiştir. Aynı şekilde, Rusya'nın bölgedeki stratejik çıkarları da savaşın etkisiyle daha da ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, ilk araştırma sorusu olan "AB'nin Arktik politikaları, Rusya tarafından hangi unsurlarıyla tehdit olarak algılanmaktadır?" sorusuna yanıt olarak, AB'nin genişleme politikası, komşuluk politikası ve NATO ile olan yakın iş birliği, Rusya tarafından güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır.

Rusya'nın Arktik bölgesine yönelik askeri varlığını artırması ve AB'nin bu bölgedeki çevresel ve ekonomik projelerine karşı duyduğu güvensizlik, savaşın gidişatında önemli bir rol oynamıştır. AB'nin neoliberal politikaları, ekonomik iş birliği ve çevre koruma çerçevesinde bölgedeki etkinliğini artırmaya yönelikken, Rusya'nın realizme dayalı politikaları güvenlik ve askeri stratejiler üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla, iki tarafın Arktik bölgesine yaklaşımı temelden farklıdır ve bu farklılık hem Ukrayna

Savaşı'nda hem de Arktik'te ortaya çıkan gerilimleri körüklemiştir.

İkinci araştırma sorusu olan “Ukrayna Savaşı, Arktik bölgesindeki AB ve Rusya arasındaki rekabeti nasıl etkilemiştir?” sorusu çerçevesinde, savaşın bu rekabeti yoğunlaştırdığı sonucuna varılmıştır. Savaş, yalnızca Ukrayna'da değil, aynı zamanda Arktik'te de tarafların güç dengelerini ve iş birliği imkanlarını etkilemiştir. Arktik devletlerinden olan İsveç İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sürdürdüğü, Finlandiya ise 1948 yılından beri sürdürdüğü tarafsızlık politikasını NATO'ya üye olarak sonlandırmıştır ve Arktik'te askeri rekabet artmıştır. Rusya, Ukrayna'daki askeri faaliyetlerinin yanı sıra, Arktik bölgesindeki askeri yığınaklarını artırmış, NATO ve AB'nin faaliyetlerini yakından izlemeye başlamıştır. NATO'nun Arktik bölgesindeki varlığı ve AB'nin bu süreçte güvenlik politikalarını ön plana çıkarması, Rusya'nın tehdit algılarını daha da derinleştirmiştir. Uzun yıllardır Arktik bölgesinde devam eden Arktik Konseyi, Kuzey Boyutu, Barents Avrupa-Arktik Konseyi gibi kurumsal yapılar ile iş birlikleri sonlandırılmıştır. AB yaptırımları nedeniyle yıllar içerisinde Rusya tarafı ile kurulmuş olan iş birlikleri ve büyük projeler askıya alınmıştır ve Rus Arktik'inden veri akışı durmuştur. Enerji konusunda AB zaman içerisinde Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Ukrayna Savaşı sırasında ise Rusya enerji konusunu AB'ye karşı bir silah olarak kullanmaktan geri durmamıştır. AB'de enerji fiyatları artmış ve enflasyon yükselmiştir. Bu durum rekabeti arttırmıştır, AB enerji ihtiyacını farklı kaynaklardan kapatırken, Rusya'nın en çok enerji ithal ettiği Çin'e bağımlılığı artmıştır.

Bu analizler doğrultusunda, Ukrayna Savaşı'nın sadece bölgesel değil, küresel ölçekteki jeopolitik dinamikleri de değiştirmektedir. Yıllar içerisinde AB Arktik politikası netlik kazanmakla birlikte Stratejik Pusula ile güvenlik konusu daha çok ağırlık kazanmıştır. Ukrayna Savaşı başta olmak üzere Arktik bölgedeki askeri hareketliliğin AB ile Rusya arasındaki güvenlik odaklı çatışmaları şiddetlendirdiği söylenebilir. Arktik bölgesi, bu rekabetin merkezinde yer almakta ve savaşın etkisiyle burada iş birliği yerine daha fazla çatışma ihtimali belirlemiştir. Özellikle Rusya'nın, AB ve NATO'nun Arktik'teki genişleme faaliyetlerini stratejik bir tehdit olarak algılaması, bölgedeki askeri hareketliliği artırmıştır. NATO'nun varlığını yakın çevresinde istemeyen Rusya için Arktik komşuları, AB üyesi Finlandiya ve İsveç'in NATO üyeliği Rusya'nın tutumunu sertleştirmiştir.

Sonuç olarak, Ukrayna Savaşı, AB ve Rusya arasındaki ilişkilerin yalnızca Karadeniz ve Ukrayna bağlamında değil, aynı zamanda Arktik bölgesinde de yeniden şekillendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, savaşın sonuçları sadece bölgesel güç dengesini değil, aynı zamanda küresel güvenlik yapısını da etkilemiştir. AB, Arktik bölgesindeki varlığını sürdürülebilir kalkınma ve enerji güvenliği temelinde inşa etmeye çalışsa da Rusya'nın askeri ve güvenlik odaklı politikaları bu iş birliklerini zorlaştırmakta ve taraflar arasındaki çatışma potansiyelini artırmaktadır. Bu nedenle, gelecekte Arktik bölgesinde AB ve Rusya arasında daha fazla gerilim ve rekabetin yaşanması muhtemeldir. Bu ortamın değiştirilmesi adına NATO'nun bölgedeki genişlemesini durdurması Rusya'nın tehdit algısını ve saldırganlığını düşük seviyeye indirecektir. Diğer taraftan AB'nin Rusya'yı tehdit olarak algılamasına karşı kendi askeri yapısını oluşturması ve her iki tarafı kontrol altına alan bir dizi anlaşmanın imzalanması taraflara yeni bir barış ortamı sunacaktır. Bu noktada Rusya açısından tarihsel askeri düşman olan NATO'nun varlığı sorunları daha da derinleştirmektedir. Savaş sonrası dönemde, Arktik'teki jeopolitik dengelerin korunması, tarafların güvenlik endişelerini giderecek çok taraflı bir diplomasi gerektirmektedir. Aksi takdirde, bölgede yeni bir çatışma ortamının oluşması kaçınılmaz hale gelebilir.

Kaynakça

- Anka Enstitüsü (2016, 03 Ocak). *AB- Ukrayna serbest ticaret anlaşması yürürlüğe girdi*. <https://ankaenstitusu.com/ab-ukrayna-serbest-ticaret-anlasmasi-yururluge-girdi/>
- Behr, H. & Heath, A. (2009). Misreading in international relations theory and ideology critique: Morgenthau, Waltz and neo-realism. *Review of International Studies*, 35(2), 327-349. <http://dx.doi.org/10.1017/S0260210509008547>
- Blivas, A. (2021, Haziran). *Sino-Russian military exercises signal a growing alliance*. U.S. Naval Institute. <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2021/june/sino-russian-military-exercises-signal-growing-alliance>

- Ciolan, I. (2022, 11 Nisan). *The EU's geopolitical awakening in the Arctic*. European Policy Centre. <https://www.epc.eu/en/publications/~47c318>
- Council of the European Union (2024, 8 Şubat). *A market mechanism to limit excessive gas price spikes*. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/a-market-mechanism-to-limit-excessive-gas-price-spikes/>
- Council of the European Union, (2024, 21 Mart). *Where does the EU's gas come from?*. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/#0>
- Costea, C. A. (2020). *Rusya'nın Ukrayna'daki hibrid savaşı 2014-2018*. SETA. <https://www.setav.org/assets/uploads/2020/02/R152.pdf>
- Cura, A. (2022, 24 Haziran). *Ukrayna, zorlu AB yolculuğunda 'adaylık' statüsüne ulaştı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukrayna-zorlu-ab-yolculugunda-adaylik-statusune-ulasti/2621499>
- Demirağ Y., & Tangör, B. (2011). 2008 Gürcistan krizi ve Avrupa güvenlik yönetimi yeteneklerinin sınırları (ГрузинскийКризис 2008 года и ПределыВозможностейУправленияЕвропейскойБезопасностью). *Orta Asya ve Kafkasya (ЦентральнаяАзия и Кавказ)*, 14(2), 39-61.
- Ecologic Institute (2010). *EU Arctic footprint and policy assessment final report*. https://arctic-footprint.eu/sites/default/files/AFFPA_Final_Report.pdf
- European Commission (2005, 18 Mart). *EU\ Russia: The four: 'common spaces'*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_05_103
- European Commission (2016, 27 Nisan). *An integrated European Union policy for The Arctic*. Joint communication to The European Parliament and The Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0021>
- European Commission (2021, 13 Ekim). *A stronger EU engagement for a peaceful, sustainable and prosperous Arctic*. Brussels. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/2_en_act_part1_v7.pdf
- European Commission, (2024, 11 Kasım). *State of the energy union report 2024*. https://energy.ec.europa.eu/document/download/bd3e3460-2406-47a1-aa2e-c0a0ba52a75a_en?filename=State%20of%20the%20Energy%20Union%20Report%202024.pdf
- European Council (1999, 3-4 Haziran). *Common strategy of The European Union on Russia*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/38943c06-7e5d-4ca3-acc3-c5154bd9c04e/language-en>
- European Council (2024, 18 Mart). *EU solidarity with Ukraine*. Council of the EU and the European Council. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-solidarity-ukraine/#0>
- European Parliament (2014, 12 Mart). *Integrated Arctic policy. Legislative train schedule European Parliament*. <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-europe-as-a-stronger-global-actor/file-integrated-arctic-policy#:~:text=In%20its%20resolution%20of%202012,socio%20Deconomic%20and%20environmental%20issues.>
- European Parliament. (2022, Haziran). *EU regional policy in the Arctic*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729464/EPRS_BRI\(2022\)729464_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729464/EPRS_BRI(2022)729464_EN.pdf)
- European Parliament. (2024). *Russia's war on Ukraine: Implications for the Arctic*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/754604/EPRS_BRI\(2024\)754604_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/754604/EPRS_BRI(2024)754604_EN.pdf)
- European Union. (2008,20 Kasım). *European Union and The Arctic Region*.Communication From The Commission to The European Parliament and the Council. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0763:FIN:EN:PDF>
- European Union. (2012). *Developing a European Union policy towards the Arctic Region: Progress since 2008 and next steps*. Joint Communication to the European Parliament and The Council. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52012JC0019>
- European Union. (2022, Mart). *A strategic compass for security and defence*. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/strategic_compass_en3_web.pdf
- International Energy Agency. (2023). *Russia's war on Ukraine*. <https://www.iea.org/topics/russias-war-on-ukraine>
- Keohane, R. O. & Nye J. S. (2011). *Power and interdependence* (4. baskı). Longman.
- Kirby, J. (2022, 10 Mayıs). *Biden administration sent weapons to Ukraine 'well before' invasion*. Fox News. <https://www.foxnews.com/media/biden-administration-weapons-ukraine-invasion-pentagon-press-secretary>
- Kuzio, T. (2019). Peace will not come to Europe's War. *Federal Academy for Security Working Paper No.14*. https://www.baks.bund.de/sites/baks010/files/working_paper_2019_14.pdf
- Labykin, A. (2014, 14 Mart). *Rogozin dünyadaki en pahalı buz altı petrol üretimini devraldı (Рогозин занялся самой дорогой в мире подлёдной нефтедобычей)*. Pro-arctic. <https://pro-arctic.ru/28/03/2014/press/7488?ysclid=lwyw6et1zj755697179>

- Lavrov, S. (2016, 30 Mart). *Russia's foreign policy in a historical perspective*. Russia in Global Affairs. <https://eng.globalaffairs.ru/articles/russias-foreign-policy-in-a-historical-perspective/>
- Lenta.ru. (2021, 17 Aralık). *Rusya, NATO ve ABD'ye güvenlik garantileriyle ilgili taslak anlaşma teklifinde bulundu. (Россия предложила НАТО и США проекты договоров по гарантиям безопасности)*. https://lenta.ru/news/2021/12/17/security_planss/?ysclid=lyyqhz2uxz769056018
- Marocchi, T. (2017, 03 Temmuz). *Eu-Russian relations: Towards an increasingly geopolitical paradigm*. Heinrich Böll Stiftung European Union. https://eu.boell.org/sites/default/files/uploads/2017/07/eu-russia-relations_towards-an-increasingly-geopolitical-paradigm.pdf
- NATO(2021,19 Temmuz). *NATO ships exercise in the Black Sea*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185879.htm
- Noreen E., & Sjöstedt R. (2024). From Cold War 'neutrality' to the West: Finland's route to the European Union and NATO. N. Karl, T.Habtom (Ed.), *Neutrality After 1989* içinde (s. 22-35) E- International Relations Publishing.
- Notre Dame International Security Center. (2022, 21 Temmuz). *An introduction to realism in international relations*. <https://ndisc.nd.edu/news-media/news/an-introduction-to-realism-in-international-relations/>
- Pakkasvirta J., & Tuominen H. (2024). From cold war 'neutrality' to the West: Finland's route to the European Union and NATO. N. Karl, T.Habtom (Ed.), *Neutrality After 1989* içinde (s. 22-35) E- International Relations Publishing.
- President of Russia. (2014, 18 Mart). *Adress by president of Russian Federation*. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603>
- Riekeles, G. (2022, 5 Nisan). *Will the strategic compass be a game-changer for EU security and defence?*. European Policy Centre. <https://www.epc.eu/en/Publications/Will-the-Strategic-Compass-be-a-game-changer-for-EU-security-and-defen-479820>
- Rochold, V. & Biebow, N. (2022, Mart). *EU engagement in the Arctic*. Alfred-Wegener-Institut. https://www.arctic-office.de/fileadmin/user_upload/www.arctic-office.de/PDF_uploads/Fact_Sheets/FactSheet_EU_englisch_neu.pdf
- Rusya Dışişleri Bakanlığı. (2022, 17 Mayıs). *Baltık Devletleri Konseyi'nden çekilme açıklaması*. https://mid.ru/en/foreign_policy/rso/soviet-gosudarstv-baltijskogo-mora-sgbm-/1813674/
- Rusya Dışişleri Bakanlığı. (2023a, 10 Temmuz). *Bağımsız devletler topluluğu hakkında*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/integracionnye-struktury-prostranstva-sng/sng/1813264/
- Rusya Dışişleri Bakanlığı. (2023b, 18 Ağustos). *Barent Avrupa-Arktik Konseyi'nden çekilmeye dair açıklama*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1904899/
- Türkiye Dışişleri Bakanlığı. (2015, 12 Şubat). *Ukrayna Krizi'ne çözüm bulunmasına yönelik 12 Şubat tarihli Minsk Anlaşması hakkında Dışişleri Bakanlığı açıklaması*. https://www.mfa.gov.tr/no_-56_-12-subat-2015_-ukrayna-krizi_ne-cozum-bulunmasına-yonelik-12-subat-tarihli-minsk-anlasmasi-hk_tr.mfa
- Yıldız, U. B. (2014). Avrupa Birliği- Rusya karşılıklı bağımlılığında kuzey boyutu ortaklığının rolü. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 13(2). 153-183. https://doi.org/10.1501/Avraras_00000000212

Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Hisse Senedi Portföyü Seçim Aracı Olarak Kullanımı: CIRITIC Tabanlı TOPSIS Yöntemi ile BİST Gıda Sektöründe Bir Uygulama¹

Hasan Ayaydın², Onur Öksüz³

Özet

Hisse senedi yatırımlarında yüksek getiri düzeyine ulaşacak doğru alternatifin seçimi büyük önem taşımaktadır. Günümüzde yatırımcılar ulaşabildikleri tüm bilgileri kapsamlı analizler ile değerlendirerek yatırım kararlarını en doğru şekilde vermeyi amaçlamaktadır. Değerlendirme aşamasında pek çok kriterin farklı önem ağırlıkları ile göz önünde bulundurulması gerekliliği ve bu kriterlerin hem sektör hem de makroekonomik değişkenlerden önemli ölçüde etkilenmesi süreci giderek daha zorlu hale getirmektedir. Doğru yatırım alternatifinin seçiminde karşılaşılan güçlükler yatırımcıların yeni yöntemler geliştirmeye sevk etmektedir. Bu çalışmanın amacı hisse senedi portföyü oluşturma sürecinde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin kullanım başarısını ölçmektir. Bu amaçla BİST Gıda İçecek Endeksinde işlem gören ve Gıda Sektöründe faaliyette bulunan firmaların 2022 yılı sonu finansal tabloları 10 farklı oran ile değerlendirilmiştir. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında CRITIC, performans sıralamalarının oluşturulmasında TOPSIS yönteminden faydalanılmış; elde edilen sıralamalar dikkate alınarak portföyler oluşturulmuş ve bir yıllık getiri düzeyleri karşılaştırılmıştır. Sonuçlar CRITIC tabanlı TOPSIS yönteminin portföy seçim aracı olarak başarıyla uygulanabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çok kriterli karar verme, CRITIC, TOPSIS, Finansal performans, Gıda sektörü

Jel Kodları: G11, G17, L25

The Use of Multi-Criteria Decision-Making Methods as a Stock Portfolio Selection Tool: An Application in the BIST Food Sector Through the CRITIC-Based TOPSIS Method

Abstract

Choosing the right alternative to achieve high returns on equity investments is of great importance. Nowadays, investors try to make the most accurate investment decisions by evaluating all the information they can access through comprehensive analysis. The need to consider many criteria through different weightings at the evaluation stage, and the fact that these criteria are significantly influenced by both sectoral and macroeconomic variables make this process increasingly difficult. The difficulties in selecting the right investment alternative are driving investors to develop new methods. The aim of this study is to measure the success of using Multi-Criteria Decision-Making Methods in the stock portfolio creation process. For this purpose, the year-end 2022 financial statements of companies operating in the Food Sector and listed in the BIST Food and Beverage Index were evaluated using 10 different ratios. The CRITIC method was used for weighting the criteria, and the TOPSIS method was used for creating performance rankings. Portfolios were formed based on the obtained rankings, and their annual return levels were compared. The results obtained show that the CRITIC-based TOPSIS method can be successfully used as a portfolio selection tool.

Keywords: Multi-criteria decision making, CRITIC, TOPSIS, Financial performance, Food sector

Jel Codes: G11, G17, L25

Araştırma ve Yayın
Etüğü Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye
Olan Katkıları

H.A. ve O.Ö. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. H.A.'nın makaleye katkısı %50, O.Ö.'nin makaleye katkısı %50'dir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Bu çalışma, 9-12 Ekim 2024 tarihlerinde düzenlenen 27. Finans Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İşletme Bölümü, Gümüşhane/Türkiye, hayaydin61@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5395-1411

³ Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rektörlük, Rize/Türkiye, onur.oksuz@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7316-1217

1. Giriş

Hisse senedi yatırımlarında nispeten yüksek getiri sağlayacak doğru hisse senetlerini seçmek büyük önem taşımaktadır. Yatırımcıların hisse senetleri arasında risklerini en aza indirecek ve yüksek getiri sağlayabilecek doğru portföyü oluşturabilmesi için ulaşılabildikleri tüm bilgileri ayrıntılı olarak analiz etmesi, firma ve sektöre bağlı pek çok kriteri kapsamlı şekilde değerlendirmesi ve karar alma süreçlerinde doğru şekilde kullanılabilmesi gerekmektedir. Yatırımcılar, finansal tablolar ve bu tablolar üzerinden hesaplanan oran ve göstergelerden faydalanılarak firmaların finansal performanslarını ölçmeyi ve elde edilen bulgular doğrultusunda yatırım kararlarını vermeyi amaçlamaktadır. Finansal performans olarak başarılı olan firmalar ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet avantajı sağlayacak ve bu sayede hem karlılıklarını hem de pazar paylarını artırabilecektir. Finansal performans açısından başarılı olan firmalar ekonomik krizlerden veya darboğazlardan nispeten daha az etkilenecek, bu sayede varlığını sürdürebilecek ve yatırımcısına daha yüksek kazançlar sunabilecektir.

Finansal performans analizlerinde finansal tablolar ve bu tablolar üzerinden hesaplanan oran ve göstergeler önemli bir yer tutmaktadır. Finansal performansın ölçülmesinde firmanın likiditesi, karlılık düzeyi, sermaye yapısı, faaliyet düzeyi ve büyüme performansını içeren oranlar sıklıkla kullanılmaktadır. Örs vd., 2015, s. 63). Finansal oranların hesaplanması yoluyla gerçekleştirilen finansal analizlerde, ulaşılan sonuçların doğru şekilde değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Finansal performans analizlerinde hesaplanan oranların ideal değerleri firmaların faaliyet gösterdiği sektöre, sektörün içinde bulunduğu koşullara ve diğer makroekonomik göstergelere göre değişiklik gösterebilmektedir. Yatırımcılar hesaplanan oranları firmanın faaliyette bulunduğu sektör içerisinde ve sektörün içerisinde bulunduğu konjoktüre göre değerlendirmelidir. Diğer taraftan hesaplanan oran ve göstergelerden oluşan kriterlerin karar süreçlerinde birlikte değerlendirilmesi gerekliliği ve bu kriterlerin değerlendirme süreçlerinde değişken ağırlıklar içerebilecek olması süreci daha değişken kılmaktadır. Bu değişkenlik yatırımcıların değerlendirmelerini etkilemekte ve karar verme sürecini daha karmaşık hale getirmektedir. Hisse senedi yatırımlarında gerek bireysel gerekse kurumsal yatırımcılar için farklı önem ağırlıklarına sahip birçok kriterin kapsamlı analizler ile değerlendirilmesi süreci Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerine (ÇKKV) kullanılabilir alanlar açmaktadır (Söylemez ve Koç, 2017).

Doğası gereği ÇKKV yöntemleri, iki veya daha fazla kriteri dikkate alarak ağırlıklandırma veya sıralama yapılmasına imkan tanımaktadır. Birçok türü bulunan ÇKKV yöntemleri, farklı kriter ve bu kriterler için belirlenen ağırlıkları dikkate alarak iki veya daha fazla karar alternatifini değerlendirme, sıralama ve seçim yapma sürecini içeren metotlardır (Karaoğlan ve Şahin, 2018, s. 64).

ÇKKV yöntemleri oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir (Basílio vd., 2022, s. 16). Yöntemler, birbiriyle çelişebilen kriterlerin ortak bir paydada buluşturularak bir arada değerlendirilebilmesine ve sürecin belirli bir metodoloji etrafında yapılandırılmasına olanak tanır (Belton ve Stewart, 2012, s. 5).

ÇKKV yöntemleri finansal performans değerlendirmesinde sıklıkla tercih edilmektedir (Peker ve Baki, 2011; Ayaydın vd., 2017; Yalçın ve Ünlü, 2018; Pala vd., 2018; Pineda vd., 2018; Pala vd., 2019; Abdel-Basset vd., 2020; Ünvan ve Ergenç, 2022; Demir vd., 2023; Kaya vd., 2024; Basílio vd., 2022: 16). Buna karşın ÇKKV yöntemleri ile ulaşılan finansal performans sıralamasının hisse senedi getirisi ile ilişkisinin tespit edilmesine yönelik çalışmaların daha sınırlı olduğu; bu çalışmaların bir kısmında pozitif ilişki tespit edilirken (Acar, 2019; Jing vd., 2023; Tan vd., 2024) çoğunluğunda anlamlı bir ilişki tespit edilemediği görülmektedir (Sakarya ve AYTEKİN, 2013; Ünal ve Yüksel, 2017; Çalış ve Sakarya, 2020; Poklepović ve Babić, 2014).

Firmaların hisse senedi getirisi yalnızca firmanın finansal performansına bağlı olmamakta; ekonomik krizler, enflasyon, işsizlik, faiz oranı, döviz kuru, cari açık, ekonomik büyüme oranı gibi farklı dışsal değişkenlerden de önemli ölçüde etkilenmektedir (Sayılğan ve Süslü, 2011; Ayaydın ve Dağlı, 2012; Güngör ve Yerdelen Kaygın, 2015). En güncel finansal tablolar kullanılarak finansal performans analizleri yapılsa ve bu analizlere dayanarak hisse senedi seçimi yapılsa dahi ortaya çıkabilecek güncel haber akışları veya spekülâtif fiyat hareketleri hisse senetlerinin beklenenden daha yüksek veya daha

düşük getiriler sağlamasına sebep olabilmektedir. Buna karşın finansal performans değerlendirmesinde nispeten başarılı olan bir firmanın hisse senedi getirisinin, aynı sektörde faaliyette bulunan diğer firmalara kıyasla daha yüksek olması beklenmektedir

ÇKKV yöntemleri kullanılarak hesaplanan finansal performans düzeyi ile hisse senedi getirisi arasında birebir ilişki aramak yerine, ÇKKV yöntemlerini portföy seçim aracı olarak kullanmanın hisse bazlı beklenmeyen fiyat hareketi etkisini minimize etmesi ve daha tutarlı sonuçlar vermesi beklenmektedir. Bu beklentiden hareketle çalışmada, firmaların finansal performansının ÇKKV yöntemi ile analiz edilmesi ve elde edilen bulgulardan hareketle oluşturulan portföy getirilerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Çalışmada Borsa İstanbul (BİST) Gıda İçecek Endeksinde yer alan ve gıda sektöründe faaliyet gösteren firmalar değerlendirmeye alınmıştır. Gıda sanayi günümüzde sosyo-ekonomik etkileri bakımından en önemli sanayi dallarından biri olarak öne çıkmaktadır. Birçok alt dalı bünyesinde barındıran gıdanın, Dünyada ve Türkiye’de yalnızca ticari bir meta değil insan yaşamının en önemli ihtiyaçlarından biri olması gıda sanayisinin sürdürülebilir bir şekilde daimi bir büyüme oranını korumasını desteklemektedir (Güneş, 2009, s. 24). Türkiye’de gıda ve içecek alanında faaliyet gösteren firma sayısı 48 binin üzerinde olup imalat sanayi firmalarının %17’sini oluşturmaktadır. Ayrıca imalat sanayiinde istihdam edilen personelin %13’ü gıda ve içecek sanayinde görev yapmaktadır. Gıda sanayi Türkiye’de net dış ticaret fazlası vermekte ve bu anlamda ülke ekonomisi için önemli bir katkı sağlamaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022). Gıda sanayi başta tarım sektörü olmak üzere makine ve ekipman, bankacılık ve sigortacılık, ambalaj, ulaşım, perakende ve enerji sektörleri ile ilişki içerisinde bulunmakta ve bu açıdan bakıldığında diğer sektörlerle de katkı sağlayan önemli sektörler arasında yer almaktadır (İtik, 2021, s. 1647). Yatırımcılar açısından değerlendirildiğinde Türkiye’de 1.890.364 yatırımcı BİST Gıda İçecek endeksinde yer alan firmalara yatırım yapmakta olup bu rakam Borsa İstanbul’da toplam bakiyeli yatırımcının %17,8’ini oluşturmaktadır (BİST: 2024). Gıda sektörü insanların tüketimlerinde fiyat dalgalanmaları karşısında inelastik bir özelliğe sahiptir. Kriz gibi ekonomik sorunlar karşısında ürün bazlı talep dalgalanmaları olsa dahi genel anlamda diğer sektörlerle kıyasla daha avantajlı durumdadır ve talepte daha az dalgalanma olması beklenmektedir (Yaman vd., s. 188; İzmir Ticaret Borsası, 2009, s. 2; Özen vd., 2015, s. 488) Çalışmada finansal performans düzeyi ile hisse senedi getiri düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi, veri setine dahil edilen firmaların birbirleriyle ilişki düzeyinin en yüksek seviyede olmasının arzu edilmesi ve bu sayede grup içerisinde birbirleriyle anlamlı bir karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla sektör içerisinde yalnızca gıda alanında faaliyet gösteren firmalar analize dahil edilmiştir. Çalışma kapsamında firmalar CRITIC ağırlıklandırma TOPSIS yöntemi ile finansal performans bakımından sıralanacak, sıralama sonuçları dikkate alınarak portföyler oluşturulacak ve 1 yıllık portföy getirileri karşılaştırılacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Finansal kavramı ve finansal performansın ölçümü

1950’lerde performans kavramı “Örgütsel Verimlilik” kavramı ile benzer şekilde görülmekteydi. Georgopoulos ve Tannenbaum (1957) firma performansını, sınırlı kaynaklara sahip bir sosyal sistem olan örgüt üyelerinin aşırı çaba göstermeden hedeflerine ulaşma derecesini temsil eden örgütsel verimliliğin eşdeğeri olarak tanımlamıştır. Bu dönemde performans, üretkenlik, esneklik ve örgütler arası gerginlikler gibi ölçütler üzerinden değerlendirilmiştir. 2000’li yıllarda performans kavramı, kaynakların verimli kullanımı, etkinlik, rekabetçilik ve hem finansal hem de finansal olmayan niteliğe sahip göstergelerin birlikte değerlendirilmesi gibi unsurlar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Lebars ve Euske (2006) performansı hem finansal hem de finansal olmayan göstergeler ile birlikte ölçülebilen, dinamik ve yorum gerektiren ve bu yönüyle yorumlayan kişiye bağlı olarak değişebilen bir kavram olarak tanımlamıştır.

Performans kavramı en geniş haliyle ele alındığında operasyonel etkinlik olarak görülebilirken kapsam daraltıldığında iş performansı yani finansal ve operasyonel performans olarak tanımlanabilir. Daha dar bir bakış açısı ile incelendiğinde firma performansı doğrudan finansal performans olarak da

değerlendirilebilir (Venkatraman ve Ramanujam 1986, s. 802-804). Firma performansı ile finansal performansın bu ölçüde birbirine yakınsayarak kullanılabilmesinin temel nedeni finansal performansın genel performans ve firma sürekliliği bakımından sahip olduğu önemden kaynaklanmaktadır. Finansal performans, firmaların finansal yapıları, yatırımları, karlılıkları, aktiviteleri ve risk düzeylerine ilişkin ölçümleri içeren, varlıkların ne kadar verimli kullanabildiğini gösteren ve firmanın mali durumu hakkında bilgi veren ölçümlerdir.

Firmalar öngörülen finansal hedeflere ulaşmakta hangi ölçüde başarılı olduğunu finansal performans analizleri sonucunda görebilirler. Finansal performansın analizinde yatay analiz, dikey analiz, trend analizi ve oran analizi gibi yöntemler kullanılmaktadır. Oran analizi basit yapısı, uygulama kolaylığı ve tutarlılığı ile en sık tercih edilen yöntemlerden biridir (Andrijasevic ve Pasic, 2014, s. 117). Oran analizi mali tablolardan alınan kalemler arasında ilişki kurulmasına, firmanın dönemler itibarıyla değişiminin incelenmesine ve firma performansının nicel verilere dayalı olarak belirlenmesinin ardından karşılaştırmalar yapılabilmesine yardımcı olmaktadır (Stepanyan, 2014, 175). Oran analizi ile ulaşılan sonuçlar firmanın geçmiş dönemlerdeki seyrinin görülebilmesine ve gelecekle ilgili tahminler yapılabilmesine olanak tanımaktadır.

2.2. Karar verme kavramı ve çok kriterli karar verme

Karar verme yalın haliyle iki veya daha fazla alternatif arasından amaçlara ulaşılmasını sağlayacak ya da problemi ortadan kaldıracak olanın tercih edilmesi olarak tanımlanabilir (Yılmaz ve Talas, 2010,198). Daha geniş olarak incelendiğinde karar verme bir süreç olarak değerlendirilir. Karar verme sürecinin bir başlangıç noktası vardır ve bu noktadan itibaren farklı düşünce, faaliyet ve işler birbirini izler; bitiş noktasında ise yapılan seçim ile süreç son bulur. Karar verme başlangıç ve bitiş noktaları arasındaki sürecin bütünü ifade eder (Koçel, 2003, 80).

İki veya daha fazla alternatifin değerlendirildiği karar verme sürecinde, sürece etki eden farklı kriterler bulunabilir. Değerlendirme kriter sayısının yüksekliği aynı anda birçok kriterin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Buna ek olarak söz konusu kriterlerin değişken ağırlıklar ile sürece dahil edilmesi karar sürecini daha da zorlu hale getirmekte ve ideal alternatifinin seçimini güçleştirmektedir. Karar verme sürecinde ÇKKV yöntemlerinin kullanımı değerlendiricilere yardımcı olarak süreci hızlandırmakta ve analitik altyapısı sayesinde tutarlı sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır (Dağdeviren vd., 2005, s. 116).

ÇKKV yöntemleri, karar alternatiflerinin daha önce belirlenen kriterlere göre aynı anda değerlendirilmesini ve en iyi alternatifin seçilmesini sağlayan yöntemlerdir. ÇKKV yöntemleri güçlü mantık yapısı ile öne çıkmış, karar vermedeki başarısıyla kendini kabul ettirmiş ve geniş bir uygulama alanına sahip olmuştur (Güneş ve Umarusman, 2003, s. 243; Ballestero ve Romero, 1996, s. 11).

Kullanılan yöntem bazında farklı aşamalar içermesine karşın genel bir değerlendirme yapıldığında ÇKKV yöntemlerinde süreç; sorunun ve hedefin tanımlanması, alternatif ve kriterleri belirlenmesi, kriter önem ağırlıklarının ve tercih puanlamalarının belirlenmesi, sonuçların analiz edilmesi ve değerlendirilmesi aşamalarını içerir (Recchia vd., 2011, s. 6-7).

3. Literatür Taraması

ÇKKV yöntemleri kullanılarak ulaşılan finansal performans düzeyi ile hisse senedi getirisi arasındaki ilişki düzeyini inceleyen çalışmalardan başlıca örnekler aşağıda sunulmuştur.

Sakarya ve Aytekin (2013), Ünal ve Yüksel (2017) ile Çalış ve Sakarya (2020) tarafından PROMETHEE yöntemini kullanarak gerçekleştirilen çalışmalarda ve ayrıca Özen vd. (2015), Temizel ve Bayçelebi (2016), Işık (2019) ve Atukalp (2021) tarafından TOPSIS yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen çalışmalarda firmaların finansal performans düzeyleri ile hisse senedi getirileri arasında anlamlı bir tespit edilememiştir. Poklepović ve Babić (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışmada COPRAS, Doğrusal

Atama, PROMETHEE, SAW ve TOPSIS olmak üzere 5 farklı yöntem kullanılmış ve hiçbirinde finansal performans ile hisse senedi getirisi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Aydın (2020) tarafından Entropi-MAUT yöntemi, Akbulut (2020) tarafından CRITIC-MABAC yönteminin kullanıldığı çalışmalarda ve Yaman (2018) tarafından TOPSIS yönteminin kullanıldığı çalışmada finansal performans sıralamaları ile hisse senedi getiri düzeyleri arasında pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Baydaş vd. (2023) tarafından gerçekleştirilen çalışmada hisse senedi getirileri referans alındığında PROMETHEE ve FUCA yöntemlerinin TOPSIS, GRA, S-, WSA, SAW, COPRAS, MOORA ve LINMAP yöntemlerine göre daha başarılı performans sergilediği tespit etmiştir.

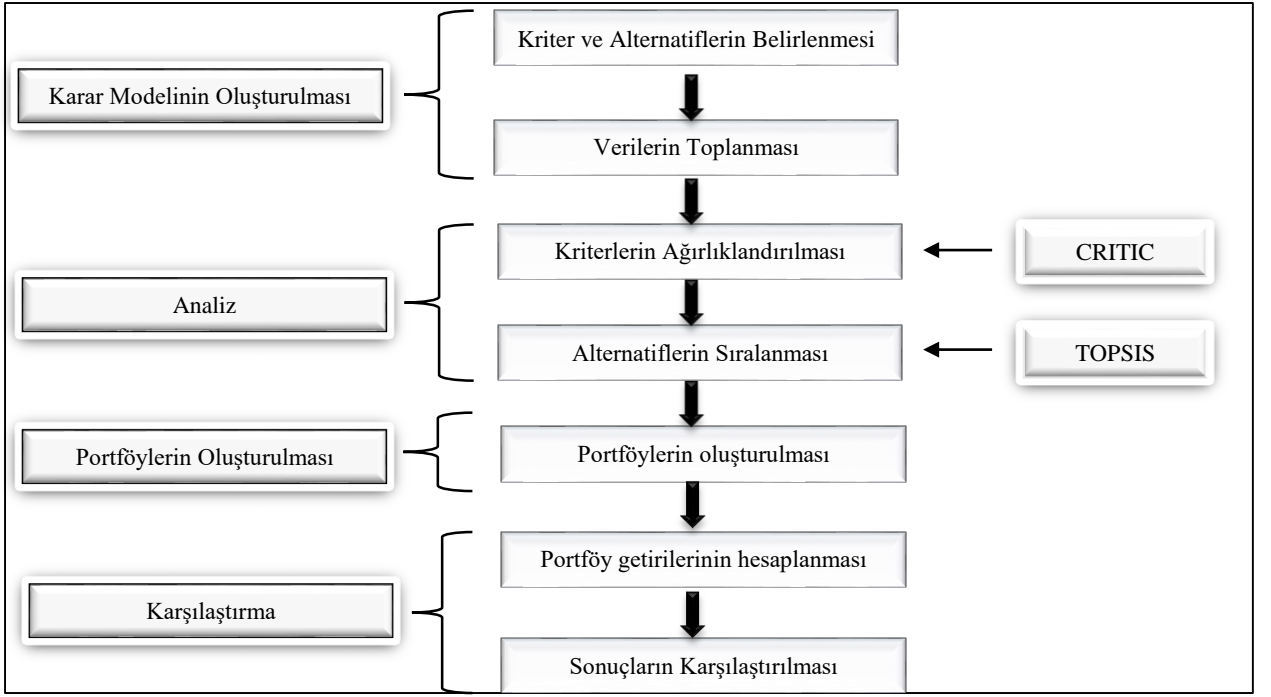
Acar (2019) tarafından TOPSIS; Jing vd. (2023) tarafından TOPSIS, ARAS, VIKOR, COPRAS, WASPAS; Tan vd. (2024) tarafından TOPSIS yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmalarda ÇKKV yöntemleri hisse senedi portföyü oluşturma aracı olarak kullanılmış ve bu yöntemlerin yüksek getiriye sağlayacak portföy seçim aracı olarak kullanılabilmesi sonucuna ulaşılmıştır.

Genel olarak ÇKKV yöntemlerinin finansal performans değerlendirmesinde sıklıkla tercih edilmesine karşın ulaşılan sonuçların hisse senedi getiri düzeyi ile ilişkisinin incelendiği çalışmaların nispeten daha sınırlı olduğu değerlendirilmektedir. ÇKKV yöntemleri kullanılarak ulaşılan finansal performans düzeyi ile hisse senedi getirisi arasındaki ilişkinin başlıca iki şekilde incelendiği görülmektedir. Bunlardan ilki finansal performans düzeyi ile hisse senedi getirilerinin doğrudan karşılaştırılması, ikincisi ise ÇKKV yöntemlerinin hisse senedi portföy oluşturma aracı olarak kullanılması ve portföy getirilerinin karşılaştırılması şeklindedir.

2. Metodoloji ve Yöntem

3.1. Araştırmanın amacı

Bu çalışmanın amacı hisse senedi portföyü oluşturma sürecinde ÇKKV yöntemlerinin kullanım başarısını ölçmektir. Bu amaçla örnek uygulama alanı olarak BİST Gıda İçecek Endeksinde işlem gören ve Gıda Sektöründe faaliyet gösteren firmalar seçilmiştir. Çalışma değerlendirme çerçevesi Şekil 1 yardımı ile özetlenmiştir. Bu kapsamda karar modelinin oluşturulması aşamasında kriterler ve alternatifler belirlenecek ve veriler toplanacaktır. Değerlendirmeye alınacak alternatifler Tablo 1’de, değerlendirme kriterleri ise Tablo 2’de özetlenmiştir. Analiz aşamasında kriter ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenecek, alternatiflerin sıralanmasında ise TOPSIS yönteminden faydalanılacaktır. Portföy oluşturma aşamasında değerlendirmeye alınan 20 firma eşit ağırlıkta olmak üzere 5’erli 4 gruba ayrılacaktır. Bu aşamada en yüksek finansal performansa sahip firmalardan oluşan portföy “Portföy A” olmak üzere performans sıralaması dikkate alınarak “A”, “B”, “C” ve “D” portföyleri oluşturulacaktır. Karşılaştırma aşamasında portföylerin 1 yıllık ortalama getirileri hesaplanacak ve portföy getiri düzeyleri karşılaştırılacaktır.

Şekil 1. Çalışmanın Değerlendirme Çerçevesi

Çalışma kapsamında kriterlerin ağırlıklandırılmasında kullanılacak CRITIC yöntemi, değerlendirici veya uzman görüşlerine ihtiyaç duymaksızın kriterlerin objektif olarak ağırlıklandırmasına imkan sağlayan ve pek çok alanda sıklıkla kullanılan bir ÇKKV yöntemidir. CRITIC yöntemi kullanım trendi özellikle 2019 yılı ve sonrasında artış göstermiş, finansal performanstan sürdürülebilirliğe, sağlıktan endüstri 4.0 uygulamalarına pek çok alanda yaygın olarak kullanılmıştır (Krishnan, 2024). Benzer şekilde TOPSIS yöntemi de finansal performanstan (Ayaydın vd., 2018) perakende sektörüne (Dündar vd., 2007), e-ticaretten (Akyüz vd., 2011) hizmet sektörüne (Güler ve Polatgil, 2023) kadar pek çok alanda yaygın biçimde kullanılmaktadır (Basílio vd., 2022).

3.2. Veri seti

Hisse senedi portföyü oluşturma sürecinde ÇKKV yöntemlerinin kullanım başarısının ölçüleceği bu çalışmada 2022 yılsonu finansal tablo verileri kullanılmış ve kullanılan finansal veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu ve Finnet2000 Plus borsa bilgi portalından temin edilmiştir. 2022 yıl sonu finansal tablo verilerinin son açıklanma tarihi olan 13 Mart 2023 hisse senedi getiri performans analizi için başlangıç kabul edilmiş ve 13 Mart 2024 tarihine kadar 1 yıllık hisse senedi performansı izlenmiştir.

Analiz dönemi içerisinde BİST Gıda Sektöründe faaliyet gösteren firma sayısı 34'tür. Yeni halka arz olan firmaların borsada işlem göremeye başlaması sonrası hisse senedi değerlerinde dalgalanmalar yaşanmakta ve hisse fiyatının dengeye gelmesi zaman almaktadır (Bakırhan ve Sayılğan, 2023). Söz konusu bu fiyat dalgalanmalarından korunmak ve firmaların finansal performansına dayalı olarak hisse senedi getiri performansını ölçebilmek için 1 Ocak 2021 ve sonrasında halka arz olan firmalar kapsam dışında bırakılmıştır. Buna ek olarak sektörde yer alan bir firmanın değerlendirmenin yapılacağı 13 Mart 2023-13 Mart 2024 tarihleri arasındaki 1 yıllık süre içerisinde getirilerin normallik dağılımı incelenmiştir. Anormal getirilerin etkisini ortadan kaldırabilmek amacıyla analize dahil edilecek firmaların ilgili dönemdeki hisse senedi getirileri Z-Skoru ile test edilmiş ve normal dağılıma uymayan bir firma analiz kapsamı dışında bırakılmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucunda analize Gıda Sektöründe faaliyet gösteren 20 firma ile devam edilmiştir. Çalışmada incelenen firmalar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo1. Analize Dâhil Edilen Firmalar

Firma Kodu	Firma Adı
AVOD	A.V.O.D. Kurutulmuş Gıda ve Tarım Ürünleri Sanayi Ticaret A.Ş.
BANVT	Banvit Bandırma Vitaminli Yem Sanayi A.Ş.
DARDL	Dardanel Önentaş Gıda Sanayi A.Ş.
EKIZ	Ekiz Kimya Sanayi ve Ticaret A.Ş.
FADE	Fade Gıda Yatırım Sanayi Ticaret A.Ş.
FRIGO	Frigo-Pak Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KENT	Kent Gıda Maddeleri Sanayii ve Ticaret A.Ş.
KERVT	Kereviş Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KNFRT	Konfrut Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KRVGD	Kervan Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
MERKO	Merko Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
OYLUM	Oylum Sınai Yatırımlar A.Ş.
PENGD	Penguen Gıda Sanayi A.Ş.
PETUN	Pınar Entegre Et ve Un Sanayii A.Ş.
SELGD	Selçuk Gıda Endüstri İhracat İthalat A.Ş.
TATGD	Tat Gıda Sanayi A.Ş.
TUKAS	Tukaş Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
ULKER	Ülker Bisküvi Sanayi A.Ş.
ULUUN	Ulusoy Un Sanayi ve Ticaret A.Ş.
VANGD	Vanet Gıda Sanayi İç ve Dış Ticaret A.Ş.

Analiz kapsamında literatür incelenerek ve uzman görüşleri alınarak firmaların finansal performansını açıklamak üzere kullanılacak 10 adet finansal oran belirlenmiştir. Analiz kapsamında kullanılan finansal oranlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Performans Değerlendirme Kriterleri

Kriter Kodu	Kriter Adı	Kriter Değerlendirme Yönü
K1	Cari Oran	Fayda
K2	Aktif Karlılık Oranı	Fayda
K3	Net Kar Marjı	Fayda
K4	Firma Değeri FAVÖK Oranı	Fayda
K5	Esas Faaliyet Karı Büyüme Oranı	Fayda
K6	Net Satışlar Büyüme Oranı	Fayda
K7	Toplam Borç Toplam Aktif Oranı	Fayda
K8	Aktif Devir Hızı	Fayda
K9	Alacak Devir Hızı	Fayda
K10	Ticari Borç Devir Hızı	Maliyet

“K10” kodlu “Toplam Borç / Toplam Aktif” oranı diğer bir ifadeyle kaldıraç oranı, firmanın yabancı kaynak kullanım oranını ifade etmektedir. Oranın yüksek olması daha fazla yabancı kaynak kullanıldığı yansıtmakta ve nispeten daha riskli bir durumu ortaya koymaktadır.

Literatürde “Toplam Borç / Toplam Aktif” oranının genellikle maliyet yönlü olarak değerlendirildiği (Hacıfettahoğlu ve Perçin, 2020; Meşe ve Özdemir, 2022) görülmektedir. Yüksek “Toplam Borç / Toplam Aktif” oranının daha yüksek risk düzeyini yansıtmaya karşın hisse senedi getirileri üzerine pozitif bir etkiye sahip olduğu çeşitli çalışmalarda ortaya koyulmuştur (Sak ve Dalgar, 2020; Oral vd., 2017). Buradan hareketle söz konusu oran çalışmada fayda yönlü olarak değerlendirilmiştir.

3.3. CRITIC yöntemi

CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi ÇKKV problemlerinde kriter

ağırlıklarının objektif olarak belirlenmesini ve önem derecesine göre sıralanmasını sağlayan bir ÇKKV yöntemidir. Yöntem 1995 yılında Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis tarafından geliştirilmiştir. CRITIC yönteminin en belirgin özelliği uzman görüşleri yerine kriterler arası korelasyon ile kriterlerin standart sapmalarının birlikte kullanıldığı objektif bir ağırlıklandırma sağlamasıdır. CRITIC yönteminde kriter ağırlıklarının hesaplanabilmesi için karar matrisindeki verilerin kullanılması yeterli olmaktadır. CRITIC yöntemi şu adımlardan oluşmaktadır (Demir vd. 2021, s. 100; Ayçin, 2019, s. 76).

Adım 1: Karar matrisinin oluşturulması

CRITIC yönteminde öncelikle Eşitlik 1’de gösterildiği şekilde X_{ij} değerlerinden oluşan ve X ile simgelenen karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, 2, 3, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, 3, \dots, n \quad (1)$$

Adım 2: Normalize karar matrisinin oluşturulması

Normalizasyon işlemi fayda yani maksimizasyon yönlü ise Eşitlik 2, maliyet yani minimizasyon yönlü ise Eşitlik 3’ten faydalanılarak gerçekleştirilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n; \text{ fayda yönlü kriter için} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n; \text{ maliyet yönlü kriter için} \quad (3)$$

Burada;

$X_j^{\max} = j$ kriterine ait en büyük değeri

$X_j^{\min} = j$ kriterine ait en küçük değeri göstermektedir.

Adım 3: İlişki katsayı matrisinin oluşturulması

Yöntemin 3. adımında kriterler arasındaki ilişkilerin derecesini ölçmek üzere Eşitlik 4’ten faydalanılarak kriter çiftleri arasındaki korelasyon katsayı matrisi oluşturulur.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} + \bar{r}_j) x (r_{ik} + \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} + \bar{r}_j)^2 x \sum_{i=1}^m (r_{ik} + \bar{r}_k)^2}} \quad j, k = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

Adım 4: C_j değerlerinin hesaplanması

Yöntemin dördüncü adımında C_j değeri Eşitlik 5 kullanılarak hesaplanır.

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Denklem içerisinde yer alan σ_j değeri her bir kriterin standart sapmasını ifade etmektedir ve Eşitlik 6 yardımıyla hesaplanır.

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} + \bar{r}_j)^2}{m-1}} \quad (6)$$

Adım 5: Kriter ağırlıklarının (w_j) hesaplanması

Yöntemin son adımında her bir değerlendirme kriterine ilişkin ağırlık katsayısı (w_j) diğer bir deyişle önem derecesi Eşitlik 7 kullanılarak hesaplanır.

$$w_j = \frac{c_j}{\sum_{j=1}^n c_j} \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (7)$$

Bu aşamada her bir C_j değeri, tüm kriterlerin C_j değerleri toplamına oranlanarak kriterlerin önem ağırlıkları hesaplanmış olur.

3.4. TOPSIS yöntemi

Hwang ve Yoon tarafından 1980 yılında geliştirilen TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi en yaygın ÇKKV yöntemlerinden biridir. Yöntem anlaşılmasının kolay olması ve karmaşık matematiksel hesaplamalar içermemesi sayesinde literatürde sıklıkla tercih edilmektedir. TOPSIS yönteminde alternatiflerin belirlenen kriterlere göre değerlendirilmesinde pozitif ve negatif ideal çözüm olmak üzere iki önemli husus ele alınmaktadır. Pozitif ideal çözüm ile fayda tabanlı kriterlerin maksimizasyonu; maliyet tabanlıları ise minimizasyonu yönünde işlemler yapılır. Negatif ideal çözümde ise maliyet tabanlı kriterlerin maksimizasyonu; fayda tabanlı kriterlerin ise minimizasyonunu sağlamak üzere işlemler gerçekleştirilir. TOPSIS yönteminde bir alternatif ideal çözüme benzediği ölçüde yukarıda yer alır. Bu sebeple TOPSIS değerlendirme sürecinde her bir alternatifin ideal veya ideal olmayan çözüme uzaklığı incelenir ve sıralamalar bu uzaklığa bağlı olarak şekillenir. TOPSIS yöntemi işlem adımları şu şekildedir (Ayçin, 2019, s. 291-296):

Adım 1: Karar matrisinin oluşturulması

A matrisi TOPSIS yönetimin başlangıç matrisidir ve Eşitlik 8'de gösterildiği şekilde oluşturulur.

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (8)$$

Adım 2: Normalize karar matrisinin oluşturulması

Normalize Karar Matrisi, A matrisinden yola çıkarak ve Eşitlik 9 kullanılarak hesaplanır.

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{kj}^2}} \quad j = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \quad (9)$$

r_{ij} değerlerinin hesaplanmasıyla Eşitlik 10'daki şekilde R_{ij} matrisi oluşturulmuş olur.

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \quad (10)$$

Adım 3: Ağırlıklı normalize karar matrisinin oluşturulması

Ağırlıklı normalize karar matrisi hesaplanmadan önce değerlendirme faktörlerine ilişkin ağırlık değerleri (w_j) hesaplanmalıdır. Değerlendirme faktörlerine ilişkin ağırlık değerleri Eşitlik 11'de yer alan denklik sağlanacak şekilde belirlenmelidir. Bu aşamada özellikle karar vericinin veya uzmanların görüşüne

dayanan subjektif yöntemlerle veya CRITIC, ENTROPI vb. objektif yöntemlerle kriter ağırlıkları belirlenebilir.

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1 \quad (11)$$

R_{ij} matrisinin her bir sütunundaki değerler ile hesaplanan w_i değeri çarpılarak ve Eşitlik 12'den faydalanılarak V_{ij} matrisi oluşturulur. Oluşturulan V_{ij} matrisinin görüntüsü aşağıdaki gibi olacaktır.

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix} \quad (12)$$

Adım 4: Pozitif ve negatif ideal çözüm değerlerinin belirlenmesi

Bu aşamada ideal çözüm süreci pozitif ve negatif ideal çözüm olarak iki ayrı grup altında incelenir. Eşitlik 13 yardımıyla pozitif, Eşitlik 14 yardımıyla negatif ideal çözüm hesaplanır.

$$A^* = \{(max_i v_{ij} | j \in J_1), (min_i v_{ij} | j \in J_2)\}, \quad A^* = \{v_1^*, v_2^*, v_3^*, \dots, v_n^*\} \quad (13)$$

$$A^- = \{(min_i v_{ij} | j \in J_1), (max_i v_{ij} | j \in J_2)\}, \quad A^- = \{v_1^-, v_2^-, v_3^-, \dots, v_n^-\} \quad (14)$$

Adım 5: Pozitif ve negatif ideal noktalara olan uzaklığın ölçülmesi

Yöntemin beşinci adımında pozitif ve negatif ideal noktalara ilişkin sapma değerleri için pozitif ideal ayırım (S_i^*) Eşitlik 15 ve negatif ideal ayırım (S_i^-) Eşitlik 16 yardımı ile hesaplanır.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad (15)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (16)$$

Adım 6: İdeal çözüme görelî yakınlığın ölçülmesi

Yöntemin son adımında pozitif ve negatif ideal ayırım ölçümünün yapılmasının ardından tüm karar noktalarının ideal çözüme olan görelî yakınlığı diğeri bir ifade ile C_i^* katsayısı Eşitlik 17 kullanılarak hesaplanır.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*} \quad (17)$$

TOPSIS yönteminde C_i^* değeri $0 \leq C_i^* \leq 1$ aralığında olacak şekilde değer alır. Değeri 1'e yaklaşması pozitif ideal çözüme, 0'a yaklaşması negatif ideal çözüme yakınlığı gösterir.

4. Bulgular ve Tartışma

Çalışma kapsamında öncelikle CRITIC yönetimi kullanılarak kriterler ağırlıklandırılmış daha sonra TOPSIS yöntemi ile finansal performans sıralamaları oluşturulmuştur. Çalışmanın son aşamasında elde edilen sıralamalar dikkate alınarak portföyler oluşturulmuş ve bir yıllık süre içerisindeki ortalama portföy getirileri hesaplanarak sıralamalar ile karşılaştırılmıştır.

4.1. Kriter ağırlıklarının belirlenmesi

CRITIC yöntemi karar matrisi Eşitlik 1 kullanılarak Tablo 3'te gösterildiği şekilde oluşturulmuştur.

Tablo 3. Karar Matrisi

FİRMALAR	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
AVOD	2,19	-11,91	-10,18	18,94	-9,35	332,09	35,28	1,17	10,11	8,88
BANVT	1,00	-12,27	-4,85	-113,39	-33,28	280,98	67,20	2,53	21,37	8,22
DARDL	0,80	7,19	4,93	13,29	201,50	363,03	42,40	1,46	11,23	12,89
EKIZ	0,30	39,67	25,41	2,89	-2,11	276,10	41,35	1,56	124,98	54,14
FADE	3,13	5,98	17,13	18,94	275,49	267,62	24,93	0,35	9,06	13,44
FRIGO	1,89	-3,34	-3,22	4,29	391,62	377,17	42,20	1,03	24,01	3,89
KENT	1,23	-1,10	-0,63	76,12	103,42	432,19	56,47	1,74	7,93	4,12
KERTV	1,42	8,34	5,54	5,66	277,95	398,39	60,49	1,51	12,08	6,08
KNFRT	1,36	3,14	1,37	11,16	208,73	404,38	66,47	2,30	10,57	7,40
KRVGD	1,17	0,63	0,40	10,55	298,05	369,13	56,60	1,58	8,47	8,00
MERKO	1,44	-0,15	-0,13	4,15	557,43	635,46	71,39	1,20	15,32	9,01
OYLUM	1,75	27,86	21,01	13,53	536,00	395,07	34,78	1,33	7,30	11,48
PENG	1,27	3,91	5,24	7,41	-1,99	301,16	29,45	0,75	16,00	12,24
PETUN	1,25	7,75	8,31	20,66	-11,84	261,67	30,00	0,93	9,56	8,34
SELGD	4,15	69,25	110,54	15,82	8,84	73,31	16,32	0,63	7,00	16,54
TATGD	1,32	-3,03	-2,85	21,45	-2,53	380,74	68,28	1,07	6,55	7,31
TUKAS	1,96	38,75	24,92	4,64	1009,24	601,95	41,95	1,55	9,08	10,50
ULKER	1,50	2,13	1,89	5,74	163,79	314,62	81,80	1,13	6,74	8,91
ULUUN	1,23	24,08	6,90	3,38	527,39	305,21	66,63	3,49	13,38	11,08
VANGD	14,79	20,58	57,74	3,22	0,20	265,07	13,34	0,36	19,15	145,64

Yöntemin ikinci adımında fayda yönlü kriterler Eşitlik 2, maliyet yönlü kriterler ise Eşitlik 3 kullanılarak karar matrisi normalize edilir. Normalize edilmiş karar matrisi Tablo 4'te gösterildiği şekilde oluşturulmuştur.

Tablo 4. Normalize Karar Matrisi

FİRMALAR	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
AVOD	0,1304	0,0044	0,0000	0,6983	0,0230	0,4603	0,3205	0,2611	0,0301	0,9648
BANVT	0,0483	0,0000	0,0442	0,0000	0,0000	0,3694	0,7867	0,6943	0,1251	0,9695
DARDL	0,0345	0,2387	0,1252	0,6685	0,2252	0,5154	0,4245	0,3535	0,0395	0,9365
EKIZ	0,0000	0,6371	0,2948	0,6136	0,0299	0,3607	0,4091	0,3854	1,0000	0,6455
FADE	0,1953	0,2239	0,2262	0,6983	0,2962	0,3457	0,1693	0,0000	0,0212	0,9326
FRIGO	0,1097	0,1095	0,0577	0,6210	0,4076	0,5405	0,4216	0,2166	0,1474	1,0000
KENT	0,0642	0,1370	0,0791	1,0000	0,1311	0,6384	0,6300	0,4427	0,0117	0,9984
KERTV	0,0773	0,2528	0,1302	0,6282	0,2985	0,5783	0,6887	0,3694	0,0467	0,9846
KNFRT	0,0732	0,1890	0,0957	0,6572	0,2321	0,5889	0,7761	0,6210	0,0339	0,9752
KRVGD	0,0600	0,1582	0,0876	0,6540	0,3178	0,5262	0,6319	0,3917	0,0162	0,9710
MERKO	0,0787	0,1487	0,0833	0,6202	0,5666	1,0000	0,8479	0,2707	0,0741	0,9639
OYLUM	0,1001	0,4923	0,2584	0,6697	0,5461	0,5724	0,3132	0,3121	0,0063	0,9465
PENG	0,0669	0,1985	0,1277	0,6374	0,0300	0,4053	0,2353	0,1274	0,0798	0,9411
PETUN	0,0656	0,2456	0,1532	0,7074	0,0206	0,3351	0,2434	0,1847	0,0254	0,9686
SELGD	0,2657	1,0000	1,0000	0,6818	0,0404	0,0000	0,0435	0,0892	0,0038	0,9108
TATGD	0,0704	0,1133	0,0607	0,7115	0,0295	0,5469	0,8025	0,2293	0,0000	0,9759
TUKAS	0,1146	0,6259	0,2908	0,6228	1,0000	0,9404	0,4179	0,3822	0,0214	0,9534
ULKER	0,0828	0,1766	0,1000	0,6286	0,1890	0,4293	1,0000	0,2484	0,0016	0,9646
ULUUN	0,0642	0,4459	0,1415	0,6162	0,5378	0,4125	0,7784	1,0000	0,0577	0,9493
VANGD	1,0000	0,4030	0,5626	0,6153	0,0321	0,3411	0,0000	0,0032	0,1064	0,0000

Değerlendirme kriterleri arasındaki ilişkiyi ölçmek üzere Eşitlik 4 yardımıyla oluşturulan ilişki katsayı matrisi Tablo 5'te gösterildiği şekilde oluşturulur. Bu aşamada matristen alternatifler çıkarılır ve yerine birinci sırada yer alan kriterler aynı sıra ile getirilir.

Tablo 5. İlişki Katsayı Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
K1	1,0000	0,2173	0,5364	0,0155	-0,1682	-0,2568	-0,5222	-0,4365	-0,0950	-0,8907
K2	0,2173	1,0000	0,8610	0,1392	0,2094	-0,3124	-0,4640	-0,1005	0,2717	-0,2678
K3	0,5364	0,8610	1,0000	0,0781	-0,0912	-0,5216	-0,6175	-0,3739	0,0726	-0,4574
K4	0,0155	0,1392	0,0781	1,0000	0,0683	0,1274	-0,1977	-0,3137	-0,1406	0,0459
K5	-0,1682	0,2094	-0,0912	0,0683	1,0000	0,6933	0,1822	0,2567	-0,2030	0,2461
K6	-0,2568	-0,3124	-0,5216	0,1274	0,6933	1,0000	0,4648	0,1973	-0,1410	0,2500
K7	-0,5222	-0,4640	-0,6175	-0,1977	0,1822	0,4648	1,0000	0,6169	-0,0821	0,4616
K8	-0,4365	-0,1005	-0,3739	-0,3137	0,2567	0,1973	0,6169	1,0000	0,0728	0,3156
K9	-0,0950	0,2717	0,0726	-0,1406	-0,2030	-0,1410	-0,0821	0,0728	1,0000	-0,3190
K10	-0,8907	-0,2678	-0,4574	0,0459	0,2461	0,2500	0,4616	0,3156	-0,3190	1,0000

Tablo 5'te yer alan ilişki katsayı matrisi kullanılarak ve Eşitlik 5'ten faydalanılarak C_j değerleri hesaplanır. Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. C_j Değerleri

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
K1	0,0000	0,7827	0,4636	0,9845	1,1682	1,2568	1,5222	1,4365	1,0950	1,8907
K2	0,7827	0,0000	0,1390	0,8608	0,7906	1,3124	1,4640	1,1005	0,7283	1,2678
K3	0,4636	0,1390	0,0000	0,9219	1,0912	1,5216	1,6175	1,3739	0,9274	1,4574
K4	0,9845	0,8608	0,9219	0,0000	0,9317	0,8726	1,1977	1,3137	1,1406	0,9541
K5	1,1682	0,7906	1,0912	0,9317	0,0000	0,3067	0,8178	0,7433	1,2030	0,7539
K6	1,2568	1,3124	1,5216	0,8726	0,3067	0,0000	0,5352	0,8027	1,1410	0,7500
K7	1,5222	1,4640	1,6175	1,1977	0,8178	0,5352	0,0000	0,3831	1,0821	0,5384
K8	1,4365	1,1005	1,3739	1,3137	0,7433	0,8027	0,3831	0,0000	0,9272	0,6844
K9	1,0950	0,7283	0,9274	1,1406	1,2030	1,1410	1,0821	0,9272	0,0000	1,3190
K10	1,8907	1,2678	1,4574	0,9541	0,7539	0,7500	0,5384	0,6844	1,3190	0,0000

CRITIC yönteminin son adımında kriterlerin ağırlıkları Eşitlik 6 ve 7 kullanılarak hesaplanmış ve Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Kriter Ağırlıkları (w_j)

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
σ	0,2114	0,2457	0,2271	0,1721	0,2605	0,2143	0,2871	0,2367	0,2178	0,2238
C_j	2,2413	2,0755	2,1601	1,5793	2,0336	1,8213	2,6291	2,0750	2,0825	2,1519
W_j	0,1075	0,0995	0,1036	0,0757	0,0975	0,0874	0,1261	0,0995	0,0999	0,1032

CRITIC yöntemi kullanılarak hesaplanan kriter ağırlıkları özetlenerek Tablo 8'de sunulmuştur. Tablo 8 incelendiğinde en önemli kriterin Toplam Borç/Toplam Aktif oranı, diğer bir ifade ile kaldıraç oranı olduğu görülmektedir. Kaldıraç oranını sırasıyla Cari Oran, Net Kar Marjı ve Ticari Borç Devir Hızı takip etmektedir. Yapılan analizde en düşük ağırlığa sahip kriter ise Firma Değeri/FAVÖK olarak belirlenmiştir.

Tablo 8. Özetlenmiş Kriter Ağırlıkları

Kod	Kriter	Kriter Ağırlığı
K1	Cari Oran	0,1075
K2	Aktif Karlılık Oranı	0,0995
K3	Net Kar Marjı	0,1036
K4	Firma Değeri / FAVÖK Oranı	0,0757
K5	Esas Faaliyet Karı Büyüme Oranı	0,0975
K6	Net Satışlar Büyüme Oranı	0,0874
K7	Toplam Borç / Toplam Aktif Oranı	0,1261
K8	Aktif Devir Hızı	0,0995
K9	Alacak Devir Hızı	0,0999
K10	Ticari Borç Devir Hızı	0,1032

4.2. Finansal performans sıralamasının oluşturulması

TOPSIS yönteminin ilk adımında alternatiflerin kriterler özelindeki değerlerinden oluşan karar matrisi Eşitlik 8'den faydalanılarak Tablo 9'da gösterildiği şekilde oluşturulmuştur.

Tablo 9. Karar Matrisi

FİRMALAR	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
AVOD	2,19	-11,91	-10,18	18,94	-9,35	332,09	35,28	1,17	10,11	8,88
BANVT	1,00	-12,27	-4,85	-113,39	-33,28	280,98	67,20	2,53	21,37	8,22
DARDL	0,80	7,19	4,93	13,29	201,50	363,03	42,40	1,46	11,23	12,89
EKIZ	0,30	39,67	25,41	2,89	-2,11	276,10	41,35	1,56	124,98	54,14
FADE	3,13	5,98	17,13	18,94	275,49	267,62	24,93	0,35	9,06	13,44
FRIGO	1,89	-3,34	-3,22	4,29	391,62	377,17	42,20	1,03	24,01	3,89
KENT	1,23	-1,10	-0,63	76,12	103,42	432,19	56,47	1,74	7,93	4,12
KERVT	1,42	8,34	5,54	5,66	277,95	398,39	60,49	1,51	12,08	6,08
KNFRT	1,36	3,14	1,37	11,16	208,73	404,38	66,47	2,30	10,57	7,40
KRVGD	1,17	0,63	0,40	10,55	298,05	369,13	56,60	1,58	8,47	8,00
MERKO	1,44	-0,15	-0,13	4,15	557,43	635,46	71,39	1,20	15,32	9,01
OYLUM	1,75	27,86	21,01	13,53	536,00	395,07	34,78	1,33	7,30	11,48
PENGD	1,27	3,91	5,24	7,41	-1,99	301,16	29,45	0,75	16,00	12,24
PETUN	1,25	7,75	8,31	20,66	-11,84	261,67	30,00	0,93	9,56	8,34
SELGD	4,15	69,25	110,54	15,82	8,84	73,31	16,32	0,63	7,00	16,54
TATGD	1,32	-3,03	-2,85	21,45	-2,53	380,74	68,28	1,07	6,55	7,31
TUKAS	1,96	38,75	24,92	4,64	1009,24	601,95	41,95	1,55	9,08	10,50
ULKER	1,50	2,13	1,89	5,74	163,79	314,62	81,80	1,13	6,74	8,91
ULUUN	1,23	24,08	6,90	3,38	527,39	305,21	66,63	3,49	13,38	11,08
VANGD	14,79	20,58	57,74	3,22	0,20	265,07	13,34	0,36	19,15	145,64

Tablo 9'da yer alan karar matrisi, alternatiflerin her bir değerlendirme kriteri için hesaplanan verilerden oluşmaktadır. Eşitlik 9 ve 10 yardımı ile karar matrisinin normalizasyonu gerçekleştirilir. Tablo 10'da Normalize edilmiş karar matrisi özetlenmiştir.

Tablo 10. Karar Matrisinin Normalizasyonu

FİRMALAR	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
AVOD	0,1308	-0,1178	-0,0760	0,1297	-0,0060	0,2002	0,1544	0,1675	0,0738	0,0551
BANVT	0,0597	-0,1214	-0,0362	-0,7767	-0,0214	0,1694	0,2941	0,3622	0,1560	0,0510
DARDL	0,0477	0,0711	0,0368	0,0910	0,1297	0,2188	0,1855	0,2090	0,0820	0,0801
EKIZ	0,0179	0,3925	0,1899	0,0198	-0,0013	0,1664	0,1809	0,2233	0,9125	0,3364
FADE	0,1869	0,0591	0,1280	0,1297	0,1773	0,1613	0,1091	0,0501	0,0661	0,0835
FRIGO	0,1129	-0,033	-0,0240	0,0293	0,2521	0,2274	0,1846	0,1474	0,1753	0,0241
KENT	0,0734	-0,0108	-0,0047	0,5214	0,0665	0,2605	0,2471	0,2491	0,0579	0,0256
KERVT	0,0848	0,0825	0,0414	0,0387	0,1789	0,2402	0,2647	0,2162	0,0882	0,0377
KNFRT	0,0812	0,0310	0,0102	0,0764	0,1343	0,2438	0,2909	0,3293	0,0771	0,0459
KRVGD	0,0698	0,0062	0,0029	0,0722	0,1918	0,2225	0,2477	0,2262	0,0618	0,0497
MERKO	0,0860	-0,0014	-0,0009	0,0284	0,3588	0,3831	0,3124	0,1718	0,1118	0,0559
OYLUM	0,1045	0,2757	0,1570	0,0926	0,3450	0,2382	0,1522	0,1904	0,0533	0,0713
PENGD	0,0758	0,0386	0,0391	0,0507	-0,0012	0,1815	0,1288	0,1073	0,1168	0,0760
PETUN	0,0746	0,0766	0,0621	0,1415	-0,0076	0,1577	0,1312	0,1331	0,0698	0,0518
SELGD	0,2478	0,6852	0,8260	0,1083	0,0056	0,0442	0,0714	0,0902	0,0511	0,1027
TATGD	0,0788	-0,0299	-0,0213	0,1469	-0,0016	0,2295	0,2988	0,1532	0,0478	0,0454
TUKAS	0,1170	0,3834	0,1862	0,0317	0,6496	0,3629	0,1835	0,2219	0,0663	0,0652
ULKER	0,0896	0,0210	0,0141	0,0393	0,1054	0,1897	0,3579	0,1617	0,0492	0,0553
ULUUN	0,0734	0,2382	0,0515	0,0231	0,3395	0,1840	0,2916	0,4997	0,0977	0,0688
VANGD	0,8834	0,2036	0,4315	0,0220	0,0001	0,1598	0,0583	0,0515	0,1398	0,9050

Normalize karar matrisi değerleri Eşitlik 11 ve 12'den faydalanılarak ağırlıklı normalize karar matrisine ulaşılır. Kriter ağırlıkları daha önce CRITIC yöntemi ile belirlenerek Tablo 8'de özetlenmiştir. Ağırlıklı normalize karar matrisi Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi

FİRMALAR	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
AVOD	0,0141	-0,0117	-0,0079	0,0098	-0,0006	0,0175	0,0195	0,0167	0,0074	0,0057
BANVT	0,0064	-0,0121	-0,0038	-0,0588	-0,0021	0,0148	0,0371	0,0360	0,0156	0,0053
DARDL	0,0051	0,0071	0,0038	0,0069	0,0126	0,0191	0,0234	0,0208	0,0082	0,0083
EKIZ	0,0019	0,0391	0,0197	0,0015	-0,0001	0,0146	0,0228	0,0222	0,0912	0,0347
FADE	0,0201	0,0059	0,0133	0,0098	0,0173	0,0141	0,0138	0,0050	0,0066	0,0086
FRIGO	0,0121	-0,0033	-0,0025	0,0022	0,0246	0,0199	0,0233	0,0147	0,0175	0,0025
KENT	0,0079	-0,0011	-0,0005	0,0395	0,0065	0,0228	0,0312	0,0248	0,0058	0,0026
KERVT	0,0091	0,0082	0,0043	0,0029	0,0174	0,0210	0,0334	0,0215	0,0088	0,0039
KNFRT	0,0087	0,0031	0,0011	0,0058	0,0131	0,0213	0,0367	0,0328	0,0077	0,0047
KRVGD	0,0075	0,0006	0,0003	0,0055	0,0187	0,0195	0,0312	0,0225	0,0062	0,0051
MERKO	0,0092	-0,0001	-0,0001	0,0022	0,0350	0,0335	0,0394	0,0171	0,0112	0,0058
OYLUM	0,0112	0,0274	0,0163	0,0070	0,0336	0,0208	0,0192	0,0189	0,0053	0,0074
PENGD	0,0082	0,0038	0,0041	0,0038	-0,0001	0,0159	0,0163	0,0107	0,0117	0,0078
PETUN	0,0080	0,0076	0,0064	0,0107	-0,0007	0,0138	0,0166	0,0132	0,0070	0,0053
SELGD	0,0266	0,0682	0,0856	0,0082	0,0006	0,0039	0,0090	0,0090	0,0051	0,0106
TATGD	0,0085	-0,0030	-0,0022	0,0111	-0,0002	0,0201	0,0377	0,0152	0,0048	0,0047
TUKAS	0,0126	0,0382	0,0193	0,0024	0,0633	0,0317	0,0232	0,0221	0,0066	0,0067
ULKER	0,0096	0,0021	0,0015	0,0030	0,0103	0,0166	0,0451	0,0161	0,0049	0,0057
ULUUN	0,0079	0,0237	0,0053	0,0018	0,0331	0,0161	0,0368	0,0497	0,0098	0,0071
VANGD	0,0950	0,0203	0,0447	0,0017	0,0000	0,0140	0,0074	0,0051	0,0140	0,0934

Ağırlıklı normalize karar matrisine yer alan veriler ideal çözüm değerlerinin belirlenmesinde kullanılır. Bu aşamada kriterin fayda veya maliyet yönlü olması değerlendirme için önem teşkil etmektedir. Analiz kapsamında K10 kriteri maliyet diğer tüm kriterler fayda yönlü olarak belirlenmiştir. İdeal çözüm değerleri Eşitlik 13 ve 14'ten faydalanılarak hesaplanmış ve Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 12. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Değerlerinin Hesaplanması

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
V+	0,0950	0,0682	0,0856	0,0395	0,0633	0,0335	0,0451	0,0497	0,0912	0,0025
V-	0,0019	-0,0121	-0,0079	-0,0588	-0,0021	0,0039	0,0074	0,0050	0,0048	0,0934

İdeal noktalara uzaklık ve göreceli yakınlık değerleri Eşitlik 15, 16 ve 17'den faydalanılarak ve bu sonuçlar doğrultusunda belirlenen performans sıralamaları Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13. Pozitif ve Negatif İdeale Olan Uzaklık ve Göreceli Yakınlık

Firma Kodu	Sİ+	Sİ-	İdeal Çözüm	Performans Sıralaması
AVOD	0,1889	0,1141	0,3767	19
BANVT	0,2062	0,0994	0,3253	20
DARDL	0,1748	0,1142	0,3952	15
EKIZ	0,1482	0,1363	0,4790	3
FADE	0,1681	0,1163	0,4089	11
FRIGO	0,1730	0,1169	0,4033	12
KENT	0,1768	0,1396	0,4413	6
KERVT	0,1700	0,1186	0,4111	9
KNFRT	0,1731	0,1207	0,4108	10
KRVGD	0,1761	0,1172	0,3997	13
MERKO	0,1705	0,1229	0,4190	8
OYLUM	0,1568	0,1260	0,4455	5
PENGD	0,1807	0,1095	0,3773	18
PETUN	0,1790	0,1161	0,3933	16
SELGD	0,1446	0,1648	0,5327	1
TATGD	0,1843	0,1192	0,3927	17
TUKAS	0,1479	0,1423	0,4903	2
ULKER	0,1782	0,1171	0,3967	14
ULUUN	0,1592	0,1299	0,4493	4
VANGD	0,1656	0,1277	0,4354	7

Tablo 13 incelendiğinde SELGD firmasının finansal performans değerlendirmesi açısından en başarılı firma olduğu görülmektedir. BANVT ise listenin son sırasında yer almaktadır. Finansal performans sıralamalarından faydalanılarak oluşturulan portföyler ve ortalama getiriler Tablo 14’te özetlenmiştir.

Tablo 14. Finansal Performansa Bağlı Portföyler ve Ortalama Getiriler

Portföy	Finansal Performans	Firma Kodu	Hisse Senedi Getirisi (%)	Portföy Ortalama Getirisi (%)
Portföy A	1	SELGD	898,37	291,54
	2	TUKAS	33,76	
	3	EKIZ	313,93	
	4	ULUUN	-1,34	
	5	OYLUM	213,00	
Portföy B	6	KENT	389,25	158,19
	7	VANGD	266,16	
	8	MERKO	95,35	
	9	KERVT	8,36	
	10	KNFRT	31,82	
Portföy C	11	FADE	42,61	67,17
	12	FRIGO	5,23	
	13	KRVGD	23,61	
	14	ULKER	209,91	
	15	DARDL	54,48	
Portföy D	16	PETUN	35,69	42,15
	17	TATGD	16,80	
	18	PENGD	15,17	
	19	AVOD	24,29	
	20	BANVT	118,79	
Ortalama			139,76	

CRITIC ağırlıklı TOPSIS yöntemine göre finansal performans sıralamasında ilk beş firma olan “SELGD”, “TUKAS”, “EKIZ”, “ULUUN” ve “OYLUM” en yüksek hisse senedi getirisinin bekleneceği “Portföy A”da yer alacak şekilde gruplandırılmıştır. Bu kapsamda finansal performans sıralamasında, 1-5. sıralar arasında yer alan firmalar “Portföy A”, 6-10. sıralar arasında yer alan firmalar “Portföy B”, 11-15. sıralar arasında yer alan firmalar “Portföy C” ve 16-20. sıralar arasında yer alan firmalar “Portföy D”de yer alacak şekilde gruplandırma yapılmıştır.

Tablo 14 incelendiğinde analiz kapsamında incelenen 20 firmanın 13 Mart 2023 – 13 Mart 2024 tarihleri arasındaki ortalama getirisinin %139,76 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Değerlendirmeye alınan 7 firma ortalamasının üzerinde getiri sağlarken, 13 firmanın ortalama altında kaldığı görülmektedir. Ayrıca analiz dönemini içerisinde 1 firma negatif getiri sağlamıştır.

CRITIC ağırlıklı TOPSIS yöntemi ile gerçekleştirilen performans sıralaması sonucunda firmalar her biri 5 firmadan ve eşit ağırlıktan oluşmak üzere gruplandırılarak; “Portföy A”, “Portföy B”, “Portföy C” ve “Portföy D” olmak üzere 4 farklı portföy oluşturulmuştur. Finansal performans sıralamasına ilk 5’te yer alan firmadan oluşan “Portföy A” %291,54 oranında getiri sağlamış ve en başarılı portföy olmuştur. Ayrıca “Portföy A” içerisinde yer alan 5 firmanın 3’ü ortalamasının üzerinde getiri sağlamıştır.

Finansal performans analizinde ikinci en yüksek performansa sahip 5 firmadan oluşan “Portföy B” %158,19 getiri sağlamış ve en başarılı ikinci portföy olmuştur. “Portföy B” içerisinde yer alan 2 firma ortalamasının üzerinde getiriye ulaşmıştır.

Finansal performans sıralamasında üçüncü en iyi 5 firmadan oluşan “Portföy C” %67,17 getiriye ulaşmış ve portföy performansları bakımından üçüncü sırada olmuştur. Ayrıca “Portföy C” içerisinde yalnızca 1 firma ortalama getirinin üzerine çıkabilmiştir.

Son olarak finansal performans sıralamasında son sırada yer alan 5 firmadan oluşan “Portföy D” %42,15 getiri düzeyine ulaşabilmiş ve en düşük getiri performansı sağlayan portföy olmuştur. “Portföy D” içerisinde yer alan hiçbir firma ortalama getiri üzerinde bir getiriye ulaşamamıştır.

Analiz kapsamında bazı firmaların CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemiyle gerçekleştirilen finansal performans sıralamasında üst sıralarda yer almasına karşın düşük getiri sağladığı ancak bu firmaların sayısının az olduğu görülmüştür. Benzer şekilde daha düşük finansal performans düzeyine sahip firmalar arasında nispeten yüksek getiri sağlayan firmalar olduğu görülmüştür. Söz konusu sapmalar finansal oranların hesaplandığı tarih yani finansal tablo ilanı sonrasında firmadan duyurulan olumlu veya olumsuz haber akışı kaynaklı olarak gerçekleşmiş olabilir. Elde edilen bulgular söz konusu sapmaları açıklamamaktadır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında TOPSIS yöntemi ile oluşturulan portföyler ile portföylerin getiri oranı sıralamaları birebir uyumlu olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar TOPSIS yöntemi kullanılarak oluşturulan portföyler ile hisse senedi getirileri arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğunu oraya koymakta ve portföy oluşturma sürecinde ÇKKV yöntemlerinin tercih edilebileceğini göstermektedir.

5. Sonuçlar ve Tartışma

Bu çalışmada ÇKKV yöntemlerinden olan CRITIC ve TOPSIS yöntemlerinin hisse senedi portföyü seçim aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağını incelenmesi amaçlanmış ve bu amaçla oluşturulan hisse senedi portföylerinin bir yıllık getiri düzeyleri karşılaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen 20 firma 2022 yılı finansal tablo verileri dikkate alınarak CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmiş, eşit ağırlıkta 5'er firmadan oluşan 4 farklı portföye ayrılmış ve 2022 yılı finansal tablo verilerinin açıklandığı tarihini takip eden bir yıllık süre içerisindeki getiri düzeyleri yönünden karşılaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında BİST Gıda sektöründe faaliyet gösteren 20 firmanın bir yıllık ortalama getiri düzeyi %139,76 olmuş, 7 firma ortalamanın üzerinde getiriye ulaşırken 13 firma ortalamanın altında kalmıştır. Çalışmada finansal performans analizindeki ilk 5 firmadan oluşan Portföy A, beklentiye paralel olarak %291,54 ile en yüksek ortalama getiri oranına sahip olmuştur. Takip eden şekilde Portföy B %158,19 ile ikinci ve Portföy C %67,17 ile üçüncü en yüksek getiri oranına ulaşırken son 5 firmadan oluşan Portföy D %42,15 ile en düşük getiri oranını elde etmiştir. Ulaşılan sonuçları destekler şekilde Portföy A'da 5 firmanın 3'ü, Portföy B'de 5 firmanın 2'si ve Portföy C'de 5 firmanın yalnızca 1'i ortalama getirinin üzerine çıkabilmiştir. Portföy D'de ise hiçbir firma ortalama getiri düzeyinin üzerine çıkamamıştır.

Çalışma kapsamında finansal performans düzeyi bakımından başarılı olan ve üst sıralarda bulunan bazı firmaların getiri düzeyinin beklenenden düşük kaldığı, buna karşılık düşük performans düzeyindeki bazı firmaların beklenenden yüksek getiri düzeyine ulaştığı görülmüştür. Bu durum firmanın finansal performansından bağımsız olarak getiri düzeyinin izlendiği takvimdeki olumlu veya olumsuz haber akışlarından kaynaklanabilmektedir. Elde edilen bulgular söz konusu sapmaları açıklamamakla birlikte beklentiye paralel olarak portföy içerisinde yüksek oranda başarı sağlandığı görülmüştür.

Genel olarak TOPSIS yöntemi ile oluşturulan portföyler ile portföylerin getiri oranı sıralamalarının uyumlu olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar TOPSIS yöntemi kullanılarak oluşturulan portföyler ile hisse senedi getirileri arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymakta ve portföy oluşturma sürecinde ÇKKV yöntemlerinin tercih edilebileceğini göstermektedir.

Bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Öncelikle çalışmada kullanılan değerlendirme kriterleri maksimum ve minimum değerler dikkate alınarak incelenmiş, optimum değer belirlenmemiştir. Ayrıca çalışmada analiz edilen dönem 1 yıl olarak alınmış ve takip eden süreçte güncel finansal tablolar değerlendirmeye alınmamıştır. Son olarak çalışmada yalnızca hisse senetlerinin sermaye kazancı dikkate alınmıştır.

CRITIC tabanlı TOPSIS yöntemi kullanılarak oluşturulan portföy ile portföylerin getiri düzeyleri arasında tespit edilen anlamlı ilişki ÇKKV yöntemlerinin doğrudan hisse seçimi yerine portföy yaklaşımındaki başarısını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışmada ulaşılan sonuçlar literatürde yer alan boşluğu doldurmakta ve çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Çalışmada ortaya koyulan

sonuçların henüz gelişmekte olan literatüre katkı sağlaması ve sonraki çalışmalara dayanak oluşturması beklenmektedir. Bu dayanak çalışmanın teorik katkısını oluşturmaktadır. Çalışma sonucunda ortaya koyulan yöntem, sektör içerisindeki firmaların aynı yöntemle karşılaştırılabilmesine ve yatırımcıların hisse senedi portföylerini bu analiz sonucunda oluşturabilmelerine imkan tanımaktadır. Ulaşılan bu çıktı çalışmanın pratik katkısını oluşturmaktadır. Çalışmada literatür incelemesi ve uzman görüşleri dikkate alınarak 10 farklı finansal oran belirlenmiş ve hisse senetlerinin bir yıllık getiri düzeyleri analiz edilmiştir. Analizde hisse senetlerinin fiyat değişimi sonucunda yatırımcısına sağladığı kar getiri düzeyi dikkate alınmış ve temettü getirileri göz ardı edilmiştir. Sonraki çalışmalarda temettü kazançlarının da dikkate alınabileceği hususu ve ayrıca hisse senedi getirilerinin farklı vadelerde değerlendirilebilecek olması gelecek çalışmalara öneri olarak sunulmaktadır.

Kaynakça

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, 22, 192-218. <https://doi.org/10.1057/s41283-020-00061-4>
- Acar, M. (2019). Finansal performansın belirlenmesinde ve sıralanmasında TOPSIS çok kriterli karar verme yönteminin kullanılması: BİST sigorta şirketleri uygulaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 136-162. <https://doi.org/10.14784/marufacd.623385>
- Akbulut, O. Y. (2020). Finansal performans ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin bütünlük CRITIC ve MABAC ÇKKV Teknikleriyle Ölçülmesi: Borsa İstanbul çimento sektörü firmaları üzerine ampirik bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 471-488. <https://doi.org/10.30794/pausbed.683330>
- Akyüz, Y., Bozdoğan, T., & Hantekin, E. (2011). TOPSIS yöntemiyle finansal performansın değerlendirilmesi ve bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-92.
- Andrijasevic, M., & Pasic, V. (2014). A blueprint of ratio analysis as information basis of corporation financial management. *Problems of Management in the 21st Century*, 9(2), 117.
- Atukalp, M. E. (2021). Determining the relationship between stock return and financial performance: an analysis on Turkish deposit banks. *Journal of Applied Statistics*, 48(13-15), 2643-2657. <https://doi.org/10.1080/02664763.2020.1849056>
- Ayaydın, H., & Dağlı, H. (2012). Gelişen piyasalarda hisse senedi getirisini etkileyen makroekonomik değişkenler üzerine bir inceleme: Panel veri analizi. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 26(3-4), 45-65.
- Ayaydın, H., Durmuş, S., & Pala, F. (2017). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk lojistik firmalarında performans ölçümü. *Gümüşhane University Electronic Journal of the Institute Of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 8(21), 76-94.
- Ayçin, E. (2019). *Çok kriterli karar verme: Bilgisayar uygulamalı çözümler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aydın, Y. (2020). Finansal performans ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin Entropi ve MAUT ÇKKV teknikleriyle değerlendirilmesi: BİST kimya, petrol, kauçuk ve plastik ürünler sektörü firmalarından kanıtlar. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(TBMM 100. YIL Özel Sayısı), 164-185. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.773541>
- Bakırhan, C., & Sayılğan, G. (2023). Hisse senedi ilk halka arzlarının kısa ve uzun dönemli performans analizi: Borsa İstanbul örneği (1993-2020). *Ankara University SBF Journal/Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 78(4), 635-662.
- Ballester, E., & Romero, C. (1996). Dynamic choices in economics: A compromise approach. M. Tamiz (Ed.), *Multi-Objective programming and goal programming: Theories and applications* içinde (s. 11-24) <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-87561-8>
- Basílio, M. P., Pereira, V., Costa, H. G., Santos, M., & Ghosh, A. (2022). A systematic review of the applications of multi-criteria decision aid methods (1977–2022). *Electronics*, 11(11), 1720. <https://doi.org/10.3390/electronics11111720>
- Baydaş, M., Eren, T., & İyibildiren, M. (2023). Normalization technique selection for MCDM Methods: A flexible and conjunctural solution that can adapt to changes in financial data types. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 148-164. <https://doi.org/10.51124/jneusbf.2023.54>
- Belton, V., & Stewart, T. (2012). *Multiple criteria decision analysis: an integrated approach*. Springer Science & Business Media.

- Borsa İstanbul (t.y.). Borsa İstanbul Endeks Detayları. 19.12.2024 tarihinde <https://www.borsaistanbul.com/tr/eneks-detay/162/bist-gida-icecek> adresinden edinilmiştir.
- Çalış, N., & Sakarya, Ş. (2020). Finansal performans ve hisse senedi getirisi ilişkisi: BIST bankacılık endeksi üzerine bir inceleme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 1046-1058, <https://doi.org/10.33206/mjss.545481>
- Demir, F., Altun, E. & Öksüz, O. (2023). Finansal performansın bütünlük entropi tabanlı TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi: BİST gıda, içki ve tütün alt sektöründe bir uygulama. Yürük, M. & Buğan, M. F. (Ed.), *Finansal Piyasaların Evrimi III* içinde (1. Baskı, s. 37-74). Özgür Yayınları
- Demir, G., Özyalçın, A. T., & Bircan, H., (2021). *Çok kriterli karar verme yöntemleri ve ÇKKV yazılımı ile problem çözümü*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770. [https://doi.org/10.1016/0305-0548\(94\)00059-H](https://doi.org/10.1016/0305-0548(94)00059-H)
- Dündar, S., Ecer, F., & Özdemir, Ş. (2007). Fuzzy topsis yöntemi ile sanal mağazaların web sitelerinin değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 287-305.
- Georgopoulos, B. S., & Tannenbaum, A. S. (1957). A study of organizational effectiveness. *American Sociological Review*, 22(5), 534-540. <https://doi.org/10.2307/2089477>
- Güler, A., & Polatgil, M. (2023). CRITIC-TOPSIS yöntemi ile üniversite hastanelerinin hizmet yönünden sıralanması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(88), 1828-1848. <https://doi.org/10.17755/esosder.1298549>
- Güneş, E. (2009). Küresel Kriz ve Gıda Sektörü. *Ziraat Mühendisliği*, (352), 24-35.
- Güngör, B., & Kaygin, C. Y. (2015). Dinamik panel veri analizi ile hisse senedi fiyatını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Kafkas University. Faculty of Economics and Administrative Sciences. Journal*, 6(9), 149 - 167.
- Hacıfettaoğlu, Ö., & Perçin, S. (2020). Bütünlük ÇKKV yaklaşımı ile finansal boyutta Türk inşaat firmalarının performansının değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 543-567.
- Işık, Ö. (2019). Entropi ve TOPSIS yöntemleriyle finansal performans ile pay senedi getirileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Kent Akademisi*, 12(1), 200-213.
- İtik, Ü. M. (2021). Mali tablolar analizi: Borsa İstanbul (BİST)'da faaliyet gösteren bir gıda işletmesinde uygulama (2015-2019). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1641-1661. <https://doi.org/10.17755/esosder.819470>
- İzmir Ticaret Borsası. (2009). *Küresel kriz ve tarım sektörüne etkileri*. <https://itb.org.tr/dosya/rapordosya/kuresel-kriz-ve-tarim-sektorune-etkileri.pdf>
- Jing, D., İmeni, M., Edalatpanah, S. A., Alburaihan, A., & Khalifa, H. A. E. W. (2023). Optimal selection of stock portfolios using multi-criteria decision-making methods. *Mathematics*, 11(2), 415, <https://doi.org/10.3390/math11020415>
- Karaoğlan, S., & Şahin, S. (2018). BİST XKMYA işletmelerinin finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile ölçümü ve yöntemlerin karşılaştırılması. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 63-80.
- Kaya, A., Pamucar, D., Gürler, H. E., & Ozcalici, M. (2024). Determining the financial performance of the firms in the Borsa Istanbul sustainability index: integrating multi criteria decision making methods with simulation. *Financial Innovation*, 10(1), 1-44.
- Koçel, T. (2003). *İşletme Yöneticiliği* (9. baskı). Beta Yayınları.
- Krishnan, A. R. (2024). Research trends in criteria importance through intercriteria correlation (CRITIC) method: a visual analysis of bibliographic data using the Tableau software. *Information Discovery and Delivery*, <https://doi.org/10.1108/IDD-02-2024-0030>
- Lebas, M. J., & Euske, K. (2006). A Conceptual and Operational Delineation of Performance. A. Neely (Ed.), *Business Performance Measurement. Theory and Practice* içinde (s. 65-79) <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511805097.008>
- Meşe, B., & Özdemir, L. (2022). Entropi temelli TOPSIS ve BORDA sayım yöntemleri ile gıda işletmelerinin performanslarının değerlendirilmesi. *Alanya Akademik Bakış*, 6(3), 2809-2829.
- Oral, T., Polat, E., & Şit, A. (2017). Borsa İstanbul kurumsal yönetim endeksinde yer alan şirketlerin sermaye yapıları ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 8(1), 126-141.
- Örs, T., Takil, D., & Altın, M. (2015). Borsa İstanbul Teknoloji Endeksinde Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi/Evaluating the Financial Performances of the Enterprises Operating in

- Istanbul Stock Exchange Technology Index. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 1(1), 62-81.
- Özen, E., Yesildag, E., & Soba, M. (2015). TOPSIS performance evaluation measures and relation between financial ratios and stock returns. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 2(4). DOI: 10.17261/Pressacademia.201541436
- Pala, F., Ayaydın, H., & Ulutaş, Ş. (2019). Borsa İstanbul'da işlem gören turizm firmalarının finansal performanslarının değerlendirilmesi: AHS ve VIKOR yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 311-320.
- Pala, F., Ayaydın, H., Çam, A. V., & Sarı, Ş. (2018). Türk bankacılık sektöründe performans değerlendirilmesi: AHS ve TOPSIS yöntemleri. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 7(13), 51-64.
- Peker, İ., & Baki, B. (2011). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk sigortacılık sektöründe performans ölçümü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (7) 1-18.
- Pineda, P. J. G., Liou, J. J., Hsu, C. C., & Chuang, Y. C. (2018). An integrated MCDM model for improving airline operational and financial performance. *Journal of Air Transport Management*, 68, 103-117, <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.06.003>
- Poklepović, T., & Babić, Z. (2014). Stock selection using a hybrid MCDM approach. *Croatian Operational Research Review*, 273-290.
- Recchia, L., Boncinelli, P., Cini, E., Vieri, M., Pegna, F. G., & Sarri, D. (2011). *Multicriteria analysis and LCA techniques: with applications to agro-engineering problems*. Springer Science & Business Media.
- Sak, A. F., & Dalgat, H. (2020). İhmal edilmiş firma etkisi anomalisinin borsa İstanbul'da test edilmesi. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 7(Özel Sayı), 926-936, <https://doi.org/10.30798/makuiibf.790105>
- Sakarya, Ş., & AYTEKİN, S. (2013). İMKB'de işlem gören mevduat bankalarının performansları ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin ölçülmesi: PROMETHEE çok kriterli karar verme yöntemiyle bir uygulama. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 99-109.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021). *Gıda ve içecek sektörü raporu*. https://tugip.org.tr/upload/PostFiles/211/7_GıdaVeİçecekSektorRaporu2021_sanayibakanligidc972.pdf
- Sayılgan, G., & Süslü, C. (2011). Makroekonomik faktörlerin hisse senedi getirilerine etkisi: Türkiye ve gelişmekte olan piyasalar üzerine bir inceleme. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 5(1), 73-96.
- Söylemez, E. Y., & Koç, Y. D. (2017). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile optimal portföy seçimi: Borsa İstanbul örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(İASOS Özel Sayısı-), 117-133.
- Stepanyan, A. (2014). Traditional ratio analysis in the airline business: a case study of leading US Carriers. *AMIS* 2014, 841.
- Şahin, A., & Akkaya, C. G. (2013). PROMETHEE sıralama yöntemi ile portföy oluşturma üzerine bir uygulama. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 67-81.
- Tan, Y., Yang, W., Suntrayuth, S., Yu, X., Sindakis, S., & Showkat, S. (2024). Optimizing stock portfolio performance with a combined RG1-TOPSIS Model: Insights from the Chinese market. *Journal of the Knowledge Economy*, 15(2), 9029-9052.
- Temizel, F., & Bayçelebi, B. E. (2016). Finansal oranların TOPSIS sıralaması ile yıllık getiriler arasındaki ilişki: Tekstil imalatı sektörü üzerine bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 159-170, <https://doi.org/10.18037/ausbd.389248>
- Ünal, S., & Yüksel, R. (2017). Finansal performans ve hisse senedi getirisi ilişkisi: BİST sürdürülebilirlik endeksindeki bankalar üzerine bir inceleme. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 264-270.
- Ünvan, Y. A., & Ergenç, C. (2022). Financial performance analysis with the fuzzy COPRAS and entropy-COPRAS approaches. *Computational Economics*, 59(4), 1577-1605.
- Venkatraman, N., & Ramanujam, V. (1986). Measurement of business performance in strategy research: A comparison of approaches. *Academy of management review*, 11(4), 801-814. <https://doi.org/10.5465/amr.1986.4283976>
- Yalcin, N., & Ünlü, U. (2018). A multi-criteria performance analysis of Initial Public Offering (IPO) firms using CRITIC and VIKOR methods. *Technological and Economic development of Economy*, 24(2), 534-560, <https://doi.org/10.3846/20294913.2016.1213201>
- Yaman, S. (2018). TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile ölçülen finansal performansın pay getirilerine etkisi: BİST çimento-beton işletmeleri üzerine bir panel veri uygulaması. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 75-96.

- Yaman, S., Korkmaz, T., & Açıkgöz, E. (2017). Pay getirilerine etki eden finansal oranların panel veri analiz yöntemi ile tespiti: BİST gıda firmaları üzerine bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 187-204.
- Yılmaz, M., & Talas, M. (2010). Bilgi merkezinde karar verme süreci. *Zeitschrift Für DieWelt Der Türken: Journal of World of Turks*, 2(1), 197-216.

Webcare Kalitesinin Kurumsal İtibar Ve Tekrar Satın Alma Niyetine Etkisi: Bilgi Ve İletişim Teknolojileri Sektöründe Bir Araştırma

Yonca Bakır¹, Erkan Nur², Baran Arslan³

Özet

Bu çalışmanın amacı, webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektir. Bu çalışmanın amacı, webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektir. Bu doğrultuda hazırlanan anket, Şanlıurfa il sınırlarında yaşayan ve Bilgi ve İletişim Teknolojileri sektöründen ürün veya hizmet temin eden 543 tüketiciye, 01.02.2023 ile 01.10.2023 tarihleri arasında yüz yüze ve çevrimiçi yöntemlerle, gönüllülük esasına dayalı olarak uygulanmıştır. Araştırma kapsamında iki hipotez geliştirilmiş ve bu hipotezler, iki faktörlü basit regresyon yapısal eşitlik modeli analizi ile test edilmiştir. Analiz sonuçları, webcare kalitesinin hem kurumsal itibar hem de tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, webcare kalitesinin tüketici algısı ve davranışları üzerindeki önemli rolünü desteklemekte ve elde edilen sonuçların literatüre değerli katkılar sağlayacağı öngörülmektedir. Buna göre, webcare kalitesinin yüksek olduğu durumlarda, tüketicilerin işletme itibarı konusunda daha olumlu algılar geliştirme, marka sadakati oluşturma, müşteri memnuniyetini artırma ve işletmeyi yeniden tercih etme olasılıklarının anlamlı bir şekilde artabileceği ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Webcare kalitesi, Kurumsal itibar, Tekrar satın alma niyeti.

Jel Kodları: M10, M30, D23.

The Effect Of Webcare Quality On Corporate Reputation And Repurchase Intentions: A Study In The Information And Communication Technologies Sector

Abstract

The purpose of this study is to comprehensively examine the effects of webcare quality on corporate reputation and repurchase intention. The purpose of this study is to comprehensively examine the effects of webcare quality on corporate reputation and repurchase intention. The questionnaire prepared in this direction was applied to 543 consumers living in Şanlıurfa province and obtaining products or services from the Information and Communication Technologies sector between 01.02.2023 and 01.10.2023 by face-to-face and online methods on a voluntary basis. Two hypotheses were developed within the scope of the research and these hypotheses were tested with two-factor simple regression structural equation model analysis. The results of the analysis revealed that webcare quality has a positive and statistically significant effect on both corporate reputation and repurchase intention. These findings support the important role of webcare quality on consumer perceptions and behaviors and the results are expected to make valuable contributions to the literature. Accordingly, it can be stated that when webcare quality is high, consumers are significantly more likely to develop more positive perceptions of business reputation, build brand loyalty, increase customer satisfaction and re-prefer the business.

Keywords: Webcare quality, Corporate reputation, Repurchase intention.

Jel Codes: M10, M30, D23.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma kapsamında Harran Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan, E-76244175- 050.01.04-198373 sayılı ve 16.01.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Y. B., E. N. & B. A. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. Y. B.'nin makaleye katkısı %34, E. N.'nin makaleye katkısı %33 ve B. A.'nin katkısı %33'tür.

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi, İşletme Ana bilim dalı, Şanlıurfa/Türkiye, yoncabakir27@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8498-2050.

² Dr., Harran Üniversitesi, İşletme, Şanlıurfa/Türkiye, erkan.nur@harran.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-5131-4742.

³ Prof. Dr., Harran Üniversitesi, İşletme, Şanlıurfa/Türkiye, barslan@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7582-749X

1. Giriş

İnternet hızının artması, akıllı iletişim araçlarındaki sürekli gelişmeler ve sosyal medya kullanımının yaygınlaşması ile birlikte tüketiciler, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla online satın alma davranışını daha sık bir şekilde tercih etmeye başlamışlardır. Online mağazaların sağladığı kolaylıklar (hızlılık, zamandan tasarruf, ürün ve fiyat karşılaştırması, çeşitli ve çok fazla alternatifler vb.) onları bu davranışa yönlendirmektedir. Gelişen teknolojiye ve buna bağlı olarak değişen tüketici davranışlarına uyum sağlamaya çalışan hatta bunu bir zorunluluk olarak gören işletmeler de online alışveriş platformlarında yer edinebilmek adına stratejiler geliştirmektedir. Bu stratejilerin başında ise müşteri hizmetlerinin söz konusu platformlara göre şekillendirilmesi gelmektedir. Nitekim tüketiciler, bu strateji çerçevesinde hem sosyal medya platformlarından hem de ilgili mağazanın web sitesindeki müşteri yorumlarından faydalanarak satın alma ya da almama kararını verebilmektedir.

Online alışveriş platformları ve burada yer alan işletme web siteleri tüketicilerin alışverişte kazandıkları deneyimlerin diğer tüketiciler ile paylaşımlarını kolaylaştırmaktadır. Söz konusu paylaşımlar olumlu yorumlar içerdiği kadar olumsuz yorumlar da içerebilmektedir. Özellikle olumsuz yorumların paylaşımı, mevcut ve potansiyel müşterilerin satın alma davranışlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Bu da firmalar için risk kaynağı olarak görülmektedir. Bu olumsuz yorumların etkilerini azaltmak isteyen firmalar, bu yorumları cevaplayarak süreci kontrol altına almaya çalışmaktadır. Firmaların bu davranışı dünya literatüründe “webcare” yani çevrimiçi olumsuz yorumların yönetimi olarak geçmektedir. Olumsuz yorumları yönetebilen işletmeler rekabet avantajı elde edebilmektedir. Nitekim doğru uygulanan bir webcare, tüketicinin tekrar aynı markayı tercih etmesine olanak sağlamaktadır (Van Noort ve Willemsen, 2012; Ghosh ve Raju, 2018). Ayrıca webcare sayesinde işletmeler, müşteri sadakati, müşteri güveni ve müşteri memnuniyeti oluşturmaktadır (Ghosh ve Raju, 2018; Bhandari ve Rodgers, 2020; Zhao vd., 2020).

Yukarıda da bahsedildiği üzere webcare ile işletmeler müşteri memnuniyetini tekrar kazanma ve bu memnuniyeti arttırmayı hedeflemektedir. Bu hedefi yerine getiren işletmelerin ise tüketici zihnindeki itibarının artacağı ve aynı zamanda satın alma işleminin yineleneyeceği düşünülmektedir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada, webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyetine etkisini belirlemek amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

- Webcare kalitesinin kurumsal itibar üzerinde etkisi var mıdır?
- Webcare kalitesinin tekrar satın alma niyeti üzerinde etkisi var mıdır?

Bu amaç ve araştırma soruları bağlamında, öncelikle ilgili kavramlara yönelik (webcare kalitesi, kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti) detaylı bir yazın taraması yapılarak önceki çalışma sonuçları çerçevesinde araştırma hipotezleri geliştirilmiştir. Metodoloji kısmında ise araştırmanın amacı, örnekleme süreci, modeli ve kullanılan ölçekler detaylı olarak ele alınmıştır. Son aşamada ise araştırma bulguları değerlendirilerek sonuç, tartışma ve öneriler ile araştırma süreci tamamlanmıştır.

Literatürde bu üç kavramı (webcare kalitesi, kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti) birlikte ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamış olması, bu araştırmanın özgün değerini vurgulamaktadır. Özellikle, webcare kalitesine ilişkin literatürdeki çalışmaların sayıca yetersizliği dikkate alındığında bu araştırmanın, ilgili alandaki boşluğu doldurmaya yönelik önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Buna ilaveten, webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyetine etkisinin incelenmesi ve yorumlanması, internette faaliyet gösteren veya göstermek isteyen firmalara pazarlama kararlarında ve webcare kalitesi standartları konusunda yönlendirici olacağı öngörülmektedir. Bu çalışmanın, konuyla ilgili literatüre katkı sağlamak isteyen araştırmacılar için rehberlik edici ve destekleyici nitelikte olması beklenmektedir.

2. Teorik Çerçeve ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

2.1. Webcare kalitesi

Bir kavram olarak webcare, kökenini geleneksel hizmet telafisi literatüründen almaktadır (Ghosh ve Mandal, 2020, s.1563). Geleneksel hizmet telafisi, hizmet hatalarının düzeltilerek hizmetten memnun olmayan müşterilerin olumsuz düşüncelerinin olumluya dönüştürülmesi konusundaki çabaları içermektedir

(Miller vd., 2000, s.390). Ancak tüketicilerin söz konusu bu olumsuz düşünceleri, internetin yaygın hale gelmesi ve kullanımının artmasıyla beraber, fiziksel/geleneksel platformların yanı sıra çevrimiçi platformlarda da yaygın bir şekilde görülmeye başlamıştır. Bu yaygın etki ile beraber pazarlama araştırmacıları odağını geleneksel hizmet telafisi sağlamaktan webcare olarak isimlendirilen çevrimiçi yorumlara çevirmiştir (Ghosh ve Mandal, 2020, s.1563). Nitekim webcare kavramı, çevrimiçi yapılan şikâyetlerin yönetimini ifade etmektedir (Van Noort ve Willemsen, 2012, s.132).

Webcare, internet teknolojisinde yaşanan gelişmeler sayesinde bir marka iletişim aracı olarak popülerlik kazansa da kavramın ele alınması ve tanımlanması yakın bir geçmişe dayanmaktadır. Söz konusu kavramı alan yazına kazandıran pazarlama araştırmacıları Guda Van Noort ve Lotte Willemsen olmuştur. Araştırmacılara göre webcare, tüketicilerin geri bildirimlerini (örneğin, sorular, endişeler ve şikâyetler) ele almak için web sitelerinde aktif bir biçimde arama yaparak şikâyet eden tüketicilerle çevrimiçi etkileşimde bulunma eylemi şeklinde tanımlanmaktadır (Van Noort ve Willemsen, 2012, s.133). Jeessa ve Purani (2021, s.1931)'e göre ise webcare, bir firmanın hem olumlu hem de olumsuz tüketici yorumlarına verilen yanıtları ifade etmektedir. Firmaların söz konusu yorumlara anında verdiği yanıtlar ve tüketicilerle gerçekleştirilen bu etkileşim ise müşteri memnuniyeti sağlayarak mevcut müşterileri elde tutma, müşteri sadakatini artırma ve yeni müşteriler kazanma noktasında önemli bir etken olmaktadır (Schamari ve Schaeffers, 2015, s.22). Nitekim webcare, hizmet hatası sonrası firmanın müşterilerine gösterdiği özeni ifade etmektedir (Chen ve Wu, 2021, s.10). Bu özen sayesinde de hem müşteri sürekliliği sağlanacak (Saçan ve Özdemir, 2023, s.3624) hem tüketici satın alma davranışı pekiştirilecek hem de kurum itibarı artacaktır.

Yapılan ampirik araştırmaların çoğu webcare kavramının yukarıda bahsedilen karakteristik özelliklerini doğrular niteliktedir. Örneğin, Van Noort, Willemsen (2012)'e göre webcare, marka değerlendirmelerini olumlu bir şekilde etkilemektedir. Ghosh (2017) ise, zamanında ve doğru bir şekilde uygulanan webcare hizmetinin tüketici bağışlamasını artırdığını ve bunun da daha yüksek sadakat ile sonuçlandığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Ghosh ve Raju (2018) da webcare hizmetinin tüketici bağışlayıcılığında önemli bir paya sahip olduğunu ve bu payın da hem memnuniyeti artırdığını hem de satın alma niyetini iyileştirdiğini ifade etmektedir. Tüm bunlara ek olarak, doğru uygulanan bir webcare hizmeti tüketici duyarlılığını (Ma vd., 2015), satın alma niyeti ve güvenini (Sreejesh ve Anusree 2016; Bhandari ve Rodgers, 2020), memnuniyet düzeyini (Zhao vd., 2020) ve tutum ve sonraki satın alma davranışını etkilemede önemli ölçüde bir rol oynamaktadır.

Şikâyetçi tüketiciler tarafından algılanan cevapların kalitesini ölçmeyi amaçlayan Ghosh ve Mandal, çevrimiçi şikâyetlere verilen cevapların tüketici beklentisini karşılayacak ve tatmini sağlayacak şekilde olmasının kritik öneme sahip olduğunu ifade etmektedir. Nitekim firmaların bu olumsuz yorumlara verdiği yanıtlar ve de müşteriye yaklaşım tarzını diğer kullanıcılar yakından izleme olanağına sahiptir. Bununla beraber çevrimiçi hizmet sunan firmalar ve sosyal medya siteleri yaygın olarak kamuoyuna açık olduğundan bu platformlarda yapılan olumsuz yorumlara diğer kullanıcıların erişimi daha kolay olmaktadır. Hatta zaman zaman bu kullanıcılar söz konusu yapılan şikâyet içerikli yorumlara katılarak şikâyetçileri destekleme niyeti gösterebilmektedir. Firmaların bu yorumlara cevap verebilme hizmeti ve müşteri-firma etkileşimi ise daha önce de bahsedilen webcare aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Şikâyetçi müşterilerle olan bu özel ve birebir etkileşim sayesinde firmalar bu olumsuz yorumları yönetebilme gücüne sahip olmaktadır. Ancak bu şikâyetleri yeterince ele almayan veya iyi yönetemeyen firmalar hem şikâyetçi müşterilerde hem de gözlemleyen kişilerde memnuniyetsizlik yaratmaktadır. Bu memnuniyeti yeniden sağlamanın yolu webcare kalitesini arttırmaktan geçmektedir. Bu kalite ise firmaların mevcut ve potansiyel müşteri yorumlarına verdikleri yanıtlar ile ilişkilendirilmektedir (Ghosh ve Mandal, 2020, s.1563-1569). Dolayısıyla firmaların web'de yapılan olumlu veya olumsuz yorumlara verdikleri yanıtların kaliteli bir webcare hizmetinin temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Webcare kalitesinin kurumsal itibar üzerindeki etkisi

Saygı duyulma, iyi düşünülme, bulunulan vaatleri yerine getirme gibi anlamları içinde barındıran ve genellikle olumlu çağrışımlar içeren itibar kavramı (Argenti ve Druckenmiller, 2004, s.368), markanın veya

firmanın görünen ya da bireyler tarafından algılanan toplam saygınlık değeri ve de karakteristik özelliği olarak nitelendirilmektedir (Chaudhuri, 2002, s.34). Bu karakteristik yapısından ötürü itibar konusu, özellikle 1990'lı yıllar sonrası hem akademisyenler hem de uygulamacılar tarafından pazarlama, marka, stratejik yönetim, örgütsel davranış gibi pek çok disiplinde ele alınarak hızlı bir gelişme süreci göstermiştir (Uzunoglu ve Öksüz, 2008, s.112). Yaşanan bu gelişme süreciyle beraber güçlü bir itibar oluşturma ve bunun devamlılığını sağlama, firmalar için son derece önemli konulardan biri haline almıştır (Alnaçık vd.,2010, s.97). Nitekim itibar olgusu, firmanın sahip olduğu en önemli soyut değerlerden biri olarak görülmektedir (Zyglidopoulos, 2005, s.254).

Pazarda varlığını devam ettirmek ve rekabet avantajı sağlamak isteyen firmaların, kaliteli mamuller üretmek, uygun fiyatlandırma yapmak, erişim kolaylığı sağlamak gibi pek çok stratejik hamlelerde bulunduğu görülmektedir. Ancak bu hamlelerin yanı sıra firmanın farklı stratejiler de benimsemesi gerekmektedir. Söz konusu bu stratejilerin başında güçlü bir kurumsal itibar oluşturma çabaları gelmektedir (Alnaçık vd.,2010, s.97). Kurumsal itibar, en genel anlamıyla bir firmaya dair çalışanlar, müşteriler, rakipler ve kamuoyu (Dörtok, 2004'ten aktaran Alnaçık, 2011, s.68) tarafından zamanla oluşmuş güvenilirlik ve saygınlık algılarının tümüdür (Gotsi ve Wilson, 2001, s.29). Bu yönüyle kurumsal itibar, gelecekte beklenen performansı temsil eden soyut bir kaynak olarak nitelendirilmektedir (Carmeli ve Tishler, 2005, s. 15-16). Literatürde söz konusu kaynağı etkileyen faktörlerin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir (Williams vd., 2005; Foroudi vd., 2017; Axjonow vd., 2018). Özellikle sosyal medyada yapılan yorumlar kurumsal itibarın oluşmasında önem kazanmaktadır (Jacobs ve Liebrecht, 2023, s.4). Örneğin, sosyal medyadaki şikâyetlere verilen çevrimiçi yanıtların itibarı nasıl etkilediği sorusunun cevabını arayan Jacobs ve Liebrecht (2023), kamu kurumlarının webcare hizmetlerini incelemişlerdir. Araştırmacılar, webcare hizmeti sayesinde verilen yanıtların tüketici memnuniyetine yol açarak kurum itibarının arttırılabileceğini bulgulamışlardır. Yine çevrimiçi itibar yönetimi üzerine yapılan bir başka çalışmada, webcare hizmetinin kurumsal itibarı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Huibers ve Verhoeven, 2014). Benzer şekilde Bronner ve De Hoog (2014, s.67), birçok firmanın itibar yönetimine destek olmak için webcare hizmetlerine yatırım yaptığını ifade etmektedir. Yapılan çalışmalar ve önceki tanımlamalar göz önünde bulundurulduğunda, firmaların çevrimiçi yorum yönetimini kurum itibarlarına katkı sağlayan interaktif bir iletişim aracı olarak görmesinin uygun olacağını söylemek mümkündür. Bu düşünceden yola çıkarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: Webcare kalitesi kurumsal itibar üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

2.3. Webcare kalitesinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi

Tekrar satın alma niyeti, tüketicilerin önceki tecrübelerini temel alarak aynı işletmeden satın alma isteğini yeniden göstermesine ilişkin (Kim vd., 2012, s.378) subjektif görüşlerini (Yan ve Yu, 2013, s.18) ifade etmektedir. Başka bir tanıma göre tekrar satın alma niyeti, tüketicilerin mevcut durum ve muhtemel koşulları göz önünde bulundurarak aynı işletmeden belirlenmiş bir hizmeti tekrar satın alma konusundaki kararlılığını yansıtmaktadır (Hellier vd., 2003, s.1764). Tekrar satın alma niyeti gösteren tüketicilerin satın alma kararlarında gerek etkileşimde bulunduğu işletme ile gerekse satın aldığı ürün ve hizmetle ilgili memnuniyetleri etkili olmakta (Şahin, 2018, s.64) ve bu memnuniyet de müşteri sadakati ile sonuçlanmaktadır (Jiang ve Rosenblom, 2005, s.151). Söz konusu sadakati gösteren tüketiciler, daha fazla harcama yapmakta, daha fazla satın alım gerçekleştirmekte ve rakiplerin promosyonlarına karşı daha fazla direnç göstermektedirler (Dick ve Basu, 1994, s.107). Dolayısıyla tekrar satın alma niyeti, işletme başarısı için oldukça önemli bir hedef olarak görülmektedir (Tho vd., 2017, s.2).

İşletmelerin müşterilerini tekrar satın almaya yönlendirmelerinin yolunun müşteri yorumlarını dinlemekten ve onlara çözümler sunmaktan geçtiğini vurgulayan Putri (2022), yaşanan herhangi bir hizmet başarısızlığı sonrası hayal kırıklığı riskini azaltmak için webcare hizmetlerinin her zaman geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Araştırmacı bu düşünce bağlamında yaptığı çalışmada, webcare hizmeti aracılığı ile verilen cevapların gücünün ve zamanlılığının tekrar satın alma niyeti üzerinde etkili olduğu sonucunu elde etmiştir. Benzer şekilde müşterilerin, satın alma niyetini arttırmak için hizmet hatası oluşumunda webcare'ın önemini

ortaya koymayı amaçlayan Chen ve Wu (2021), webcare hizmetinin memnun tüketiciler için tüm satın alma sürecinde kullanılması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Webcare boyutlarından güç, taraflılık ve sahiplenmenin işletme kaynaklı hizmet hatalarını tüketicilerin bağışlayıcılığı üzerine etkisini araştıran Ghosh ve Raju (2018), söz konusu boyutların tüketici bağışlayıcılığına sağlamada önemli bir etken olduğunu ve bunun da memnuniyete yol açarak tüketici satın alma niyetini iyileştirdiğini tespit etmiştir. Saçan ve Özdemir (2023) ise, webcare kalitesinin tüketici satın alma davranışlarına etkisini incelemiştir. Yapılan araştırma sonucunda, webcare kalitesi boyutlarından tutarlılık, güven, müşteriye elde tutma ve güvenilirlik boyutlarının satın alma davranışları üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Ek olarak bulgular tüketicilerin webcare çerçevesinde firma yanıtlarını çok yüksek oranda takip ettiğini ortaya koymaktadır. Yapılan ampirik çalışmaların bulgularından yola çıkarak webcare kalitesinin tekrar satın alma davranışı üzerindeki etkisini test etmek üzere aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: Webcare kalitesi tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

3. Metodoloji

3.1. Araştırmanın amacı ve modeli

Bu araştırmanın amacı, Şanlıurfa il sınırlarında ikamet eden bilgi ve iletişim sektörü tüketicilerinin algıladıkları webcare kalitesinin, kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkilerini belirlemektir. Araştırmanın teorik çerçevesine ve amacına dayalı olarak geliştirilen model, Şekil 1'de gösterildiği gibidir:

Şekil 1. Araştırmanın Teorik Modeli

3.2. Araştırmanın evreni ve örnekleme

Araştırmanın evrenini, Şanlıurfa il sınırlarında ikamet eden ve bilgi ve iletişim sektörü ürün veya hizmetlerini tüketen bireyler oluşturmaktadır. Ancak evrene doğrudan ulaşmanın, "zaman, maliyet ve verilerin geçerliliği" gibi etik ve pratik sebeplerle güçlük yaratabileceği göz önünde bulundurularak, örneklem yöntemi kullanılması uygun görülmüştür. Yapılan istatistiksel hesaplamalar neticesinde, %95 güvenilirlik düzeyinde ve (-/+)%5 örneklem hatası ile örneklem büyüklüğü 384 olarak belirlenmiştir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004). Veri toplama sürecinde ise, planlanan örneklem büyüklüğünün ötesinde, 543 katılımcıdan geri dönüş alınmıştır. Bu durum, araştırmanın daha geniş bir katılımcı kitlesine dayalı olarak gerçekleştirilmesine olanak tanımış ve sonuçların genel geçerliliğini artırmıştır. Verilerin toplanmasında kolayda örnekleme yöntemi kullanılmış olup, veri toplama aracı olarak anket tekniği tercih edilmiştir. Yüz yüze ve çevrimiçi yöntemlerle gerçekleştirilen anket uygulamaları, 01.02.2023 ile 01.10.2023 tarihleri arasında, katılımcılara gönüllülük esasına dayalı olarak uygulanmıştır.

Etik Kurul: Çalışma kapsamında Harran Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan, E-76244175-050.01.04-198373 sayılı ve 16.01.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

3.3. Araştırmada kullanılan ölçüm araçları

Araştırmada üç ayrı ölçek kullanılmış olup, bu ölçekler toplamda 47 maddeden oluşmaktadır. Tüm ölçüm

araçları beşli Likert ölçeği formatında hazırlanmış ve katılımcılara belirtilen ifadelerle katılım derecelerini belirtme olanağı tanınmıştır. Ayrıca, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemek amacıyla ankete 6 ek soru dâhil edilmiştir. Ölçüm araçlarına dair detaylar aşağıda sunulmaktadır:

Webcare Kalitesi Ölçeği: İlgili ölçek, Ghosh ve Mandal (2020) tarafından geliştirilmiş olup, Kuşat (2022) tarafından yapılan çalışmadan alınmıştır. Bu ölçek, 9 boyut ve 37 maddeden oluşmaktadır ve her bir boyut için hesaplanan Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları, 0.885 ile 0.959 arasında değişmektedir. Ölçekte yer alan bazı ifadeler şu şekildedir: “*Firmanın yorumlara yanıtı hızlı olmalıdır.*” ve “*Firmanın yaptığım yorumu yanıtı nazik olmalıdır.*”

Kurumsal İtibar Ölçeği: İlgili ölçek, tek boyutlu olup 4 maddeden oluşmaktadır ve Öztürk (2015) tarafından yapılan çalışmadan alınmıştır. Bu çalışmada, ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı, 0.825 olarak hesaplanmıştır. Ölçekte yer alan bazı ifadeler şu şekildedir: “*Sanal mağazalar/İnternet mağazaları itibarlı ürün/markaları sunar.*” ve “*Sanal mağazalar/İnternet mağazaları tarafından satılan markaları tanırım.*”

Tekrar Satın Alma Niyeti Ölçeği: Araştırmada, katılımcıların tekrar satın alma niyetini ölçmek amacıyla kullanılan bu ölçek, Kılıç (2018) tarafından geliştirilmiş olup, tek boyut ve 4 maddeden oluşmaktadır. Araştırmacı çalışmasında ölçeğin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısını, 0.920 olarak hesaplanmıştır. Ölçekte yer alan bazı ifadeler şu şekildedir: “*Gelecekte de şu anda alışveriş yaptığım aynı mağazalardan satın alma niyetindeyim.*” ve “*Gelecekte de aynı mağazaları tercih edeceğim.*”

4. Analiz Süreci ve Bulgular

Bu bölümde, öncelikle katılımcıların sosyo-demografik özellikleri analiz edilmiştir. Verilerin normal dağılımını değerlendirmek için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakılmıştır. Hesaplanan değerler, $\pm 1,5$ aralığında olmaları sebebiyle veri setinin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2015). Ölçeklerin yapısal geçerliliğini test etmek amacıyla Mplus 8 programıyla DFA uygulanmış; güvenilirlik için Cronbach's Alpha, birleşim geçerliliği için CR (Bileşik Güvenilirlik) ve AVE (Ortalama Açıklanan Varyans) değerleri analiz edilmiştir. Son aşamada ise betimleyici istatistikler ve korelasyonlar raporlanmış beraberinde ise hipotezleri test etmek üzere iki faktörlü basit regresyon YEM analizleri yapılmış ve bulgular raporlanmıştır.

4.1. Sosyo-Demografik değişkenlere ilişkin bulgular

Tablo 1’de, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine ilişkin bilgiler detaylı bir biçimde açıklanmıştır.

Tablo 1. Sosyo Demografik İstatistikler

Değişken	F	%
Cinsiyet		
Kadın	282	51.9
Erkek	261	48.1
Medeni Durum		
Evli	291	53.6
Bekar	252	46.4
Yaş		
18-30	240	44.2
31-40	247	38.1
41-50	72	13.3
51 ve üstü	24	4.4
Eğitim Durumu		
İlköğretim	15	2.8

Lise	99	18.2
Ön lisans	54	9.9
Lisans	225	41.4
Lisansüstü	150	27.6
Aylık Gelir Düzeyi		
17.000 ve altı	189	34.8
17.001-25.000	42	7.7
25001-33.000	33	6.1
33. 001 ve üzeri	279	51.4
Meslek		
Özel Sektör	129	23.8
Kamu Sektörü	225	41.4
Serb. Meslek/İş Yeri Sahibi	18	3.3
Emekli	3	0.6
Çalışmıyor	168	30.9
N: 543		

Tablo 1 incelendiğinde cinsiyet dağılımına göre, araştırmaya katılan kadın (282) ve erkek (261) katılımcı sayıları arasındaki yakınlık dikkat çekicidir. Bu durum, araştırmanın bulgularının hem kadın hem de erkek popülasyonları için genellenabilirlik potansiyelini önemli ölçüde artırdığı söylenebilir. Katılımcıların cinsiyet dağılımının dengeli olması, araştırmanın bulgularının her iki cinsiyet için de geçerli olma ihtimalini yüksek kılmaktadır. Bu da araştırmanın bulgularının güvenilirliğini ve sağlamlığını pekiştirmektedir. Katılımcılar medeni durum açısından değerlendirildiğinde, evli (291) ve bekar (252) katılımcı sayısının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş aralıkları incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun 31-40 (247) ile 18-30 (240) yaş aralığındaki bireylerin oluşturduğu görülmektedir. Bu durum, araştırmanın bulgularının özellikle bu yaş grupları için geçerli olma ihtimalini artırmaktadır. En az katılım ise 51 ve üstü (24) yaş aralığındaki bireyler oluşturmaktadır. 51 ve üzeri yaş grubundaki katılımcı sayısının az olması, bulguların bu yaş grubu için genellenebilirliğini sınırlandırabilir. Katılımcılar eğitim durumları ekseninde değerlendirildiğinde, büyük bir çoğunluğunun lisans (225) ve lisansüstü (150) eğitime sahip bireylerden oluştuğu görülmektedir. En az katılım ise ilköğretim (15) eğitimine sahip bireylerden oluşmaktadır. Sonuç olarak örneklemin büyük bir kısmının yükseköğrenim mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların gelir düzeylerine bakıldığında, büyük bir çoğunluğun ya 33.001 TL ve üzeri (279 kişi) ya da asgari ücret düzeyinde (189 kişi) gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu iki gelir düzeyi arasında yer alan katılımcı sayısı ise sadece 75 kişidir. Bireyler çalıştıkları meslek grubu açısından değerlendirildiğinde, büyük bir bölümünü özel (129) ve kamu (225) sektörlerinde çalışanlarla herhangi bir sektörde çalışmayanlar (168) oluşturmaktadır. Araştırmaya en az katılım gösteren grup, yalnızca 3 kişiyle emeklilerden oluşmaktadır. Katılımcılar arasında çalışmayanların sayısının fazlalığı ise örneklem grubundaki üniversite öğrencilerinin sayısının yüksek olmasına bağlanmaktadır. Emekli grubundaki düşük katılım oranı ise bu grubun internet erişimi ve internet kullanımında yaşadığı zorluklardan kaynaklanıyor olma ihtimali yüksek olabilir.

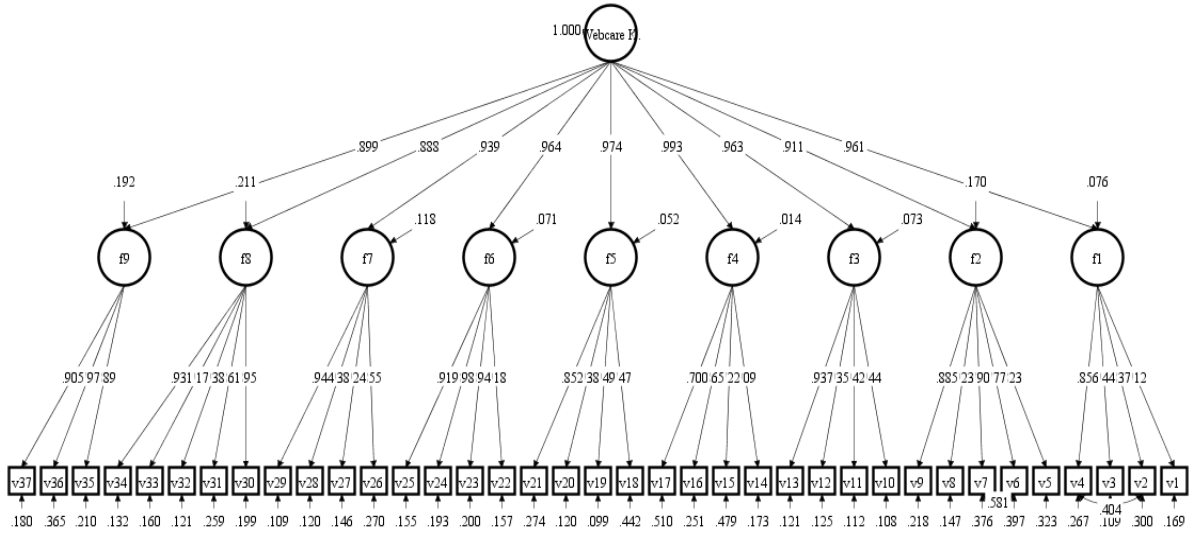
4.2. Araştırmada kullanılan ölçeklerin, geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine ilişkin bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmada kullanılan ölçüm araçlarının geçerlilik ve güvenilirlik analizleri sunulmuş; böylece ulaşılan bulguların güvenilirliği ve yorumlanabilirliği teyit edilmiştir. Araştırmada, bir bağımsız değişken (webcare kalitesi) ve iki bağımlı değişken (kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti) olmak üzere toplam üç gözlemlenemeyen değişken bulunmaktadır. Çalışmada kullanılan ölçeklerin geçerliliği ve güvenilirliği daha önceki birçok çalışmada doğrulanmış olmakla birlikte, bu araştırmada ölçeklerin yapısal geçerliliğini teyit etmek amacıyla Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır.

4.2.1. Webcare kalitesi ölçeğinin geçerliliği ve güvenilirliği

Webcare ölçeğine ilişkin ikinci düzey DFA modeli, Şekil 2'de sunulmuştur. Model uyum iyiliği değerleri Tablo 2'de, ölçeğin güvenilirlik katsayıları ise Tablo 3'te gösterilmiştir.

Şekil 2. Webcare Ölçeğine İlişkin İkinci DFA Analizi Modeli

Şekil 2'de webcare kalitesi ölçeğine ilişkin ikinci düzey DFA sonuçları sunulmaktadır. Hair ve diğerleri (2014) tarafından belirtilen kriterlere göre, bir ölçeğin faktör yüklerinin en az 0.30-0.40 aralığında olması, faktörlerin yorumlanabilir minimum düzeyi karşıladığı anlamına gelmektedir. Bu bilgiler ışığında webcare ölçeğinin DFA bulgularına bakıldığında, tüm maddelerin faktör yüklerinin 0.700-0.949 arasında değiştiği görülmektedir. Bu durum, ölçeğin hem yorumlanabilirlik hem de faktör yapısı açısından istenilen düzeyi karşıladığını ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Webcare Kalitesi Ölçeğine İlişkin Modelin Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Ölçüleri	Kabul Edilen Değer Aralığı	Araştırmada Ulaşılan Değer	Sonuç
RMSEA*	$0 \leq RMSEA \leq .10$	0.05	KEU
CFI**	$.80 < CFI \leq 1.00$	0.86	KEU
TLI**	$.80 < TLI \leq 1.00$	0.85	KEU
SRMR***	$0 \leq SRMR \leq .10$	0.04	KEU
(X^2/df) ****	$0 < \chi^2/df < 5$	2.34	KEU

KEU: Kabul edilebilir uyum

Kaynak: (*Steiger, 1990; ** Hikmah ve diğerleri, 2021; ***Browne ve Cudeck, 1993; ****Awang, 2012).

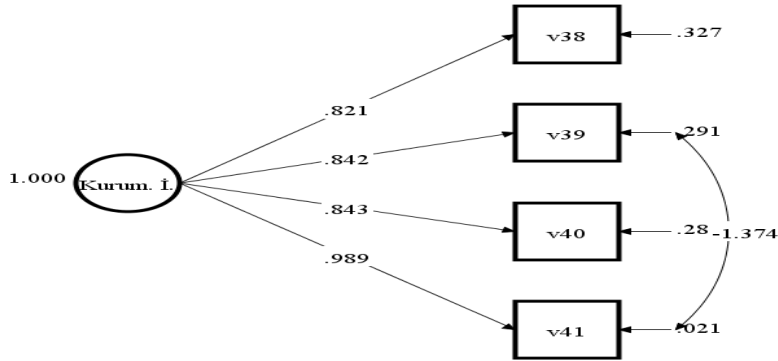
Tablo 2 sunulan model uyum iyiliği değerlerine göre webcare kalitesi ölçeği RMSEA, CFI, TLI, SRMR ve (X^2/df) indeksleri bakımından "kabul edilebilir uyum" göstermektedir. Bu bulgular, webcare ölçeğinin güvenilir ve geçerli bir ölçüm aracı olduğunu desteklemekte ve ölçeğin orijinaline bağlı halini doğrulamaktadır. DFA sonrası ölçeğinin güvenilirliğine ilişkin analiz bulguları, Tablo 3'te belirtilmiştir.

Tablo 3. Webcare Kalite Ölçeğine İlişkin Cronbach Alfa, CR ve AVE Değerleri

Değişken	N	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Webcare Kalitesi	37	0.988	0.983	0.891

Tablo 3 incelendiğinde, webcare ölçeğinin Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı 0.988 olarak hesaplanmıştır. Literatürde yer alan Cronbach Alfa katsayısı aralıklarına göre, 0.80 ve üzeri değerler yüksek düzeyde güvenilir olarak ifade edilmektedir (Kalaycı, 2010, s. 405; Akgül ve Çevik, 2003, s. 428-435). Bu bilgiler, webcare kalitesi ölçeğinin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Bunun yanında ölçeğin birleşik güvenilirliği (Composite Reliability-CR) 0.983, açıklanan ortalama varyans (Average Variance Extracted-AVE) değeri ise 0.891 olarak hesaplanmıştır. CR ve AVE değerleri ölçeğin yakınsak geçerliliğinin belirlenmesinde kullanılan iki önemli göstergedir. Yaşlıoğlu (2017)'na göre yakınsak geçerlilik, değişkenlere ilişkin ifadelerin birbirleriyle ve oluşturdukları faktör ile ilişkili olduğunu ifade eder. Byrne (2011) ve Nunnally ve Bernstein (1994)'e göre, yakınsak geçerlilik için AVE değerinin 0.50 ve üzeri, CR değerinin ise 0.70 ve üzeri olması beklenmektedir. Araştırmada ulaşılan değerler, webcare kalitesi ölçeğinin yakınsak geçerlilik için gerekli kriterleri sağladığını göstermektedir.

4.2.2. Kurumsal itibar ölçeğinin geçerliliği ve güvenilirliği

Şekil 3: Kurumsal İtibar Ölçeği DFA Modeli

Şekil 3'te kurumsal itibar ölçeğine ilişkin DFA bulguları yer almaktadır. Ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri incelendiğinde .821 ile .989 arasında değişim gösterdiği görülmektedir. Bu değerler ölçeğin hem yorumlanabilirlik hem de faktör yapısı açısından istenilen düzeyde olduğunu ve ayrıca güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Kurumsal İtibar Ölçeğine İlişkin Modelin Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Ölçüleri	Kabul Edilen Değer Aralığı	Araştırmada Ulaşılan Değer	Sonuç
RMSEA*	$0 \leq RMSEA \leq .10$	0.07	KEU
CFI**	$.80 < CFI \leq 1.00$	0.99	KEU
TLI**	$.80 < TLI \leq 1.00$	0.97	KEU
SRMR***	$0 \leq SRMR \leq .10$	0.01	KEU
(X^2/df) ****	$0 < \chi^2/df < 5$	4.25	KEU

KEU: Kabul edilebilir uyum

Kaynak: (*Steiger, 1990; ** Hikmah ve diğerleri, 2021; ***Browne ve Cudeck,1993; ****Awang, 2012).

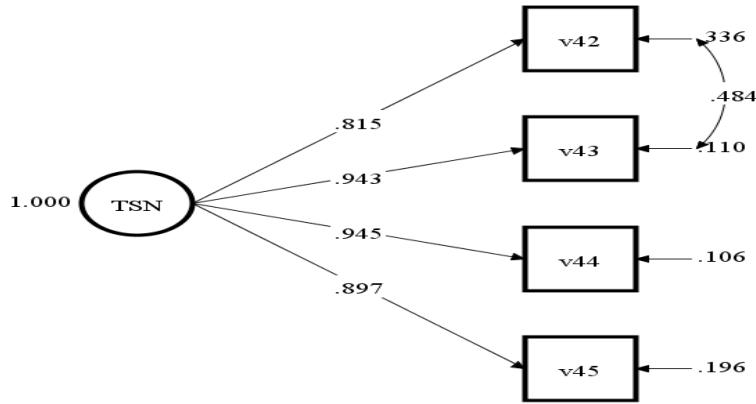
Tablo 4'te sunulan model uyum iyiliği değerlerine göre kurumsal itibar ölçeği RMSEA, CFI, TLI, SRMR ve (X^2/df) indeksleri bakımından "kabul edilebilir uyum" göstermektedir. Bu bulgular, kurumsal itibar ölçeğinin güvenilir ve geçerli bir ölçüm aracı olduğunu desteklemekte ve ölçeğin orijinaline bağlı halini doğrulamaktadır. DFA sonrası ölçeğin güvenilirliğine ilişkin analiz bulguları, Tablo 5'te belirtilmiştir.

Tablo 5. Kurumsal İtibar Ölçeğine İlişkin Cronbach Alfa, CR ve AVE Değerleri

Değişken	N	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Kurumsal itibar	4	0.920	0.929	0.767

Tablo 5'te yer alan bulgular incelendiğinde, kurumsal itibar ölçeğinin Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı 0.920 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değer 0.80 üzeri olması, ölçeğin oldukça güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu ortaya koymaktadır (Kalaycı, 2010, s. 405; Akgül ve Çevik, 2003, s. 428-435). Ölçeğin yakınsak geçerliliğini belirlemek amacıyla hesaplanan CR ve AVE değerlerine bakıldığında CR değerinin 0.929, AVE değerinin ise 0.767 olduğu görülmektedir. Araştırmada ulaşılan değerler, kurumsal itibar ölçeğinin yakınsak geçerlilik için istenilen kriteri sağladığını göstermektedir.

4.2.3. Tekrar satın alma niyeti ölçeğinin geçerliliği ve güvenilirliği

Şekil 4. Tekrar Satın Alma Niyeti Ölçeği DFA Modeli

Şekil 4'te yer alan tekrar satın alma niyeti ölçeğine ilişkin DFA bulguları incelendiğinde, ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri .815 ile .945 arasında değer almaktadır. Faktör yüklerinin tamamının .30 üzerinde olması ölçeğin hem yorumlanabilirlik açısından hem de faktör yapısı açısından istenilen düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Tekrar Satın Alma Niyeti Ölçeğine İlişkin Modelin Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Ölçüleri	Kabul Edilen Değer Aralığı	Araştırmada Ulaşılan Değer	Sonuç
RMSEA*	$0 \leq RMSEA \leq .10$	0.07	KEU
CFI**	$.80 < CFI \leq 1.00$	0.99	KEU
TLI**	$.80 < TLI \leq 1.00$	0.98	KEU
SRMR***	$0 \leq SRMR \leq .10$	0.01	KEU
(X^2/df) ****	$0 < \chi^2/df < 5$	4.23	KEU

KEU: Kabul edilebilir uyum

Kaynak: (*Steiger, 1990; ** Hikmah ve diğerleri, 2021; ***Browne ve Cudeck, 1993; ****Awang, 2012).

Tablo 6'da yer alan tekrar satın alma niyeti ölçeğinin model uyum iyiliği değerleri incelendiğinde RMSEA, CFI, TLI, SRMR ve (X^2/df) uyum indekslerinin tamamının "kabul edilebilir uyum" değerlerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, tekrar satın alma niyeti ölçeğinin güvenilir ve geçerli bir ölçüm aracı olduğunu desteklemekte ve ölçeğin orijinaline bağlı halini doğrulamaktadır. DFA sonrası ölçeğinin güvenilirliğine ilişkin analiz bulguları, Tablo 7'de belirtilmiştir.

Tablo 7. Tekrar Satın Alma Niyeti Ölçeğine İlişkin Cronbach Alfa, CR ve AVE Değerleri

Değişken	N	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Tekrar Satın Alma Niyeti	4	0.950	0.945	0.812

Tablo 7 incelendiğinde, tekrar satın alma niyeti ölçeğinin Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısının 0.950 olarak hesaplandığı görülmektedir. Bu değer, ölçeğin yüksek güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, ölçeğin CR değeri 0.945, AVE değeri ise 0.812 olarak bulunmuştur. Bu değerler, ölçeğin yakınsak geçerliliğe sahip olduğunu ve ölçüm aracının güvenilir bir şekilde ilgili kavramları yansıttığını ortaya koymaktadır.

4.3. Değişkenlere ilişkin korelasyon analizi bulguları

Tablo 8. Webcare Kalitesi, Kurumsal İtibar ve Tekrar Satın Alma Niyeti Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Analizi

Değişkenler	Webcare Kalitesi	Kurumsal İtibar	Tekrar Satın Alma Niyeti
Webcare Kalitesi	1		
Kurumsal İtibar	,615*	1	
Tekrar Satın Alma	,570*	,721*	1

* Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır (2-tailed). P <0,01
N: 543 P: Anlamlılık

Tablo 8'de yer alan korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, webcare kalitesi ile kurumsal itibar arasında anlamlı ve güçlü ($r = .615$, $p < .001$) bir pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde, webcare kalitesi ile tekrar satın alma niyeti arasında da orta düzeyde ($r = .570$, $p < .001$) pozitif bir ilişki bulunurken, kurumsal itibar ile tekrar satın alma niyeti arasında ise güçlü ($r = .721$, $p < .001$) bir pozitif ilişki gözlemlenmiştir. Bu bulgular; webcare kalitesi, kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti arasında güçlü ve anlamlı bağlantılar olduğunu açıkça göstermektedir.

4.4. Hipotezlerin testine ilişkin bulgular

Tablo 9. İki Faktörlü Basit Regresyon Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) Analizleri

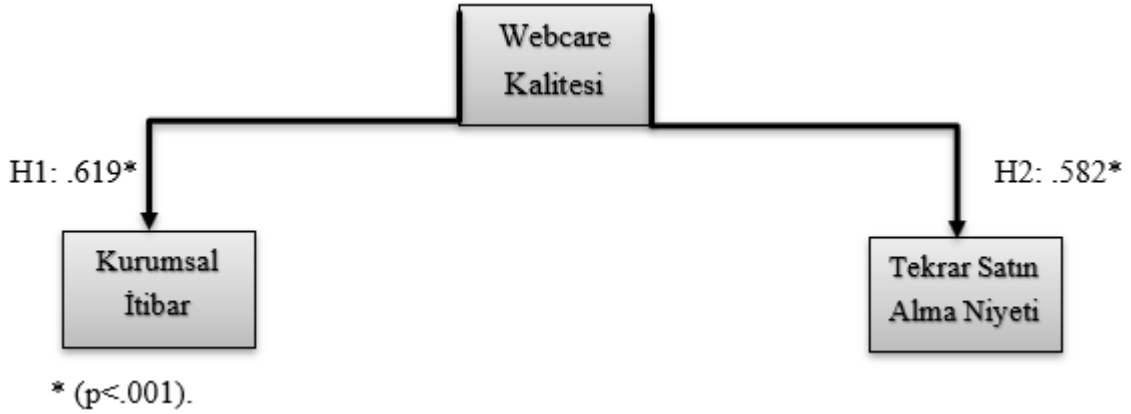
H1	Webcare Kalitesi → Kurumsal İtibar			
B	S.H.	T	P	R ²
0.619	0.051	12.219	0.000	0.383
x ² /df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR
4.94	0.09	0,84	0,83	0,05
H2	Webcare Kalitesi → Tekrar Satın Alma Niyeti			
B	S.H.	T	P	R ²
0.582	0.050	11.678	0.000	0.338
X ² /df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR
4.92	0.09	0.85	0.84	0.04

Tablo 9'da yer alan bulgular, webcare kalitesinin kurumsal itibarı anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir ($p < .001$). Analiz sonucunda R² değeri 0.383 olarak hesaplanmıştır. Bu bulguya göre katılımcıların webcare kalitesine yönelik algılarının %38'i kurumsal itibar ile açıklanmaktadır. Araştırma bulgularına göre beta katsayısı 0,619 olarak belirlenmiş olup, bu da webcare kalitesindeki 1 birimlik artışın kurumsal itibar düzeyinde 0,619 birimlik artışa yol açacağını göstermektedir. Bu bulgu, webcare kalitesinin

kurumsal itibarı anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Bu doğrultuda, **H1** hipotezi kabul edilmiştir.

Webcare kalitesinin tüketicilerin tekrar satın alma niyetine etkisini belirlemek amacıyla geliştirilen H2 hipotezi bulgularına göre webcare kalitesi ($p < .001$), tüketicilerin tekrar satın alma niyetini anlamlı olarak etkilemektedir. Araştırmada R^2 değeri 0.338 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgu, webcare kalitesine yönelik algıların %33'lük bir kısmının tüketicilerin tekrar satın alma niyetiyle açıklanabileceğini göstermektedir. Beta katsayısı ise 0.582 olarak belirlenmiş olup bu durum, webcare kalitesindeki 1 birimlik artışın tüketicilerin tekrar satın alma niyetinde 0.582 birimlik artışa yol açacağını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, **H2** hipotezi kabul edilmiştir.

Teorik çerçeve ve gerçekleştirilen analiz bulguları doğrultusunda, araştırma modelinin değişkenleri arasındaki regresyon katsayılarına ilişkin görsel tasarım Şekil 5'te sunulmuştur.

Şekil 5: Araştırma Modelindeki Değişkenler Arasındaki İlişkilere Ait Regresyon Katsayıları

5. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Teknolojik değişim ve gelişmelerin etkisiyle günümüzde online alışveriş siteleri, sosyal medya hesapları gibi teknolojilerin kullanımında hızlı bir artış görülmektedir. Yaşanan bu teknolojik değişimler, online alışveriş davranışında bulunan ve satın alma kararlarını bu yönde veren tüketiciler için ürün ve hizmet ile ilgili yorumları okumak ve değerlendirmek açısından oldukça önemli görülmektedir. Bu önemin farkında olan firmalar, çevrimiçi yapılan bu yorumları yönlendirmek ve müşteri kazanımı sağlamak için mevcut ve potansiyel müşterilerine webcare hizmeti sunmaktadır. Bu hizmet ile müşteri-firma arasında interaktif bir iletişim süreci sağlanıp müşteri tatmini oluşturularak, webcare hizmetinin kalitesi ortaya çıkarılmaktadır. Bu kaliteyi baz alıp çevrimiçi müşteri yorumlarını bu hizmet kapsamında iyi yönetebilen firmalar tüketici algılarında hem iyi bir itibara sahip olmakta hem de tüketicileri tekrarlı satın almaya yönlendirebilmektedir.

Bu çalışmada, webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini, Şanlıurfa ilinde Bilgi ve İletişim Teknolojileri sektöründen ürün ve hizmet alan tüketiciler oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı doğrultusunda iki hipotez geliştirilmiş ve bu hipotezler, iki faktörlü basit regresyon YEM analizi ile test edilmiştir.

Yapılan analizler sonrasında, webcare kalitesinin kurumsal itibar üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Literatürde iki kavramı ele alan herhangi bir çalışma rastlanmamış olmakla birlikte ulaşılan bu sonuç benzer kavramlar arasındaki sonuçlarla paralellik göstermektedir. Huibers ve Verhoeven (2014) webcare hizmetinin kurumsal itibar üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Yine Bronner ve De Hoog (2014, s.67), birçok firmanın itibar yönetimine destek olmak için webcare hizmetlerine yatırım yaptığını ifade etmişlerdir. Araştırma bulguları ve benzer çalışmalar, müşterilerine yüksek kalitede webcare hizmeti sunan işletmelerin önemli bir avantaj yakaladığını açıkça göstermektedir. Bu işletmeler, müşterilerden daha fazla güven ve itibar kazanarak, daha

iyi bir kurumsal imaja sahip olma imkânı yakalayabilmektedir. Sonuç olarak bu tarz işletmeler, hem müşterileri ile daha sağlam ilişkiler kurma avantajı elde etmekte hem de rakiplerine kıyasla önemli bir rekabet avantajı elde etme şanslarını artırabilirler.

Araştırmada, webcare kalitesinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisini incelemek için geliştirilen hipotez doğrulanmış ve webcare kalitesinin tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, Saçan ve Özdemir'in (2023) çalışma bulgularıyla paralellik göstermektedir. İlgili araştırmacılar da webcare kalitesinin tüketici satın alma davranışlarına etkisini incelemişler ve webcare kalitesinin satın alma davranışları üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gerek bu araştırma gerek benzer araştırmaların bulguları göstermektedir ki webcare hizmeti işletmelerin, müşterilerin tekrar satın alma niyetini artırmak ve müşteri sadakatini geliştirmek için kullanabilecekleri güçlü bir araçtır.

Literatür araştırması sonucunda gerek ulusal gerekse uluslararası yazında webcare kalitesine yönelik yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, bu konudaki boşluğu ele alması açısından oldukça önemlidir. Nitekim çalışma sonuçlarının konuyla ilgili literatüre katkıda bulunmak isteyen araştırmacıların çalışmalarına rehberlik edeceği ve destekleyeceği düşünülmektedir. Buna ilaveten webcare kalitesinin kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyetine etkisinin incelenmesi ve yorumlanmasının, internette faaliyet gösteren veya göstermek isteyen firmalara pazarlama kararlarında ve webcare kalitesi standartları konusunda yönlendirici olacağı da öngörülmektedir.

Her bilimsel çalışmada olduğu gibi, bu çalışmanın da bazı kısıtları bulunmaktadır. Bu çalışmada örneklem seçimi için kolayda örnekleme yöntemi, veri toplama için ise anket tekniği tercih edilmiştir. Ancak, kolayda örnekleme yöntemi popülasyonun tüm çeşitliliğini tam olarak yansıtamayabilir. Ayrıca, anket yöntemi katılımcı yanıtlarının öznel eğilimlerden etkilenmesine yol açabilir, bu da verilerin doğruluğunu sınırlayabilir. İleride yapılacak benzer çalışmalarda araştırmacılar, ana kütlenin daha iyi temsil edilmesini sağlamak amacıyla tabakalı örnekleme yöntemine başvurulabilir. Buna ek olarak, araştırma bulgularını derinlemesine ve çok boyutlu olarak ele almak için nitel ve nicel yöntemlerin birlikte kullanımı da daha faydalı bir yöntem olabilir.

Bir diğer önemli kısıt ise araştırmanın sadece Şanlıurfa ilinde bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründen ürün ve hizmet satın alan tüketicilerle sınırlı kalmış olmasıdır. Bu sınırlama, elde edilen sonuçların diğer bölgeler ve farklı sektörlerde geçerliliğini sınırlayabilir. Gelecek çalışmalarda farklı demografik özelliklere sahip örneklem gruplarıyla benzer araştırmaların yapılması, sonuçların genellenebilirliğini artırarak daha geniş bir perspektif sunabilir. Bu tür genişletilmiş örneklem grupları, araştırmanın bulgularının daha güvenilir bir şekilde diğer tüketici gruplarına uygulanabilmesini sağlayacaktır.

Son kısıt olarak ise bu çalışmanın sadece webcare kalitesi, kurumsal itibar ve tekrar satın alma niyeti bağlamında ele alınmış olması gösterilebilir. Sonraki çalışmalarda webcare kalitesinin müşteri memnuniyeti, marka sadakati ya da müşteri güveni gibi diğer kritik kavramlarla ilişkisinin incelenmesi literatüre katkı sağlayabilir. Çünkü webcare kalitesinin farklı değişkenlerle etkileşiminin araştırılması, bu kavramın işletmelerin uzun vadeli müşteri ilişkilerini ve marka imajını etkileyebilme olasılığına dair daha kapsamlı bir bakış sunabilir. Bu bağlamda, webcare kalitesinin farklı pazarlama ve müşteri ilişkileri boyutları üzerindeki etkilerinin ortaya konması ile ilgililere strateji geliştirme süreçlerinde önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akgül, A., & Çevik, O. (2003). *İstatistiksel analiz teknikleri*. Emek Ofset.
- Almıaçık, E., Almıaçık, Ü., & Genç, N. (2010). Kurumsal itibar bileşenlerinin algılanan önemi demografik özelliklerden etkilenmekte midir? *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(23), 93-114.
- Almıaçık, Ü. (2011). Kurumsal itibarı oluşturan farklı bileşenlerin müşteri bağlılığı üzerindeki etkileri. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 65-96.
- Argenti, P. A., & Druckenmiller, B. (2004). Reputation and the corporate brand. *Corporate reputation review*, 6(4), 368-374.

- Awang, Z. (2012). *A handbook on SEM (Structural Equation Modeling) using AMOS graphic*. UiTM Press.
- Axjonow, A., Ernstberger, J., & Pott, C. (2018). The impact of corporate social responsibility disclosure on corporate reputation: A non-professional stakeholder perspective. *Journal of Business Ethics*, 151, 429-450.
- Bhandari, M., & Rodgers, S. (2020). What does the brand say? Effects of brand feedback to negative eWOM on brand trust and purchase intentions. In *Electronic Word of Mouth as a Promotional Technique*, 125-141.
- Bronner, F., & De Hoog, R. (2014). Social media and consumer choice. *International Journal of Market Research*, 56(1), 51-71.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. In K. A. Bollen & J. S. Long (Eds.), *Testing structural equation models*, 136-162, Sage.
- Byrne, B. M. (2011). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (Multivariate Applications Series). Routledge.
- Carmeli, A., & Tishler, A. (2005). Perceived organizational reputation and organizational performance: An empirical investigation of industrial enterprises. *Corporate Reputation Review*, 8(1), 13-30.
- Chaudhuri, A. (2002). How brand reputation affects the advertising-brand equity link. *Journal of Advertising Research*, 42(3), 33-43.
- Chen, Y. Y., & Wu, I. J. (2021). Understanding the role of webcare in the online buying service recovery context. *Enterprise Information Systems*, 1-25.
- Dick, A., & Basu, K. (1994). Customer loyalty: An integrated conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99-113.
- Foroudi, P., Hafeez, K., & Foroudi, M. M. (2017). Evaluating the impact of corporate logos towards corporate reputation: A case of Persia and Mexico. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 20(2), 158-180.
- Ghosh, T. (2017). Managing negative reviews: the persuasive role of webcare characteristics. *Journal of Internet Commerce*, 16(2), 148-173.
- Ghosh, T., & Mandal, S. (2020). Webcare quality: Conceptualisation, scale development, and validation. *Journal of Marketing Management*, 36(15-16), 1556-1590.
- Ghosh, T., & Raju, A. G. (2018). Gulping the poison: How webcare attributes reduce damages to brands caused by negative reviews. *Journal of Internet Commerce*, 17(3), 216-254.
- Gotsi, M., & Wilson, A. M. (2001). Corporate reputation: Seeking a definition. *Corporate Communications: An International Journal*, 6(1), 24-30.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7. baskı). Pearson.
- Hellier, P. K., Geursen, G. M., Carr, R. A., & Rickard, J. A. (2003). Customer repurchase intention: A general structural equation model. *European Journal of Marketing*, 37(11/12), 1762-1800.
- Hikmah, H., Adi, P. H., Supramono, S., & Damayanti, T. W. (2021). The nexus between attitude, social norms, intention to comply, financial performance, mental accounting and tax compliance behavior. *Asian Economic and Financial Review*, 11(12), 938-949.
- Huibers, J., & Verhoeven, J. (2014). Webcare als online reputatiemanagement: Het gebruik van webcarestrategieën en conversational human voice in Nederland, en de effecten hiervan op de corporate reputatie. *Tijdschrift Voor Communicatiewetenschap*, 42(2), 165-189.
- Jacobs, S., & Liebrecht, C. (2023). Responding to online complaints in webcare by public organizations: The impact on continuance intention and reputation. *Journal of Communication Management*, 27(1), 1-20.
- Jeesha, K., & Purani, K. (2021). Webcare as a signal: Exhaustive-selective webcare strategy and brand evaluation. *European Journal of Marketing*, 55(7), 1930-1953.
- Jiang, P., & Rosenbloom, B. (2005). Customer intention to return online: Price perception, attribute-level performance and satisfaction unfolding over time. *European Journal of Marketing*, 39(1), 150-174.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (5. baskı). Asil Yayınları.
- Kılıç, H. A. (2018). *Kuşaklara göre tüketicilerin satın alma karar stillerinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkileri: Giyim sektöründe bir araştırma* [Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kim, C., Galliers, R. D., Shin, N., Ryoo, J. H., & Kim, J. (2012). Factors influencing internet shopping value and customer repurchase intention. *Electronic Commerce Research and Applications*, 11(4), 374-387.
- Kuşat, G. (2022). *Dijital pazarlama yaklaşımı açısından webcare kalitesinin olumlu ağızdan ağıza pazarlama niyeti üzerindeki rolü ve bir araştırma* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Le, L. H., & Ha, Q. A. (2021). Effects of negative reviews and managerial responses on consumer attitude and subsequent purchase behavior: An experimental design. *Computers in Human Behavior*, 124, 106912.

- Ma, L., Sun, B., & Kekre, S. (2015). The squeaky wheel gets the grease—An empirical analysis of customer voice and firm intervention on Twitter. *Marketing Science*, 34(5), 627-645.
- Miller, J. L., Craighead, C. W., & Karwan, K. R. (2000). Service recovery: A framework and empirical investigation. *Journal of Operations Management*, 18(4), 387-400.
- Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3. baskı). McGraw Hill.
- Öztürk, S. (2015). *İnternette alışverişe yönelik güven ve bağlılığın kişisel etkenler ile çok kanallı-tek kanallı perakendecilik modelleri açısından incelenmesi* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Putri, N. S. (2022). *The effect of webcare strength and webcare timeliness on repurchase intention and customer forgiveness as mediating variable (Study of Sociolla)* [Doktora tezi, Universitas Jenderal Soedirman]. Universitas Jenderal Soedirman.
- Saçan, N., & Özdemir, S. (2023). Webcare kalitesinin satın alma davranışına etkisi: Çanakkale ilinde bir araştırma. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(102), 3622-3629.
- Schamari, J., & Schaefers, T. (2015). Leaving the home turf: How brands can use webcare on consumer-generated platforms to increase positive consumer engagement. *Journal of Interactive Marketing*, 30(1), 20-33.
- Sreejesh, S., & Anusree, M. R. (2016). The impacts of customers' observed severity and agreement on hotel booking intentions: moderating role of webcare and mediating role of trust in negative online reviews. *Tourism Review*, 71(2), 77-89.
- Steiger, J. H. (1990). Structural model evaluation and modification: An interval estimation approach. *Multivariate Behavioral Research*, 25(2), 173-180.
- Şahin, S. (2018). *Konaklama işletmelerinde ilişkisel pazarlama uygulamaları ile müşteri şikâyet davranışı ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkinin belirlenmesi: Turizm akademisyenleri tarafından bir değerlendirme* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2015). *Using multivariate statistics* (6. baskı, M. Baloğlu, Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tho, N. X., Lai, M. T., & Yan, H. (2017). The effect of perceived risk on repurchase intention and word-of-mouth in the mobile telecommunication market: A case study from Vietnam. *International Business Research*, 10(3), 8-19.
- Uzunoğlu, E., & Öksüz, B. (2008). Kurumsal itibar riski yönetimi: Halkla ilişkilerin rolü. *Selçuk İletişim*, 5(3), 111-123.
- Van Noort, G., & Willemsen, L. M. (2012). Online damage control: The effects of proactive versus reactive webcare interventions in consumer-generated and brand-generated platforms. *Journal of Interactive Marketing*, 26(3), 131-140.
- Williams, R. J., Schnake, M. E., & Fredenberger, W. (2005). The impact of corporate strategy on a firm's reputation. *Corporate Reputation Review*, 8, 187-197.
- Yan, W. S., & Yu, C. H. (2013). *Factors influencing repurchase intention on deal of the day group buying website*. Baptist University.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 74-85.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- Zhao, Y., Wen, L., Feng, X., Li, R., & Lin, X. (2020). How managerial responses to online reviews affect customer satisfaction: An empirical study based on additional reviews. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 1-11.
- Zyglidopoulos, S. C. (2005). The impact of downsizing on corporate reputation. *British Journal of Management*, 16(3), 253-259.

Çatışmalı bir Süreç Olarak Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması Uygulaması

Hikmet Gülçin Beken¹, Ayşe Cebeci²

Özet

Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) hem Avrupa Birliği hem de diğer ülkelere etkileri açısından karbon emisyonunu azalmaya yönelik uygulamaları destekleme hedefini içermektedir. Ancak bu uygulama gerek maliyetlerin kimlere yansıtılacağı gerekse tarihsel süreçte karbon salınımına ülkelerin katkıları ve yeni dönemde karbon salınım kısıtlamaları açısından adil olup olmadığı tartışılan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan gerek sınıf içi (sermaye-sermaye) gerekse (Küresel Kuzey-Küresel Güney) olarak çatışmalı bir süreci içermektedir. Böyle çatışmalı bir süreçte SKDM uygulamasının sürdürülebilirliği ve bu uygulamadan etkilenen kesimler için olası etkileri çalışmada tartışılarak ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda, AB SKDM uygulaması ile üçüncü ülkelere gelen mallar için pazara erişim engeli oluşturulabilecektir. Aynı zamanda AB pazarı için üretim yapan sermayelerin "karbon sızıntısı" olarak düşük çevre standartları ve daha uygun yatırım ortamının bulunduğu ülkelere gitmeleri de önenebilecektir. İlgili mevzuat ve uygulamalar analiz edilerek SKDM uygulamasının "yeni nesil koruma aracı" olarak sınıflandırılabilirliği ve sermayeler arası rekabeti etkileyecek etkin bir politika aracı şeklinde kullanılabilirliği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sınırdaki karbon düzenleme mekanizması, Çatışma, Sermaye, İklim değişikliği, Uluslararası ticaret

Jel Kodları: F02, F18, Q54, Q56.

The Carbon Border Adjustment Mechanism: A Process of Conflict

Abstract

The goal of the Carbon Border Adjustment Mechanism is to encourage policies that have been successful in lowering carbon emissions from the EU as well as other negative environmental impacts. Regarding who will bear the costs, how much each nation contributes to the procedures of carbon emissions, and whether or not it is reasonable to impose carbon emission limits in the new era, this practice is contentious. Within the class (capital-capital) and with (Global North-Global South), it entails a conflictual process. The viability of CBAM in such a contradictory process has been investigated, as have the potential consequences for the groups impacted by this approach. In this case, the EU CBAM legislation will make it more difficult for the goods from third countries to join the market. At the same time, it will also prevent capitals producing for the EU market from relocating to countries with lower environmental standards and a better investment environment, known as 'carbon leakage'. CBAM can be categorized as a "new generation protection tool" as well as an efficient policy tool model that promotes competition between capitals based on the analysis of relevant laws and practices.

Keywords: Carbon border adjustment mechanism, Conflict, Capital, Climate change, International trade

Jel Codes: F02, F18, Q54, Q56.

Araştırma ve Yayın
Etigi Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye
Olan Katkıları

H.G.B. ve A.C. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. H.G.B.'nin makaleye katkısı %50, A.C.'nin makaleye katkısı %50'dir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Doç.Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisat, Gümüşhane/Türkiye, hgulcin.beken@gumushane.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1664-456X>

² Doç.Dr., Harran Üniversitesi, İktisat, Şanlıurfa/Türkiye, 183171@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2973-2021>

1. Giriş

Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) Avrupa Birliği'nin iklim değişikliği ile mücadele politikaları bağlamında karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik geliştirdiği bir mekanizma olarak tanımlanmaktadır. Bu uygulama her ne kadar çevreye yönelik negatif dışsallıkların azaltılmasını hedefliyor olsa da aslında dış ticaret ve üretken sermaye açısından önemli etkiler doğurmaktadır. SKDM'nin uygulamaya geçmesi bir yandan tüm taraflara (SKDM'ye tabi ürünlerin üreticileri ve tüketicilerine) belirli bir maliyet getirmekle birlikte bu maliyetleri kimlerin nasıl finanse edeceği ve rekabet süreçlerinin bundan nasıl etkileeneceği de önemli konulardan birini oluşturmaktadır. SKDM ile aynı zamanda Avrupa Birliği Emisyon Ticaret Sistemine (ETS) tabi olan sermayelerin birikim süreçleri açısından ortaya çıkan olumsuz etkilerden ve maliyetlerden de kurtulmak hedeflenmektedir.³

OECD 2020 yılında yayınladığı "Climate Policy Leadership in an Interconnected World What Role for Border Carbon Adjustments" başlıklı raporunda SKDM'nin olumsuz etkilerini ifade ederken "jeopolitik tansiyonu arttırabilir ve küresel ticaret ve yatırımları etkiler" şeklinde uyarıda bulunmuştur. Zira SKDM gibi uygulamaların "Green Protectionism" (Yeşil Korumacılık) olarak algılanabileceğini ve bunun da uluslararası ticareti etkileyeceğini işaret etmektedir (OECD, 2024). Bu durumda SKDM'nin etkilerinin ayrıntılı olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Uluslararası İlişkiler literatüründen değerlendirildiğinde jeopolitik etkilerden ve karşılıklı politik önlemlerden bahsedilebilirken kapitalist sermaye birikim süreci /işleyiş açısından değerlendirildiğinde sınıflı bir yapıda sermaye sınıfının kendi içinde çatışması olarak da adlandırılabilir.⁴ Zira bu süreç her ne kadar olumlu çevresel etkileri açısından "yüceltelse" ve herkesin faydasına olarak vurgulansa da farklı sermaye gruplarının rekabet gücünü ve pazar paylarını etkileyeceğinden tam bir çatışma⁵ alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Sermaye açısından değerlendirildiğinde olası riskler üç başlıkta sınıflandırılabilir.

- a) Piyasadan dışlanma – Piyasaya erişim engeli
- b) Rekabet avantajını kaybetme
- c) Yeni yatırım yapma maliyetleri

Genel olarak sermaye (capital in general) açısından değerlendirildiğinde, SKDM ile AB pazarı için üretim yapan ve AB ETS'ye dahil olmayan ülkelerde faaliyet gösteren sermayeler için ekstra maliyetler doğurmaktadır. Bu maliyetler AB pazarında satılacak olan malların sınırdan geçerken denetlenmesi sonucu malın değerine eklenecek olan vergileri içermektedir. Uygulanan vergilendirme bazı durumlarda malların AB sınırlarını geçmesini engelleyebileceği gibi bu firmaların maliyet avantajlarının da ortadan kaldırılmasına neden olabilecektir. Bazı durumlarda ise SKDM vergileri piyasaya erişim engeli olacak seviyelerde olmayabilir. Bu durum, AB içinde AB ETS'ye dahil olan şirketlerin ürettikleri mallar karşısında rekabet gücünün kaybedilmesine neden olabilecektir. Son olarak; AB pazarına mallarını satan ve SKDM vergilerinden etkilenmek istemeyen üretken sermayeler, mallarının "karbon ayak izini" azaltacak yeni üretim teknolojilerine yatırım yapmak zorunda kalabileceklerdir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki üretken sermayenin uluslararasılaşmasının geldiği aşama itibarıyla, AB sermayesi veya Çin sermayesi gibi bir ayrıma gitmek doğru olmayacaktır. Zira birçok Avrupa merkezli şirket gerek doğrudan yabancı sermaye yatırımı (FDI) şeklinde üretim tesislerini taşıyarak gerekse lisans ve patent anlaşmaları ile farklı coğrafyalardaki tasheronlara nihai ürünün kendisini veya parçalarını üretmektedir. Bu açıdan içerdekiler ve dışarıdakiler (ya da sisteme dahil olanlar ve olmayanlar) ayrımı yapıldığında ETS ve SKDM'nin varlığı rekabet gücünü piyasanın işleyişi açısından önemli ölçüde etkilemektedir. Bu bağlamda, ETS ticaret fiyatlarındaki herhangi bir artış, SKDM ithalatlarını etkilediği

³ "Kurtulması hedeflenen maliyetler" ile sistem içindeki sermayelerin ETS nedeniyle katlanmak zorunda kaldıkları ekstra maliyetler kastedilmektedir. Bu maliyetler SKDM olmadığı sürece aynı alanda faaliyet gösteren birlik dışındaki sermayelere karşı birlik içindekilerin rekabet gücünü azaltmaktadır.

⁴ Bu noktada belirtmek gerekir ki gerek AB ETS'nin gerekse SKDM'nin sermaye dışındaki geniş halk kitlelerine (işçi sınıfına) çeşitli etkileri olacaktır. Ancak ETS 2 süreci henüz başlamadığından çalışmada tüketicilere olan yansımalar tartışılmamıştır.

⁵ "Bir toplumsal ilişki, yanlardan birinin kendi istencini öbür yanın ya da yanların direncine karşın yengin kılmak niyetine göre yönlendiriyorsa, ona 'çatışma' (kamp) denir." (Weber, 1995,s.68'den aktaran Cebeçi, 2012, s.36)

gibi aynı zamanda AB yapımı ürünlerin fiyatını da artıracak ve diğer ülkeler benzer karbon tarife sistemlerini benimsemediği sürece Avrupa'nın maliyet rekabeti üzerinde baskı oluşturacaktır (EIU, 2023). SKDM'nin içerdeki ve dışarıdaki sermayeye etkilerini daha doğru analiz edebilmek için AB Emisyon Ticaret Sisteminin (ETS) karbon üzerinden nasıl bir piyasa oluşturduğunun ortaya koyulması önem arz etmektedir.

2. Avrupa Birliği Emisyon Ticaret Sistemi

AB ETS 2005 yılında kurulmuş ve dünyanın ilk emisyon ticaret sistemi olma özelliğini taşımaktadır. Bu sistem aslında karbon emisyonunun alınıp satılabilir bir hale getirilmesi ile karbon piyasasının kurulması anlamına gelmektedir. Sistem henüz tüm sektörleri içermese de AB'deki toplam emisyonun %40'ını oluşturan sektörleri içermektedir (European Commission, 2024a). Bu sektörler; elektrik ve ısı üretimi, endüstriyel üretim ve hava yolu taşımacılığı sektörleridir. 2024 yılı itibariyle deniz yolu taşımacılığı da kapsam dahiline alınmıştır.⁶ ETS tüm AB ülkelerinde ve Birlik dışındaki İzlanda, Lihtenştayn ve Norveç'te faaliyet göstermektedir. Ayrıca 2020 yılından bu yana İsviçre'nin ETS'ne bağlı olarak faaliyet göstermektedir (European Commission, 2024a). “Cap and Trade”⁷ prensibine dayanarak işleyen ETS'de “Cap” salınmasına izin verilen toplam emisyon miktarını belirtmektedir. Bu emisyon miktarı dahilindeki tesisler için geçerlidir ve karbon salınma izinleri açık arttırma ile alınıp satılabilir yani ticareti yapılabilir. Sistemin işleyebilmesi için tüm üreticilerin (cap kullanıcılarının) emisyonlarını izlemeleri ve raporlamaları gerekmektedir. Sisteme dahil olan şirketler kendilerine tahsis edilen salınım izinlerini kullanabilir, üretim sürecinde daha az salınım gerçekleştirmeleri halinde bu tahsis edilen izinleri satabilir veya daha ileride kullanmak üzere saklayabilir. Tahsisatlar açık arttırma ile satılabildiği gibi bazı sektörlerde bedelsiz de verilebilmektedir. Piyasadaki izinlerin satışından elde edilecek geliri karbon fiyatı belirlemektedir. Gelirler AB ETS'den ulus devletlere ödenmektedir (europa.eu). AB ETS, karbon fiyatları mekanizmasının kullanılması ile endüstrinin tam olarak karbonsuzlaştırılmasının sağlanamadığını göstermektedir. Özellikle piyasanın görünmez elinin karbondioksit konusunda yeterince güçlü bir fiyat sinyali göndermemesi öngörülebilir bir pazar ortamına ihtiyaç duyan endüstrinin ve sermayenin kâr ve çevre kararları açısından tercihlerinin düzenleme ile amaçlanandan ters yönde gerçekleşmesine yol açabilmektedir (Nigro, 2022).

2.1. Piyasanın işleyişine müdahale aracı olarak serbest tahsis

Genel olarak ETS'nin işleyişini kısaca tanımladıktan sonra bu sistemden kârlı ve zararlı çıkan aktörler değerlendirildiğinde sistemde yüksek tahsisatı elinde bulunduranlar görece avantajlı olmaktadır. Zira bu şirketler emisyon haklarını satarak daha düşük emisyon salınımı gerçekleştirdikleri için hiçbir ekstra değer üretmedikleri halde gelir elde etmektedir. Ancak bu avantajın sağlanabilmesi için düşük emisyon salınımı yapan üretim teknolojilerine yatırım yapılması gerekmektedir. ETS'ye dahil olmayan AB dışındaki ülkelere gelen rakip malların üreticileri düşük karbon salınımı yapacak teknolojilere yatırım yapma zorunluluğunda olmadıklarından maliyet avantajı elde etmektedir.⁸ Bu durumda AB pazarında ETS'ye dahil olan şirketlerin üretim maliyetleri ile sisteme dahil olmayanların maliyetleri farklılaşmaktadır. Bu noktada AB, birlik içerisindeki üretken sermayenin çıkarları ile çatışan bir düzenleme yaptığı düşünülmektedir. Zira tahsisler için ödeme yapma zorunluluğu vardır ve tahsis edilen izinlerin tüketilmemesi için de düşük emisyon salınımı yapan teknolojilere yatırım yapılması gerekmektedir. Bu da şirketlerin ürettikleri birim başına maliyeti arttırıcı etki yaratmaktadır.

Rekabet sürecinde ortaya çıkan negatif etkiden birlik içinde faaliyet gösteren şirketleri kurtarabilmek için AB bedelsiz tahsisatlar vermektedir. “Free Allocation” Serbest Tahsis, Emisyon Ticaret Sistemlerinde

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: 2019 Annual Report on CO2 Emissions from Maritime Transport

https://climate.ec.europa.eu/document/download/676175fd-f8db-40fb-b37a-cc7323c680a2_en?filename=c_2020_3184_en.pdf

⁷ “Cap and Trade” prensibi Türkçe metinlerde “emisyon ticaret sistemi” ya da “emisyon üst sınırı ve ticareti” şeklinde kullanılmaktadır. Her iki kullanım da ilkenin temel içeriğini tam olarak yansıtmadığı düşünüldüğünden bu çalışmada orijinal hali ile kullanılmıştır. Zira bu ilke “sınırlandır/ölçeklendir ve ticaretini yap” gibi bir anlam içermektedir.

⁸ Burada AB dışında üretim yapan ve düşük çevre politikaları olan, herhangi bir başka ETS'ye dahil olmayan ülkelerdeki üreticiler kastedilmektedir.

belirli bir emisyon izninin (emission allowances) belirli sektörlerdeki şirketlere bedelsiz olarak verilmesi anlamına gelmektedir. Bu uygulama ETS'nin mantığına aykırı gibi gözükse de burada amaç ETS'ye dahil olan üreticiler için rekabet koşullarını iyileştirmektir. 2021 itibariyle dördüncü fazı içerisinde bulunan ETS'nin 1.faz (2005-2007) döneminde tahsislerin neredeyse tamamı serbest tahsis olarak bedelsiz dağıtılmıştır. Ancak sistem daha iyi işlemeye başladığında ücretsiz tahsisin azaltılması ve bir süre sonra tamamen kaldırılması hedeflenmiş olmasına rağmen Ekim 2014'de "*Avrupa Konseyi ücretsiz tahsisin sona ermemesi gerektiğini ve diğer büyük ekonomilerde karşılaştırılabilir çabalar gösterilmediği sürece iklim politikası nedeniyle karbon sızıntısı riskini önlemek için mevcut önlemlerin 2020'den sonra da devam etmesi gerektiğini değerlendirmiştir.*" (European Commission, 2019). 2021-2030 dördüncü faz döneminde ise birinci faza göre daraltılmış olsa dahi bedelsiz tahsisler "karbon sızıntı" riski yüksek belirlenen sektörler için devamlılık arz etmektedir.

Avrupa Parlamentosu ve Konseyinin 2021-2030 dönemi için karbon sızıntısı riski altında olduğu düşünülen sektörlerin ve alt sektörlerin belirlenmesine ilişkin 2003/87/EC sayılı Direktifinin tamamlayıcısı olarak yayınlanan listede ekl'deki sektörler karbon sızıntı riski altında olan sektörler olarak belirlenmiştir ve bu sektörlerle bedelsiz tahsis yapılması uygun bulunmuştur⁹.

Tablo1. 2003/87/EC Direktifinin 10b Maddesi Uyarınca Karbon Sızıntısı Riski Altında Olduğu Düşünülen Sektörler ve Alt Sektörler

NACE Kodu	Sektörlerin NACE Kodlarına Göre Tanımları
0510	Taş kömürü madenciliği
0610	Ham petrolün çıkarılması
0710	Demir cevheri madenciliği
0729	Diğer demir dışı metal cevherlerinin madenciliği
0891	Kimyasal ve gübre minerallerinin madenciliği
0899	Diğer madencilik ve taş ocakçılığı (başka yerde sınıflandırılmamış)
1041	Yağ ve katı yağların imalatı
1062	Nişasta ve nişasta ürünlerinin imalatı
1081	Şeker imalatı
1106	Malt imalatı
1310	Tekstil elyaflarının hazırlanması ve eğrilmesi
1395	Giyim hariç, dokunmamış kumaşların ve dokunmamış kumaşlardan yapılan ürünlerin imalatı
1411	Deri giyim imalatı
1621	Kaplama levhaları ve ahşap esaslı panellerin imalatı
1711	Hamur imalatı
1712	Kağıt ve mukavva imalatı
1910	Kok fırını ürünleri imalatı
1920	Rafine petrol ürünlerinin imalatı
2011	Endüstriyel gazların imalatı
2012	Boya ve pigmentlerin imalatı
2013	Diğer inorganik temel kimyasalların imalatı
2014	Diğer organik temel kimyasalların imalatı

⁹ 15 Şubat 2019 Tarihli Komisyon Delege Kararı 2019/708, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2019:120:FULL#nr7-L_2019120EN.01002001-E0007

2015	Gübre ve azot bileşiklerinin imalatı
2016	Birincil formlarda plastik imalatı
2017	Birincil formlarda sentetik kauçuk imalatı
2060	Yapay elyaf üretimi
2311	Düz cam imalatı
2313	İçi boş cam imalatı
2314	Cam elyaf imalatı
2319	Teknik cam eşyalar dahil olmak üzere diğer camların imalatı ve işlenmesi
2320	Refrakter ürünlerin imalatı
2331	Seramik karo ve bayrak imalatı
2351	Çimento imalatı
2352	Kireç ve alçı imalatı
2399	Başka yerde sınıflandırılmamış diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı
2410	Temel demir ve çelik ile ferro alaşımların imalatı
2420	Çelikten boru, profil, içi boş profil ve ilgili bağlantı parçalarının imalatı
2431	Demir ve Çelik Çubukların Sıcak Haddeleme Yöntemi ile Üretimi
2442	Alüminyum üretimi
2443	Kurşun, çinko ve kalay üretimi
2444	Bakır üretimi
2445	Diğer demir dışı metal üretimi
2446	Nükleer yakıtın işlenmesi
2451	Demir dökümü

Kaynak: 2003/87/EC Direktifinin 10b maddesi uyarınca karbon sızıntısı riski altında olduğu düşünülen sektörler. (European Commission, 2019).

Tablo 1’den de görüleceği üzere imalat sektörünün çok geniş bir kısmı karbon sızıntı riski altında tanımlanmış ve dördüncü fazda da bedelsiz tahsis ile desteklenmesi öngörülmüştür. SKDM uygulaması başladığında sınırdan geçen mallara (ithal mallarına) ekstra bir maliyet yükleyeceğinden AB içindeki ETS’ye dahil olan ve bedelsiz tahsis alan üretken sermayeler ithal mallara karşı rekabet avantajı sağlayacaktır. Bu nedenle bedelsiz tahsisler devam ederken SKDM uygulamasının devreye sokulması ilgili sektörde -dışarıdaki sermayelerin aleyhine- rekabeti bozucu taraflı bir etki oluşturmaktadır.

3. “Karbon Sızıntısı” ve Üretken Sermayenin Uluslararasılaşması

ETS’nin en önemli yan etkilerinden biri Karbon Sızıntısı olarak tanımlanmaktadır. Karbon sızıntısı sıkı iklim politikaları uygulayan sistem içindeki ülkelerde yüksek maliyetle faaliyet gösteren şirketlerin maliyetlerini azaltabilecekleri daha esnek çevre politikalarının uygulandığı ülkelere üretim tesislerini kaydırmalarıdır. Gerek AB Komisyonu gerekse Avrupa devletleri FDI olarak AB içindeki üretken sermayenin farklı ülkelere yönelmesinin önüne geçmek istemektedir. Bu noktada 1990’ların son dönemlerinde ortaya çıkan “yatırım ortamı¹⁰” kavramı önem kazanmaktadır. 2000’lerle birlikte devletler sermayeye sundukları yatırım iklimi açısından rekabet etmekte ve bu süreç devletin kendini finanse edebilmesi için gerekli kaynağı elde etmesi adına da elzemdir. ETS ile uygulamaya koyulan düzenlemeler AB sınırları içinde üretim yapma koşullarını daha maliyetli hale getirdiğinden sermaye kendisi ve artı-değer üretimi için daha uygun koşulların olduğu (düşük vergilendirme, düşük çevre

¹⁰ Tarihsel süreçte ‘yatırım ortamının iyileştirilmesine’ yönelik reformlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Cebeci, A. (2024), Bilmediğimiz Kapitalizm Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

standartları, düşük ücretler, bedelsiz arazi tahsisleri, bedelsiz enerji kullanım teşvikleri vb.) yatırım ortamlarını tercih eder hale gelmiştir. Neoliberal politikalar ve iyi yönetim söylemleri çerçevesinde birçok ülke daha fazla FDI çekebilmek için yatırım ortamlarını sermayenin kârlılığını arttıracak şekilde dizayn etmiştir. Tam da bu noktada ETS sermaye birikimi açısından ekstra bir maliyet yüklediğinden sermayeler açısından yatırım ortamı değerlendirmesinde ETS'ye dahil olan ülkelerin yatırım puanını düşürmektedir. Böyle bir durum özellikle dünya pazarı için üretim yapan sermayelerin üretim tesislerini kendileri için daha uygun yatırım iklimi sunan ülkelere taşımalarına neden olmaktadır. Bu süreç 2000'li yılların başından itibaren- özellikle para sermaye eksikliği çeken- geç kapitalistleşmiş ülkelerin FDI çekmek için sermayenin birikimini arttıracak düzenlemelerin yapılması ile en iyi yatırım ortamı üzerinden rekabet etmeleri sonucu üretken sermayenin uluslararasılaşmasını hızlandırmıştır. Sermayenin uluslararasılaşmasının geldiği aşama itibarıyla AB ETS'deki ekstra maliyetler üretken sermayenin sırtına kalması durumunda bu sermayeler GKÜ'lere kolaylıkla kayabilecektir. Birlik bu olguyu "Karbon Sızıntısı" olarak adlandırmaktadır. Bu noktada AB, Karbon Sızıntısına engel olmak için iki araç kullanmaktadır; Bedelsiz Tahsis ve SKDM. Ancak SKDM sadece ürettiği ürünlerin büyük kısmını AB pazarına satan sermayelerin GKÜ'lere gitmesine engel olma potansiyeline sahiptir.

4. Geç Kapitalistleşmiş Ülkeler Açısından SKDM'nin Olası Etkileri

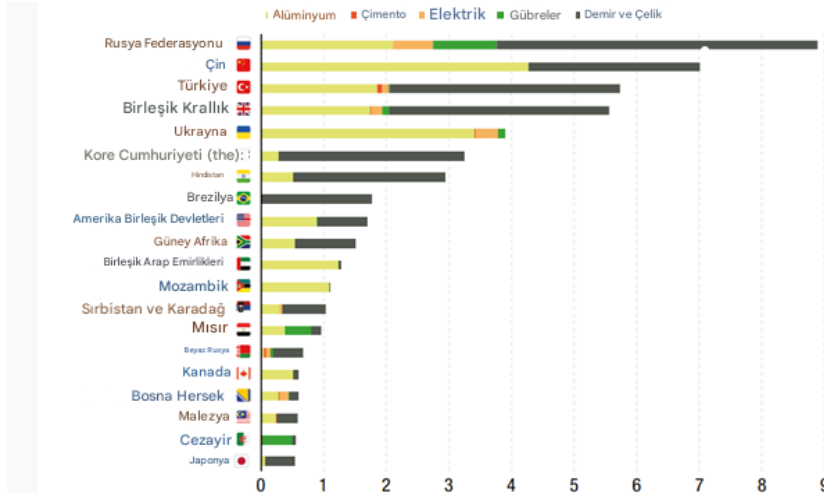
SKDM her ne kadar AB ETS'ne dahil olan ve olmayan ülkelerdeki sermayeler açısından maliyetlere önemli etkilerde bulunacak olsa da kendi topraklarında faaliyet gösteren sermayelerin talepleri bağlamında ulus devletlerin de pozisyon almasını gerektirmektedir.

Bazı çalışmalara göre SKDM'nin temelinde hem AB içindeki hem de AB dışındaki üreticiler için eşit bir rekabet alanı sağlamak adına karbon sızıntılarının önlenmesi ve AB sera gazı salımını azaltma hedefleri ile tutarlı olacak şekilde ithalata konu bazı ürünlerin üretiminde ortaya çıkan sera gazı salımlarının etkin bir şekilde fiyatlandırılmasına yönelik bir çaba yer almaktadır (Damstè vd, 2024). SKDM'nin amacı bu şekilde vurgulansa bile "eşit rekabet alanı" ifadesi uygulamanın olası etkilerini göstermekten uzak kalmaktadır. Görünürde yer alan iklim politikalarının etkinliğinin artırılması amacı kadar endüstriyel rekabet edebilirliğin korunması da öne çıkmaktadır (Kardish vd, 2022).

SKDM ile aslında AB emisyonlarının azaltılması, karbon yoğun mallarda AB'nin rekabet gücünü yeniden tesis etmek (karbon sızıntılarını kapatmak) ve hedeflenen ülkelerin ihracatındaki karbon yoğunluğunun azaltılması amaçlanmaktadır (Sen, 2024). Hem AB'yi hem de AB dışında kalan özellikle ticaret ortağı olan geç kapitalistleşmiş ülkeleri önemli ölçüde etkilemesi beklenmektedir. Zira SKDM henüz herhangi bir emisyon ticaret sistemine dahil olmayan ülkelerde faaliyet gösteren üretken sermayeler için Avrupa pazarına satış yapma imkanlarını ortadan kaldıracaktır. Sadece ilgili ülkelerdeki bireysel sermayeler değil aynı zamanda ülkenin çekeceği FDI miktarında da azalma söz konusu olabilecektir. Bunun en önemli nedenlerinden biri ETS'de tesise uygulanan karbon salım izinlerinin SKDM uygulamasında sınırdan geçecek olan ürünlere uygulanmasıdır. Birinde sadece endüstriyel süreçlerden kaynaklanan doğrudan proses emisyonları dikkate alınırken diğesinde dolaylı emisyonlar da dikkate alınabilecektir (İklim Değişikliği Başkanlığı, 2024). Ayrıca karbon fiyatlarındaki düşüş ve artışlara bağlı olarak SKDM'nin Birlik tarafından ithal edilecek mallara uygulayacağı ek maliyet değişken olacağından diğer ülkelerdeki üretken sermayelerin fiyatlama stratejilerini ve öngörü yeteneğini azaltarak rekabet süreçlerini olumsuz etkilemesi beklenmektedir. AB ETS, karbon yoğun yatırımlar konusunda caydırıcı bir etki ortaya çıkararak özellikle birlik içerisindeki sermayenin düşük karbonlu yatırımlara yönlendirilmesinde yardımcı olmuştur (Laing vd, 2013). ETS'nin firmaların rekabet edebilirliği üzerindeki etkisi değerlendirilirken kapsanan endüstrilerdeki şirketlerden bazılarının yüksek emisyonlu girdileri AB içerisinden satın alınma tercihinde bulunması, AB içerisinde yer alan şirketlerin rekabet açısından dezavantajlı konumda olduğunun ifadesidir. Bununla birlikte, AB içindeki düzenlemeye tabi endüstrilerdeki azalan emisyonların başka yerlerdeki yoğunlaşmalarla dengelenmesi nedeniyle karbon sızıntılarına yol açması düzenlemeye tabi sektörler açısından ilave yüklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Böning vd, 2023). AB ETS ile ilgili uygulamalar, karbon sızıntısının

şirketlerin iklim politikasına cevaben üretimlerini yurt dışına taşımasından daha fazla etkiye ve sonuca sahip olduğunu göstermektedir. Şirketler yerel fiyatları düşüren yabancı rekabet tarafından zayıflatılma korkusu (operasyonel sızıntı) taşımakta, yereldeki kâr marjları aşınmakta ve bunun sonucunda sektörlerinin faaliyetleri için yeni sermaye yatırımı yapılmasında diğer ülkelerin daha güvenli bir yer olarak (yatırım sızıntısı) algılanmasına yol açmaktadır (Sato ve Burke, 2021).

1 Ekim 2023'de hayata geçen SKDM için 2023-2025 dönemi bir geçiş aşaması olarak planlanırken, geçiş aşamasında sadece bildirim ve raporlama yükümlülüğü getirilmektedir ve bu bağlamda ilk rapor hazırlanma tarihi 31 Ocak 2024 olmuştur. 2026'dan itibaren ise nihai rejim aşaması başlayacaktır. SKDM'nin kademeli olarak uygulamaya konulması, AB ETS kapsamında, Avrupa Birliği endüstrisinin karbondan arındırılmasını destekleyen bedelsiz emisyon tahsisatlarının aşamalı olarak kaldırılmasıyla da uyum göstermektedir. SKDM, başlangıçta, üretimi karbon yoğun olan ve en önemli karbon kaçağı riskini içerisinde barındıran çimento, demir ve çelik, alüminyum, gübre, elektrik ve hidrojen gibi ürünlerin ithalatına uygulanacaktır (European Commission, 2024). Grafik 1, AB'ye SKDM kapsamındaki sektörlerin ihracatından en çok etkilenecek ülkelerin başında Rusya Federasyonu, Çin ve Türkiye'nin geldiğini göstermektedir. Bu ülkelerde ilgili sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerin rekabet güçlerinin SKDM nedeniyle birlik içindeki üreticilere karşı azalması beklenmektedir. Bir diğer sorun kaynağı da bedelsiz emisyon tahsisleriyle birlikte gerçekleştirilen ticaret sonucunda beklenmedik kârların ilgili sektörlerde -belli bir süre için olsa bile- ortaya çıkmasıdır. Sızıntı riski altında sınıflandırılan sektörlerin aldığı bedelsiz emisyon tahsisleri beklenmedik kâr artışı ile sermayenin yatırım ve üretim yapma kararları ve biçimleri üzerinde belirleyici olacaktır (Laing vd, 2013).

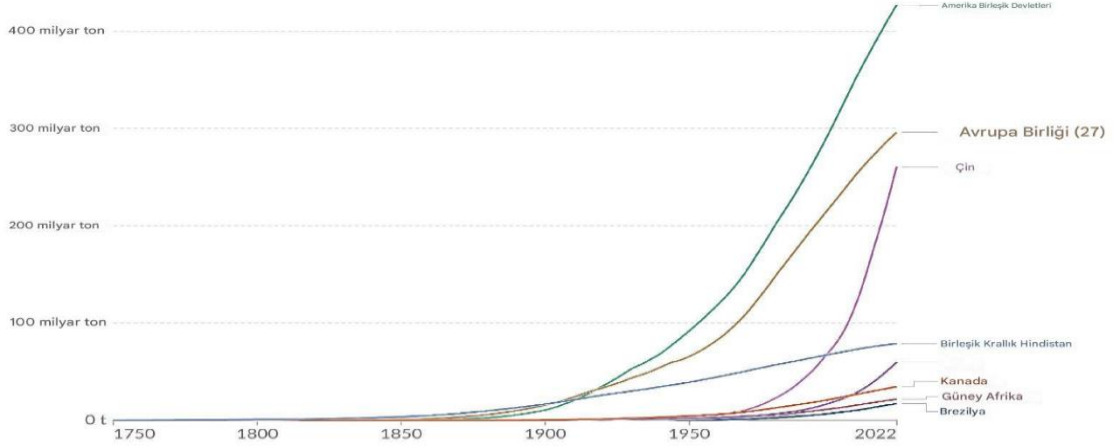

Grafik 1. AB SKDM'nin Kapsadığı Alüminyum, Çimento, Elektrik, Gübre, Demir ve Çelik İhracatını Gerçekleştiren Seçili Ülkelerden En Çok Etkilenecek 20 ülke (toplam ihracat Değeri (milyar \$))

Kaynak: UNCTAD, 2021.

Atmosferde sera gazı birikiminin kaynağında (Grafik-2 ile görülebilen) gelişmiş ülkelerin "kirli" sanayileşme süreçleri/stratejileri yer almaktadır. Ancak bu sorun hem sınır ötesi hem de zamanlar arası bir özellik sergilemektedir (Sen, 2024). UNCTAD (2021) karbon fiyatlandırmasının SKDM ile birlikte uygulanmasının AB içinde ve dışında CO₂ emisyonlarının azaltılmasına yardımcı olduğunu doğrulamaktadır. Uluslararası ticaret, üretimin nispeten karbon verimli olduğu ülkeler lehine bir değişim eğilimi göstermektedir. Ancak bu azalma küresel CO₂ emisyonlarının yalnızca küçük bir yüzdesine denk düşmektedir. SKDM'nin uygulamaya konulması, daha az karbon yoğun üretim süreçlerine sahip erken kapitalistleşmiş ülkeler (EKÜ) lehine GKÜ'lerin ihracatındaki düşüşü ortaya çıkarmıştır. Geç kapitalistleşmişler içerisinde Afrika ve Orta-doğu ülkeleri SKDM düzenlemesi ile AB pazarında ürün ihracatı bağlamında daha az rekabetçi kalmaktadır. Bu rekabet gücü kaybının arka planında SKDM'den

etkilenen sektörlerde karbonsuzlaştırmaya yönelik yatırımların ister firma ister devlet düzeyinde gerçekleştirilmemesinden kaynaklı AB içerisindeki ithalatçıların kendilerine yeni tedarikçiler arayarak kâr ve pazar paylarını koruma çabası yer almaktadır. Bu süreç aslında küresel ticaretin yön değiştirmesine, ticari gerilimlere, komşuyu zarara uğrat şeklinde misilleme politikalarının hayata geçirilmesi riskine yol açmaktadır (EIU, 2023).

Grafik 2. Küresel Birikimli CO₂ Miktarları (Fosil yakıt ve endüstri kaynaklı CO₂ emisyonlarının ilk kayıtlı yılından bugüne ton cinsinden ölçülen toplam miktarı)

Kaynak: Ritchie, 2019.

5. Uluslararası Ticaret İlkeleri Açısından SKDM

SKDM gibi düzenlemelerin Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) dünya ticaretini çerçevlendiren genel ilkeler ile olan uyumu da incelenmek zorundadır. Bu noktada çok taraflılık ilkesi ile ters düşmekte ve daha çok tek taraflı bir hareketi ifade etmektedir. Özellikle ölçüm sorunları SKDM'nin korumacılık¹¹ için kullanılabilmesi riskini taşımaktadır. Bununla birlikte bazı durumlarda tarife-dışı bir engel gibi çalışması da mümkündür (Sen, 2024). AB, SKDM'nin DTÖ'nün düzenlemeleri ile uyumlu olduğu iddiasında olsa da (Peterson ve Walkenhorst, 2023) SKDM'nin DTÖ kurallarına uyup uymadığı a) tercihli olmaması ve (b) karşılıklı olduğu noktaları üzerinden tartışmaya açıktır (Benson vd., 2023). Bu bağlamda, DTÖ kuralları ile uyumlu bir sınırdaki karbon düzenlemesi gereklidir; bu sağlandığında AB SKDM'nin ihtiyaç duyduğu geniş uluslararası kabul de sağlanmış olacaktır.

İlk olarak düzenlemenin GATT'ın DTÖ üyelerinin yurt içi vergi ve harçlara eşdeğer bir vergi(tarife) almasına olanak veren II. Maddesine dayanması gerekmektedir. Bu maddeden yararlanabilmesi için AB ETS'nin karbon benzeri vergiye dönüştürülmesi gereklidir. İkinci olarak yapılması gereken de dar bir Avrupa Emisyon Tahsisli fiyat koridorunun getirilmesidir. Ancak ithalatçı ülkeler veya ithalatçı ülke ile AB arasında ayırım yapan bir SKDM'ye ilişkin uygulama başarısızlıkla sonuçlanma riski taşımaktadır. Önerilen SKDM tasarımının GATT'ın ilgili genel kurallarıyla (Madde I¹², II., III¹³, XI. ve XVI.) uyumlu olduğu kabul edilmelidir. SKDM'nin uygulanması durumunda bir üye devletin bu genel kurallardan sapmasına izin verebilecek olan madde ise XX¹⁴'dir (Krenek, 2020).

¹¹ Gelişmekte olan ülkelerin SKDM'nin korumacılığa yol açtığına ilişkin eleştirileri için (MEPS International, 2023) incelenebilir. Korumacılık daha yüksek fiyat düzeyiyle enerji dönüşümünü sağlamada hayati önem taşıyan yeşil teknolojilerin geliştirilmesini ve kullanılmasını yavaşlatıcı bir etki ortaya çıkarır (Benson vd., 2023).

¹² AB, sınır düzenleme vergisini, belirli bir ürüne ilişkin CO₂ içeriği, çevre düzenlemeleri ve ihracatçıların teknolojisini dikkate alarak farklı şekillerde değerlendireceğinden bu durum "En Çok Kayrılan Ülke" ilkesiyle açıkça bağdaşmamaktadır (Lim vd, 2021).

¹³ GATT'ın temel ilkelerinden Ulusal İşlem İlkesi (III) göz önüne alındığında SKDM, üretilen yabancı mallara farklı davranması ve yabancı ürünlerin gümrük vergisi üzerinden bir düzenlemeye tabi tutularak yerli sanayiye yönelik koruma sağlaması nedeniyle uygulamada zorluklarla karşılaşabilir (Benson vd., 2023).

¹⁴ Genel bir istisna olarak SKDM'ye izin veriliyorsa, diğer ülkelerin karbon vergisi uygulamasına da izin verilmelidir ki bu da korumacılığın hâkim olma ihtimalinin ifadesidir (Lim vd, 2021).

SKDM'nin diğer Kuzey ve Güney ülkeleri tarafından benimsenmesinde bu ülkelerin uluslararası ticareti etkileyen ticaret anlaşmalarına ya da çift taraflı müzakerelere taraf olup-olmadığı özellikle AB ile uzun dönemli ticari ilişkiler içerisinde bulunup bulunmadığı ya da herhangi bir şekilde AB'den kalkınma desteği alıp almadıkları da belirleyici olacaktır. Dolayısıyla burada özellikle bu ülkeler içerisinde SKDM'nin kapsamındaki ürün ihracatını gerçekleştirenler değil SKDM ile önerilen karbon fiyatlandırma mekanizması ile uyumlu yurt içi politikalar oluşturabilen ülkeler avantajlı çıkacaktır (Sabyrbekov ve Overland, 2024). 2008 sonrasında uluslararası ticaretin düzenlenmesinde ticaret ortakları arasında Serbest Ticaret Anlaşmalarının daha çok tercih edildiği görülmektedir. Bu serbest ticaret anlaşmaları içerisinde de çevrenin korunmasını teşvik edici hükümler bulunmaktadır. Birçok ülkede iklim değişikliğiyle ilgili teknoloji teşvik edilmekte, ticaret politikalarında iklim yanlısı düzenlemeler yapmak, ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülebilirliği sağlamak öne çıkarılmaktadır. Ancak iklim değişikliğinin hafifletilmesine ilişkin önlemler aynı zamanda ticaret kısıtlamalarını da ortaya çıkarabilir. Bu noktada jeopolitik çatışmalar kadar ülkelerin enerji güvenliği, uluslararası ticaret, iklim değişikliği gibi konulardaki politikaları da belirleyici olmaktadır. Giderek artan sayıda ülke 2050'ye kadar karbon nötr olmayı hedeflediğinden ticaret politikasının diğer iç politikalarla (çevresel, sosyal, ekonomik sürdürülebilirlik, ekonomik kalkınma) daha fazla entegre edilmesi gerekmektedir (Leal-Arcas, 2022).

Yüksek gelirli ülkeler küresel olarak orta ve düşük gelirli ülkelere göre daha iddialı azaltım hedefleri belirlerken, AB'nin en zengin ticaret ortaklarının ekonomilerini düşük ve orta gelirli ülkelere daha hızlı karbonsuzlaştırması muhtemeldir. Bu da düşük ve orta gelirli ülkelerin SKDM'ye daha güçlü bir şekilde maruz kalacağına bir ifadesidir (Beaufils vd., 2023). Bu bağlamda, AB Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması GKÜ'lerin sermaye birikim sürecini (gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkının daha da açılmasına neden olarak) olumsuz yönde etkileyebilir ve ihracata dayalı kalkınma politikalarının etkisini azaltabilir. GKÜ'nin çoğu, AB'nin tek taraflı tercihler sistemi veya ekonomik ortaklık anlaşmalarının bir sonucu olarak, halihazırda AB pazarına tarifesiz ve kotasız erişime sahip olmakla birlikte AB Karbon Sınırı Düzenleme Mekanizması, gelişmekte olan ülkelerin ihracatına uygulandığında, bu göreceli avantajı azaltabilecek bir etki ortaya çıkarabilir (Lowe, 2021).

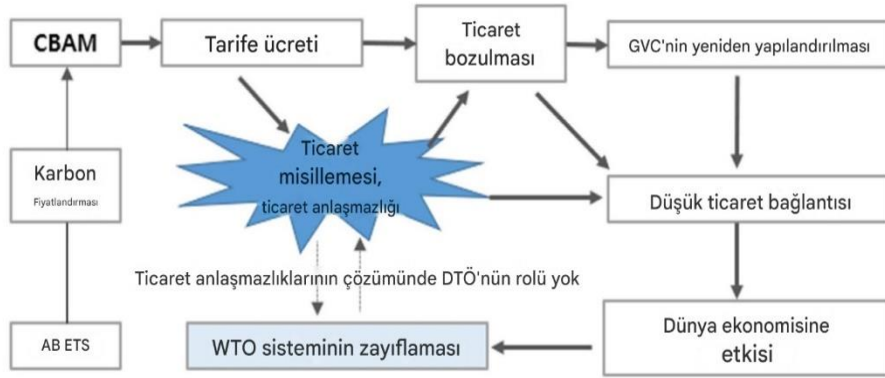
SKDM sertifikalarının aşamalı olarak devreye alınması, AB ETS bedelsiz tahsisatlarının aşamalı olarak kaldırılmasıyla birleştiğinde, AB pazarındaki SKDM mallarının fiyatlarını artırabilir ve bu da tedarik zincirinin aşağı yönündeki ürünlerini ve nihai ürünleri etkileyebilir. SKDM maliyetlerinden kaçınmak isteyen firmalar daha düşük emisyonlu AB ithalat ürünleri lehine uluslararası ticarete kısa dönemli bir sapmaya neden olabilir. Yüksek emisyonlu ürünlerin AB dışındaki üreticileri, daha az katı karbon politikalarına sahip AB dışı pazarlarda kendilerine fırsatlar bulabilir. Başka bölgelerde, özellikle de ihracat yoğun yerlerde, yeni ya da daha agresif karbon fiyatlandırma politikalarında artış görülebilir. Yurt içi piyasaları ve sanayileri için piyasa erişimini ve rekabet edebilirliği koruyacak şekilde ülkeler karbon sızıntı risklerini azaltıcı yönde iklim politikalarını güncelleyebilir (Damstè vd, 2024). SKDM, bedelsiz emisyon tahsislerinin yerini almadığında temel amacı -karbon yoğun ekonomik faaliyetlerden çıkış-ile çelişen bir sonucun da ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu kısaca küresel düzeyde büyük emisyon salan firmalara ek koruma sağlanması anlamını taşıyacak ve hem SKDM özelinde hem de AB çevre mevzuatı bağlamında "kirleten öder" ilkesinin çiğnenmesine yol açacaktır (Nigro, 2022).

SKDM, AB iç pazarında satılan yerli ve ithal ürünlerin aynı ekonomik maliyetlere sahip olması yani ekonomik oyun alanının eşitlenmesine yol açabilir ancak AB'nin ihraç ettiği ürünler ve yabancı piyasalarda satılan yabancı ürünler arasındaki rekabet farklılıklarını/bozukluklarını giderememektedir. İhracatta karbon ücretlerinin iadesi tartışmalarının temelinde de bu durum yer almaktadır (Claudia Leonelli, 2022). İhracatta karbon ücretlerinin iadesi olmayan bir SKDM yalnızca AB iç pazarındaki oyun alanını eşitlerken, karbon ücretlerinin iadelerinin varlığında AB üretiminin dünya pazarındaki rekabet gücü sürdürülebilecektir (Beaufils vd., 2023).

SKDM kaynaklı yerel tedarik (Birlik içerisindeki üreticiler) talebi artarken ticaret ortaklarından gelen ürünlere olan talep azalış gösterecektir. Bu durum özellikle gömülü karbon içeriklerine sahip ürünlerin

tüketiminin azalmasına yani AB pazarının ticaret ortaklarından biri olan Çin¹⁵ gibi ülkelerin iklim hedeflerine ulaşmasını destekleyici bir etkinin ortaya çıkmasına neden olabilir. İthalat fiyatlarındaki artışların etkisi AB özel sektörünün satın alma gücünde ve reel tüketimde azalışa neden olur. Bu azalmanın etkisi farklı gelir grupları arasında eşitsiz bir dağılım (hem küresel Kuzey hem de küresel Güney açısından bakılması gereken bir sosyal eşitsizlik kaynağı) ortaya çıkararak refah üzerinde etkili olacaktır. Ayrıca, SKDM'nin karbon sızıntılarını azaltması yüksek emisyon sahibi ülkeler/bölgelere ait ürünlerin tüketimini azaltırken düşük emisyonlu ülke/bölge ürünlerinin AB içerisinde daha çok tüketimine yol açmasıyla SKDM'nin karbon sızıntısını azalttığı mekanizmalardan biri olarak yorumlanmalıdır (Zhong ve Pei, 2021).

SKDM, DTÖ ticaret kuralları ile uyumlu olmadığından bazı noktalarda uluslararası uzlaşmazlıklar olasıdır. Ticari misilleme küresel tedarik zincirlerinin yeniden yapılanmasına neden olarak ticaret akışlarını azaltabilir. Bunun sonucunda ticari anlaşmazlıklarla baş etmedeki sınırlı rolü nedeniyle DTÖ'nün statüsü (Grafik 2) kaçınılmaz olarak zayıflayacaktır (Lim vd, 2021).

Grafik 3. SKDM Etki Mekanizmaları

Kaynak: Lim vd., 2021

İklim değişikliği gibi küresel bir soruna tek taraflı eylem yoluyla veya Birleşmiş Milletler aracılığıyla çözüm bulmanın zorluğu anlaşıldığından iklim politikasının temel yönleri üzerinde aynı doğrultuda hareket eden ve ortak amaçlara sahip "iklim kulüpleri" (karbon kulüpleri) olarak adlandırılan daha küçük ülke gruplarının örgütlenmesi eğilimi gözlemlenmektedir (C2ES, 2023).

İklim değişikliğinin bir tür küresel kamusal mal olması (emisyonların nerede gerçekleştiğinden bağımsız olarak, iklim değişikliğini azaltmanın maliyeti ulusal iken faydasının küresel olması anlamında) onun uluslararası anlaşmalar yoluyla kontrol edilmesini zorlaştırdığından, iklim kulüpleri aslında uluslararası iklim politikasının bir aracı olarak tercih edilmeye başlanmıştır. Katılımcı ülkeler uyumlaştırılmış emisyon azaltımını kabul ederken katılımcı olmayanların cezalandırıldığı stratejik bir durum ortaya çıkmaktadır (Nordhaus, 2015).

2023 yılında AB ve 35 ülke birlikteliğinde oluşturulan "İklim Kulübü" ile sermaye yoğun, CO₂ salımı yüksek ve azaltılması zor olan demir, çimento, kimyasallar gibi ağır sanayilerin karbonsuzlaştırılmasını sağlayıcı ve yeşil sanayi dönüşümüne destek verecek uluslararası bir iş birliğinde bulunulması amaçlanmıştır (Climate Club, 2023). Benzer şekilde G-7 ülkeleri tarafından da Uluslararası İklim Kulübü oluşturularak Paris Anlaşmasının uygulanmasını destekleyici ve uluslararası düzenlemelerle tutarlı bir şekilde iklim değişikliğine yönelik azaltım politikalarının benimsenmesine ilişkin faaliyetler önceliklendirilmektedir. İklim değişikliği ile mücadele ve net sıfıra geçişin başarılmasının hem gelişmiş

¹⁵ AB ile ticareti düşünüldüğünde SKDM'nin Çin üzerindeki etkisi hem pozitif hem negatif yönde olabilir. AB tarafından ithal edilen ürünlere uygulanan karbon fiyatı nedeniyle Çin'in Avrupa'ya yaptığı emisyon yoğun ürün ihracatının azalması görülebileceği gibi daha yüksek AB karbon fiyatları kaynaklı uluslararası rekabet gücü azalan Avrupalı şirketlerin yerine Çin ihracatını arttırabilir (Peterson & Walkenhorst, 2023).

ülkelerin makro ekonomik performansı ve mali sürdürülebilirliğine olan etkisi hem de düşük ve orta gelirli ülkeler ve savunmasız toplumsal kesimler için ortaya çıkarabileceği eşitsiz sonuçların yönetilmesinin gerekliliği de ayrıca vurgulanmaktadır (G-7 Germany, 2022). G-7'nin uluslararası bir iklim kulübü oluşturması SKDM gibi politikaların uygulanmasında sorunsuz bir geçişin gerçekleştirilmesi ve özellikle benzer karbon fiyatlama sistemlerine sahip ülkeler arasında eşdeğer düzenlemeler üzerinden SKDM'nin avantajlarının taraf ülkelerin üretken sermayesine elde edilmesini amaçlamaktadır (EIU, 2023).

İklim kulübü, iklim değişikliğinin azaltımına ilişkin politika ve önlemler bağlamında “hevesli” ülkeleri içeren küçük gruplardan oluşmaktadır. İklim kulüplerinde üyelerin kim olduğuna bağlı olarak, küçük bir grubun azaltım çabalarının küresel emisyonlar üzerinde yalnızca sınırlı bir etkisi olması gerçeği ile karşılaşılmaktadır. İklim kulübünü etkili kılmamanın temel faktörleri arasında istekli ülkeler arasında iş birliği için geçerli bir zemin sağlama, yeni üyeler çekme ve hem yeni hem de mevcut üyelerin önemli ölçüde emisyon azaltımlarına katkıda bulunmalarını sağlama becerisi yer almaktadır. Ayrıca ticari yaptırımların varlığı, emisyonların büyüklüğü, devletlerin ve uluslararası örgütlerin aldıkları düzenleyici kararların da varlığı hedeflenen başarı üzerinde etkili olacaktır. Küresel emisyonları önemli ölçüde azaltmada etkili olabilmek için iklim kulüplerinin bedavacılık sorununa yol açan teşvikleri dengelemenin bir yolunu bulması gereklidir (Hovi vd., 2016).

ABD’li politika yapıcılar arasında da (Demokratlar ve Cumhuriyetçiler) sınırda karbon düzenlemesinin hayata geçirilmesine yönelik bir talebin olduğu görülmekte ve bunun arka planında da ekonomik rekabet edebilirliği sağlamak ve yurt içi imalat sanayini desteklemek argümanları yer almaktadır (C2ES, 2023). 2021 yılında ABD-AB arasında çelik ve alüminyum ticaretinde tarifelerin kaldırılmasına ilişkin anlaşmaya varılmıştır. Çin çeliği ve alüminyumunun ABD pazarına sızmasını önleyici uygulama mekanizmaları güçlendirilirken Avrupa Birliği de ABD'nin ihracatta rekabet gücünü koruyacak şekilde geniş bir ürün yelpazesine sahip tarifelerini (ABD işgücü piyasasının ve tüketicilerinin korunmasını sağlayan) kaldıracaktır (Kardish vd., 2022).

“Sürdürülebilir Çelik ve Alüminyuma İlişkin Küresel Düzenleme” ile aslında ABD’nin, çelik ve alüminyum sektörlerinin yeşillenmesi ve sürdürülebilirlik temelinde küresel tedarik zincirlerinin yeniden oluşturulması amaçlanmaktadır. Özellikle transatlantik düzlemde her iki taraf için de çelik ve alüminyumun gömülü emisyonlarını belirlemeye yönelik metodolojileri tanımlamayı amaçladığı için kısmen önemli bir ticaret aracı olarak kabul edilebilir. Bu aslında transatlantik iklim blokunun yaratılmasına, ABD-AB arasında sadece iklim değişikliğinin yönetilebilmesine değil ama aynı zamanda uluslararası ticaret sistemi içerisindeki otoriter devletlerin etkisinin azaltılmasını destekleyici bir sonucun ortaya çıkmasına da neden olacaktır. Amerika ve Avrupa piyasalarının dışında gerçekleştirilen üretim standartlarını şekillendirmenin bir aracı olarak da kullanılmaktadır (The White House, 2021; Sutton ve Williams, 2023; Benson vd., 2023).

Japonya ve ABD arasında da küresel çelik ve alüminyum düzenlemesi 2022 yılında gerçekleştirilmiştir. Hem bu sektörlerin karbon yoğunluğu hem de küresel piyasa dışı aşırı kapasitenin yönetilmesine ve Japonya’dan sürdürülebilir çelik ithalatına odaklanılmıştır. Düzenleme ile Japonya uygun yurt içi araçları benimseyerek, ABD ile arasındaki iş birliğini ticaret ve gümrük alanında geliştirecektir (US-Japan Joint Statement).

6. Sonuç

İklim değişikliği konusunda gerek politika yapıcılar gerekse akademik camiada birçok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmada da tespit edildiği üzere AB iklim değişikliğine yönelik geliştirilen politikalarda ve eylemlerde öncü rol oynamaktadır. Ancak geliştirilen mekanizmalar ve uygulamalar uluslararası ticaretin tarafları arasında çeşitli maliyetlere ve rekabet ortamını bozucu etkilere neden olmaktadır. Çalışmanın temel bulgularından biri AB ETS’ye dahil olan sermayeler ile dahil olmayan sermayeler arasında önemli bir çıkar çatışmasının ortaya çıktığına ilişkindir. Bu çatışmalı süreç, ilgili düzenlemelerden etkilenen sermayelerin birikim ilişkileri ve hedef pazarları açısından farklı etkiler

doğurmaktadır. SKDM düzenlemesi bir kesim sermayenin lehine etkiler doğururken başka bir kesimin de olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Bu nedenle sistemin ortaya çıkarttığı maliyetlerin sistemin kurucusu tarafından finanse edilmesi çeşitli kesimler tarafından beklenmektedir. ETS'de sisteme dahil olan ülkelere verilen bedelsiz tahsis uygulaması kaldırılmadan SKDM uygulamasının başlatılması içerdeki sermayelere bir çeşit kaynak transferi işlevi görmektedir. SKDM uygulamasının karbon fiyatlaması ve vergilendirmedeki belirsizlikler nedeniyle yeni nesil korumacılık uygulaması şeklinde işlev görmesi mümkündür. Bedelsiz tahsisler için meşru bir neden olarak gösterilen karbon sızıntılarının engellenmesi için başka bir sistem geliştirilmesi gerekmektedir. Zira yatırım ortamlarının rekabet halinde olduğu ve üretken sermayenin uluslararasılaşma sürecinin geldiği aşamada AB'de faaliyet gösteren üretken sermayeleri birlik içinde tutmak mümkün gözükmemektedir. Bunun nedeni AB içindeki sermayelerin sadece AB pazarına değil aynı zamanda dünya pazarına yönelik üretim yapıyor olmalarıdır.

SKDM özellikle uluslararası ticaret üzerinde de önemli etkilere sahiptir. SKDM'nin başarılı olabilmesi için DTÖ kuralları ile uyumlu bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Günümüzde, küresel değer zincirleri içerisinde çok fazla ülkeye yayılan bir üretim süreci gerçekleştirilmektedir. SKDM ile aslında karbon yoğun mallarda AB'nin rekabet gücünü yeniden tesis etmek, karbon sızıntılarını kapatmak ve hedeflenen ülkelerin ihracatındaki karbon yoğunluğunun azaltılması amaçlanmaktadır. Ancak kısa ve uzun vadede ticaret akımları ve emisyon azaltımı hedeflerine ilişkin ortaya çıkaracağı etkilerin başlangıçta amaçlanandan farklı bir noktaya ulaştırabileceği de unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Beaufils, T., Ward, H., Jakob, M. & Wenz, L. (2023). Assessing different european carbon border adjustment mechanism implementations and their impact on trade partners. *Communications Earth & Environment*, 4, 1-9. <https://doi.org/10.1038/s43247-023-00788-4>
- Benson, E., Majkut, J., Reinsch, W.A. & Steinberg, F. (2023). *Analyzing the European Union's carbon border adjustment mechanism*. CSIS Briefs. https://csis-websiteprod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/202302/230217_Analyzing_EU_CBAM.pdf?VersionId=IFMwWnLo1VQ8xbBUx7lwn6RVNj8.Ck_t
- Böning, J., Di Nino, V. & Folger, T. (2023). Benefits and costs of the ETS in the EU, a lesson learned for the CBAM design (Working Paper No: 2764). European Central Bank Working Paper Series. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2764~3ff8cb597b.en.pdf>
- Cebeci, A. (2012). *Bilmediğimiz Kapitalizm Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK*, Sosyal Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- C2ES (2023, 21 Aralık). 2023: A game-changer for carbon and trade. *Center for Climate and Energy Solutions Blog*. <https://www.c2es.org/2023/12/2023-a-game-changer-for-carbon-and-trade/>
- Climate Club (2023,1 Aralık). 36 members launch climate club as a high-ambition forum to turbocharge decarbonisation of key industry sectors. <https://climate-club.org/wp-content/uploads/2023/12/Climate-Club-COP-28-Full-Launch-Press-Release-01.12.2023-1.pdf>
- Damsté, C.B., Banks, J. & Prepscius, J. (2024, 27 Şubat). The EU carbon border adjustment mechanism (CBAM): Implications for supply chains. *PwC Blog*, <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/esg-tax/cbam-supply-chain-imperatives.html#notes>
- EIU (2023, 27 Aralık). CBAM will force change in carbon-intensive sectors. *Economist Intelligence Unit*. <https://www.eiu.com/n/cbam-will-force-change-in-carbon-intensive-sectors/>
- European Commission (2019). 15 Şubat 2019 Tarihli Komisyon Delege Kararı 2019/708. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2019:120:FULL#ntr7-L_2019120EN.01002001-E0007
- European Commission (2020). *2019 Annual report on CO2 emissions from maritime transport*. https://climate.ec.europa.eu/document/download/676175fd-f8db-40fb-b37acc7323c680a2_en?filename=c_2020_3184_en.pdf
- European Commission (2024, 4 Ekim). *Carbon border adjustment mechanism*, https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en
- European Commission (2024a). *What is the EU ETS?*. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/what-eu-ets_en

- G-7 Germany (2022, 20 Mayıs). G7 Finance ministers and central bank governors' petersberg communiqué. <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/998440/2042892/0e49b3d6176a9c79de0a27ab1d6d2b15/2022-05-20-g7-finanzminister-en-data.pdf>
- Hovi, J., Sprinz, D., Sælen, H. & Underdal, A. (2016). Climate change mitigation: a role for climate clubs?. *Palgrave Commun* 2, 16020. <https://doi.org/10.1057/palcomms.2016.20>
- İklim Değişikliği Başkanlığı (2024). Karbon ayak izi ve SKDM. 11 Kasım 2024 tarihinde <https://www.izoder.org.tr/dosyalar/Karbon%20Ayak%20C4%B0zi%20Mustafa%20Kemal%20ARSUNAR.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Kardish C., Ye, J. & Keohane, N. (2022). Carbon border adjustments: considerations for policymakers. Center for Climate and Energy Solutions, June 2022. <https://www.c2es.org/wp-content/uploads/2022/06/carbon-border-adjustments-considerations-for-policymakers.pdf>
- Krenek, A. (2020). *How to implement a WTO-compatible full border carbon adjustment as an important part of the European Green Deal*. Österreichische Gesellschaft für Europapolitik (ÖGfE) Policy Brief. <https://www.oegfe.at/policy-briefs/wto-compatible-bca-green-deal/?lang=en>
- Leal-Arcas, R. (2022). *Creating an effective, legally binding, and enforceable climate club*. T7 Task Force Climate and Environment Policy Brief. https://think7.org/wp-content/uploads/2023/12/Climate_Creating-an-Effective-Legally-Binding-and-Enforcement-Climate-Club_Arcas.pdf
- Lim, B., Hong, K., Yoon, J., Chang, J.I. & Cheong, I. (2021). Pitfalls of the EU's carbon border adjustment mechanism. *Energies*, 14(21):7303.
- Lowe, S. (2021). *The EU's Carbon border adjustment mechanism: How to make it work for developing countries*. Centre for European Reform Policy Brief. <https://www.cer.eu/publications/archive/policy-brief/2021/eus-carbon-border-adjustment-mechanism-how-make-it-work>
- MEPS International (2023, 18 Temmuz). *Developing nations critical of 'protectionist' EU CBAM*. <https://mepsinternational.com/gb/en/news/developing-nations-critical-of-protectionist-eu-cbam>
- Nigro, R. (2022, 27 Nisan). *The too-invisible hand of the EU emissions market*. Social Europe. <https://www.socialeurope.eu/the-too-invisible-hand-of-the-eu-emissions-market>
- Nordhaus, W. (2015). Climate clubs: overcoming free-riding in international climate policy. *American Economic Review*, 105(4): 1339–1370. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.15000001>
- Peterson, T. & Walkenhorst, P. (2023, 16 Mayıs). *The EU carbon border adjustment mechanism: what does it mean for the rest of the world?*. New Perspectives on Global & European Dynamics. <https://globaleurope.eu/europes-future/the-eu-carbon-border-adjustment-mechanism-what-does-it-mean-for-the-rest-of-the-world/>
- Ritchie, H. (2019). "Who has contributed most to global CO2 emissions?. 'https://ourworldindata.org/contributed-most-global-co2'
- Sabyrbekov, R. & Overland, I. (2024). Small and large friends of the EU's carbon border adjustment mechanism: Which non-EU countries are likely to support it? *Energy Strategy Reviews*, Volume 51, <https://doi.org/10.1016/j.esr.2024.101303>.
- Sen, P. (2024). EU's carbon border adjustment mechanism and the global south: how to make it work. Institute for European Policymaking at Bocconi University. <https://iep.unibocconi.eu/publications/eus-carbon-border-adjustment-mechanism-and-global-south-how-make-it-work#:~:text=The%20CBAM%20will%20cover%20six,mechanism%20for%20E2%80%9Cpricing%20carbon%20E2%80%9D>
- OECD (2020). Climate policy leadership in an interconnected world: What role for border carbon adjustments? https://www.oecd-ilibrary.org/environment/climate-policy-leadership-in-an-interconnected-world_8008e7f4-en
- Sato, M. & Burke, J. (2021, 8 Aralık). *What is carbon leakage? Clarifying misconceptions for a better mitigation effort*. LSE Commentary, <https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/news/what-is-carbon-leakage-clarifying-misconceptions-for-a-better-mitigation-effort/>
- Sutton, Williams (2023, 4 Aralık). *Trade beyond neoliberalism: Concluding a global arrangement on sustainable steel and aluminum*. Report on American Progress, <https://www.americanprogress.org/article/trade-beyond-neoliberalism-concluding-a-global-arrangement-on-sustainable-steel-and-aluminum/>
- The White House (2021, 31 Ekim). *Fact sheet: The United States and European Union to negotiate world's first carbon-based sectoral arrangement on steel and aluminum trade*. The White House Briefing, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/10/31/fact-sheet-the-united-states-and-european-union-to-negotiate-worlds-first-carbon-based-sectoral-arrangement-on-steel-and-aluminum-trade/>

- UNCTAD (2021). A European Union carbon border adjustment mechanism: implications for developing countries. UN Trade and Development. <https://unctad.org/publication/european-union-carbon-border-adjustment-mechanism-implications-developing-countries>
- U.S-Japan Joint Statement (2022, 7 Şubat). *US department of commerce*, 22 Ağustos 2024 tarihinde <https://www.commerce.gov/sites/default/files/2022-02/US-Japan-Joint-Statement.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Zhong, J.& Pei, J. (2021). Beggar thy neighbor? On the competitiveness and welfare impacts of the EU's proposed carbon border adjustment mechanism. <https://ssrn.com/abstract=3891356> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3891356>

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

GUMUSHANE UNIVERSITY- FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

GÜMÜŞHANEVİ KAMPÜSÜ BAĞLARBAŞI MAHALLESİ P.K.: 29100 MERKEZ/ GÜMÜŞHANE

0(456) 233 12 00

paradigma@gumushane.edu.tr